

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 809.155.0 (81.2 Тоҷ)

ФАЙЗОВА ТАҲМИНА ИЗЗАТУЛЛОЕВНА

**ТАҲЛИЛИ СЕМАНТИКӢ-КОММУНИКАТИВИИ
ВОҲИДҲОИ ОДОБИ МУҲОВАРАТ ДАР АСАРИ БАДЕӢ
(дар заминаи осори бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев)**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти унвони илмии номзади илмҳои филологӣ
аз рӯи ихтисоси 10.02.01. – Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ:

доктори илмҳои филологӣ, профессор
Қўраева Мушаррафа Рустамовна

ДУШАНБЕ – 2024

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	4-9
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ	9-14
БОБИ I. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ОДОБИ МУҲОВАРАТ.....	15-55
1.1. Муошират ва намудҳои он	15-21
1.2. Концепсияҳои хушмуомилагии лингвистӣ	21-31
1.3. Ҷанбаҳои иҷтимоӣ лингвистии одоби муҳоварат	31-33
1.4. Масъалаҳои одоби муҳоварат дар таҳқиқоти лингвистӣ	33-35
1.5. Хусусиятҳои миллӣ ва фарҳангии одоби муҳоварати тоҷикӣ ..	36-44
1.6. Семантикаи хушмуомилагии ва эҳтиром дар асарҳои Ф.Муҳаммадиев	44-55
БОБИ II. ВОҲИДҲОИ МУРОҶИАТ ДАР СИСТЕМАИ ОДОБИ МУҲОВАРАТ.....	56- 99
2.1. Пайдоиш ва қорбасти шаклҳои мурочият дар забони тоҷикӣ	56-59
2.2. Вижагиҳои истифодаи муҳотаб дар осори Ф.Муҳаммадиев ..	59-86
2.3. Қонуниятҳои истифодаи ҷонишинҳои шахсӣ	86-99
БОБИ III. ХУСУСИЯТҲОИ УСЛУБИИ ГУРҶҲОИ АСНОӢ-МАВЗУИИ ОДОБИ МУҲОВАРАТ	100-150
3.1. Меъёри гурӯҳбандии воҳидҳои одоби муҳоварат	100-104
3.2. ОДОБИ МУҲОВАРАТ ВА МАВҶЕИ ИҶТИМОИИ шарикони коммуникативӣ	104-107
3.3. Воҳидҳои ифодакунандаи пазириӣ ва шиносӣ	107-114
3.4. Воҳидҳои ифодакунандаи хайрухуш	114-120
3.5. Воҳидҳои ифодакунандаи хоҳишу дархост	120-133
3.6. Воҳидҳои ифодакунандаи миннатдорӣ	133-139
3.7. Воҳидҳои ифодакунандаи узрҳои	139-146
3.8. Воҳидҳои ифодакунандаи тавсиф	146-150
ХУЛОСА	151-154

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ	
НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ	155
РҶҲАТИ АДАБИЁТ ВА САРЧАШМАҲО	156-171
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ	
ДИССЕРТАТСИЯ	172
РҶҲАТИ ИХТИСОРАҲО	173

МУҚАДДИМА

Муҳиммияти мавзуи таҳқиқ. Дар Тоҷикистон дар давраи ба даст овардани соҳибистиқлолӣ дигаргуниҳои азим ба вуқӯъ пайвастанд, ки ба соҳаҳои илму фарҳанг таъсир расонида, дар натиҷа чи дар илмҳои гуманитарӣ ва чи дар илмҳои дақиқ самтҳои нави илмӣ пайдо шуданд. Дар тӯли зиёда аз сӣ соли Истиқлолият назари олимон ба забону таъриху адабиёт дигаргун гашта, меъёрҳои арзишҳои илмӣ, мазмуну мундариҷаи онҳо тағйир ёфта, соҳаҳои нави илм ба вуҷуд омаданд ва дурнамои минбаъдаи таҳқиқот дар соҳаи забоншиносӣ ба вуҷуд омадааст. Дар баробари ин олимони тоҷик дар асоси дастовардҳои илмии мактабу марказҳои пешбари илмӣ дар рушди самтҳои нави фанҳои бунёдӣ ва амалӣ саҳм гузошта истодаанд.

Солҳои охир мавзуи одоби муошират ва ҷанбаи муҳими он – одоби муҳоварат дар таҳқиқоти забоншиносӣ мавқеи муайян пайдо карда, ба масъалаҳои одоби муошират тавачҷуҳи беандоза босуръат идома дорад. Таҳқиқи одоби муҳоварат, ки доираи васеи воҳидҳои коммуникативиро бо вазифаю маъноҳои махсус ва робитаҳои коммуникативии муошираткунандагон ё коммуникантҳо, стратегия ва тактикаи иртиботи онҳо, асноҳои муошират ва муносибатҳои иҷтимоии шарикон фаро мегирад, бешубҳа, ба забони тоҷикӣ низ алоқаманд аст.

Муҳиммияти мавзуи таҳқиқро вазъияти муосири сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Тоҷикистон муайян мекунад, ки баланд шудани сатҳи худшиносии миллӣ, тағйироти муайяни арзишҳо ва тамоюлҳои ахлоқӣ, рӯ овардан ба арзишҳои умумибашарӣ ва миллӣ, баланд бардоштани сатҳи фарҳанги ҳар як халқ хусусиятҳои асосии он мебошад.

Интиҳоби осори нависандаи хушсалиқаи тоҷик Фазлиддин Муҳаммадиев ба сифати объекти таҳқиқ тасодуфӣ нест. Қайд кардан

бамаврид аст, ки ба эҷодиёти Ф.Муҳаммадиев самти инсондустӣ ва баланд бардоштани хислатҳои баланди инсонӣ хос аст. Дар концепсияи бадеии нависанда тамоюлҳои ҷаҳонбинии фарҳангҳои мухталиф ба ҳам алоқамандии зич доранд, ки ин хусусият дар аксари асарҳои ӯ мушоҳида мешавад. Диссертатсияи мазкур ба таҳлилу таҳқиқи ҷанбаҳои функционалӣ ва семантикии воҳидҳои одоби муҳоварат дар асоси маводи асарҳои Фазлиддин Муҳаммадиев, муайян кардани хусусиятҳои хоси забони асарҳои адиб ҳамчун инъикоскунандаи меъёрҳои забони одоби муоширати асри XX бахшида шудааст.

Мубрамии мавзуи рисоларо он нукта низ меафзояд, ки дар забоншиносии муосири тоҷик то ҳол ягон таҳқиқоти махсусе ба анҷом нарасидааст, ки дар он мавзуи мазкур дар заминаи асарҳои нависандагони муосир ва махсусан, аз рӯйи маводи забони персонажҳои асарҳои Ф.Муҳаммадиев ба таври муфассалу мукамал, ки инъикоскунандаи тамоюлҳои забонӣ ва муайянкунандаи ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангии Тоҷикистони асри XX мебошанд, мавриди таҳлилу баррасӣ қарор ёфта бошад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Ба масъалаи одоби муҳоварат ва рукни асосии он – хушмуомилагӣ як қатор таҳқиқоти олимони хориҷию ватанӣ бахшида шудаанд. Асарҳои муаллифони «назарияи хушмуомилагӣ» П.Браун ва С.Левинсон¹, Э.Гофман² дар забоншиносии умумӣ ба таври васеъ шинохта шудаанд.

Дар ҷараёни омӯзиши меъёрҳои муоширати байниҳамдигарӣ, Дж. Лич³ мафҳуми «максимаҳо (қоидаҳо)-и хушмуомилагӣ»-ро ҷорӣ кард. Ба ақидаи ӯ, ба муоширати бобарор дар сурати аз ҷониби мусоҳибон

---

¹Brown, P. Politeness: Some Universals in Language Usage / P. Brown, S. Levinson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345p.

² 109. Goffman, E. Interactional Ritual: Essay on Face-to-Face Behaviour / E. Goffman. – Garden City, New York: Anchor Books, 1967. – 270 p.

³ Leech G. N. Principles of Pragmatics / G. N. Leech. – N. Y.: Longman, 1983. – 250 p.

риоя гардидани ин максимаҳо (қоидаҳо) ноил шудан мумкин аст. Корҳои илмӣ ӯ барои таҳқиқоти минбаъда дар соҳаи коммуникатсияи байниҳамдигарӣ асос гузоштаанд.

Дар инкишофи соҳаи мазкур асарҳои олими рус Е.А. Земская саҳми босазо гузоштаанд. Ба ақидаи ин муҳаққиқ, категорияи хушмуомилағӣ «категорияи имплицитии (англ. Implicitny – ноаён, дар назар дошташуда, баённашуда, шарҳнаёбанда) дорои хусусияти коммуникативӣ-прагматикӣ» буда, гуфтори одамонро идора менамояд: истифодаи як воситаро тавсия карда, дигареро манъ мекунад, ки аз рӯйи қоидаҳои лексика ва грамматика дуруст ҳисобида мешавад ва «бо унсурҳои сатҳҳои гуногуни забон»⁴ ифода меёбад. Қобили зикр аст, ки Е.А. Земская одоби муоширатро ҷузъи категорияи хушмуомилағӣ мешуморад. Асарҳои зиёди саромадони одоби муҳоварати русӣ А.А. Акишина ва Н.И. Формановская⁵ ба омӯзиши ҷанбаҳои гуногуни одоби муҳоварат бахшида шудаанд, ки мо дар ҷараёни таҳқиқи табиати воҳидҳои одоби муҳоварат дар забони тоҷикӣ ба назарияҳои эшон таъҷиб мекунем.

Аз нуқтаи назари луғатнигорӣ (лексикографӣ) воҳидҳои одоби муҳоварат дар диссертатсияи олими рус А.Г. Балакай таҳлилу таҳқиқ гардидаанд⁶. В.И. Карасик хушмуомилағӣ ва одоби муҳоваратро аз нуқтаи назари мавқеи иҷтимоии шахсият баррасӣ менамояд.⁷

⁴ Земская Е. А. Язык как деятельность: морфема, слово, речь: монография / Е. А. Земская. – Москва: Флинта, 2020. – 578 с.

⁵ Акишина А.А., Формановская Н.И. Этикет русского письма. – Москва: Просвещение, 1981. – 174 с.; Акишина А.А., Формановская Н.И. Русский речевой этикет. Практикум вежливого речевого общения / А.А. Акишина – Москва: URSS, 2019. – 184с.; Формановская Н.И. Вы сказали: «Здравствуйте!» [речевого этикет в нашем общении]. Изд. 2-е / Н.И. Формановская. – М.: Знание, 1987. – 160 с.; Формановская Н.И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения / Н.И. Формановская. – М.: Издательство ИКАР, 1998. – 292 с.; Формановская Н.И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. – М.: Русский язык, 2002. – 216 с.; Формановская Н.И. Культура общения и речевого этикет / Н.И. Формановская. – М.: ИКАР, 2005. – 250 с.; Формановская Н.И. Речевого этикет в русском общении. / Н.И. Формановская. – М.: ВК, 2009. – 333 с.

⁶ Балакай, А.Г. Русский речевой этикет и принципы его лексикографического описания / А.Г. Балакай. – Новокузнецк, 2002. – 345с.; Балакай А.Г. Словарь русского речевого этикета. 2-е изд., испр. и доп / А.Г. Балакай. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2001. – 672 с.

⁷ Карасик В.И. Язык социального статуса / В.И. Карасик. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.

Муносибати сотсиолингвистӣ ба одоби муховарат дар таҳқиқоти А.А. Зубарева ба назар мерасад⁸. Монографияи Т. В. Ларина заминаи зарурии назариявии таҳқиқоти байнифарҳанги фароҳам овардаанд.⁹ Ю.В.Рожественский масъалаҳои одоби муховаратро дар робита бо қонуниятҳои муоширати бомуваффақият бо аудитория баррасӣ менамояд.¹⁰

Қорҳои илмӣ зиёд, аз ҷумла таҳқиқоти Р. Ратмайр, Шафаги Марям – аснои узрҳои,¹¹ Н.С. Гребеншикова – пазири,¹² Н.А. Ранних – таманниёт,¹³ ва дигарон ба асноҳои муайяни нутқ бахшида шудаанд.

Дар забоншиносии тоҷик як зумра муҳаққиқон ба ин ё он андоза ба баъзе паҳлуҳои одоби муошират, аз ҷумла ифодаи категорияи эҳтиром дар забони тоҷикӣ ишора намудаанд. Яке аз аввалин таҳқиқот дар ин самт рисолаи номзодии забоншинос М.Р. Ҷӯраева «Воситаҳои ифодаи эҳтиром ва фурутанӣ хоксорӣ дар забони тоҷикии асри XVI (дар заминаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Восифӣ) мебошад. Диссертатсияи мазкур дар илми забоншиносии тоҷик аввалин таҳқиқи мукамал мебошад, ки ба масъалаҳои муоширати байниҳамдигарӣ ва воситаҳои ифодаи забонии он бахшида шудааст.¹⁴ Муҳаққиқи номбурда воҳидҳои ифодакунандаи эҳтирому фурутанӣ ба воситаҳои луғавӣ ва грамматикӣ ҷудо карда, таҳлил

---

⁸ Зубарева А.А. Формулы русского речевого этикета: социолингвистическое исследование / А.А.Зубарева. – Автореф. дис. канд. филол. наук. – Пермь 2007. – 27 с.

⁹Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации: Сопоставление английских и русских лингво-культурных традиций / Т.В. Ларина. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 516 с.

¹⁰ Рожественский Ю. В. Принципы современной риторики. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 305с.

¹¹ Ратмайр Р. Прагматика извинения: Сравнительное исследование на материале русского языка и русской культуры, Москва 2003. – 320 с. 107.; Шафаги Марьям Извинение в русском речевом поведении (с позиции носителя персидского языка). Автореф. дисс. на соис. уч. ст. канд. филолог. наук. – Москва 2011. – 20с.

¹² Гребеншикова Н.С. История русского приветствия (на восточнославянском фоне) Монография. – Гродно: Гродненский государственный университет им. Янки Купалы (ГрГУ), 2004. — 306 с.;

¹³ Ранних Н.А. Речевой акт пожелания и способы его выражения в русском языке. Дис. канд. филол. Наук / Н.А. Ранних. – М., 1994. – 159 с.

¹⁴ Ҷӯраева М.Р. Роҳҳои ифодаи эҳтиром ва фурутанӣ хоксорӣ дар забони тоҷикии асри XVI (дар заминаи асари Зайниддин Восифӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ»). Дисс. номзадӣ. – Душанбе, 1998. – 170с.

намудааст, ки чунин усули таҳқиқ табиати коммуникативии воҳидҳои баррасишударо пурра кушода наметавонад.

Дар рисолаи муҳаққиқи дигари тоҷик Б.Ш. Бобочонова «Категорияи эҳтиром дар забони тоҷикӣ» як миқдор воҳидҳои забоние, ки амалан дар мавриди эҳтиром кор фармуда мешаванд, аз нуқтаи назари морфологӣ баррасӣ гардида, ҳамчунин, мавқеи онҳоро бевосита дар чараёни муошират инъикос карда наметавонанд.¹⁵

Маводи дигари илмие, ки ба мавзуи ифодаи забонии эҳтиром бахшида шудааст, мақолаи донишманди тоҷик Ш. Кабиров мебошад, ки мавҷудияти категорияи мазкурро дар забони тоҷикӣ собит менамояд.¹⁶

Пажӯҳиши дигари М.Р. Ҷӯраева чанбаҳои забонии одоби муоширатро дар заминаи маводи ВАО фаро гирифта, аз таҳлили коммуникативӣ-прагматикии воҳидҳои одоби муҳоварат иборат аст. Ин аввалин пажӯҳишест, ки воҳидҳои одоби муҳоварат дар чараёни нутқи зинда аз нуқтаи назари иртиботи коммуникативӣ ва лингвопрагматикӣ ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд.¹⁷

Ба омӯзиши осори Ф.Муҳаммадиев дар илми филологияи тоҷик як қатор асару таҳқиқоти илмӣ бахшида шудаанд. Муҳаққиқони осори Ф.Муҳаммадиев [Турсунов Ф.М., Шоев М. Э., Амлоев А.Я., Ҳомидова М.И., Бакаева М.Т. ва дигарон]¹⁸ асосан ба таҳлили асолати жанрии

---

¹⁵ Бобочонова Б.Ш. Категорияи эҳтиром дар забони тоҷикӣ. – Дисс. номзадӣ. – Душанбе, 2004. – 160с.

¹⁶ Кабиров Ш. Роҳҳои ифодаи эҳтирому фурӯтанӣ дар забони тоҷикӣ // Сухан аз арши барин омадааст. Душанбе, 2014. – С. 50-55

¹⁷ Джураева М.Р. Коммуникативно-прагматический анализ устойчивых формул общения в СМИ Таджикистана. Дисс. докт. наук. – Душанбе, 2017. – 320 с.

¹⁸ Турсунов Ф.М. Лексико-семантический анализ пословиц и поговорок в таджикском и русском языках: на материале произведений Фазлиддина Мухаммадиева: дис. канд. филол. наук. – Душанбе, 1999 – 158с.; Шоев М.Э. Жанрово-тематические особенности очерков Фазлиддина Мухаммадиева: дис. кандидата наук. – Душанбе, 2003. – 165с.; Амлоев А. Я. Словообразование имён существительных в художественной прозе Фазлиддина Мухаммадиева: дис. канд. филологических наук. – Душанбе, 2014 –229с.; Хомидова М. И. Особенности изображения и эволюция восприятия в произведениях Фазлиддина Мухаммадиева: дис. канд. фил. наук. – Душанбе. 2019. – 165с.; Бакаева М. Т. Художественные функции реалий в произведениях Фазлиддина Мухаммадиева и особенности воспроизведения их национального колорита в русских переводах: дис. доктора наук. – Душанбе, 2021. – 164 с.

эҷодиёти адиб, поэтикаи асарҳои ӯ диққати зиёд додаанд. Забони персонажҳои асарҳои Ф.Муҳаммадиев бошад, бо мақсади муайян кардани услубҳои иҷтимоӣ ва бадеӣ, инчунин муайян кардани нақши эшон дар тавсифи хусусиятҳои иҷтимоӣ ва фардии персонажҳо баррасӣ карда шудаанду ҳалос.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Хулоса ва натиҷаҳои таҳқиқи мазкур дар тақмили барномаҳои таълимии муқарраршуда саҳм гирифта метавонад. Мавзӯи таҳқиқи мавриди назар як ҷузъи самти корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи услубшиносӣ ва таҳрири адабии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади таҳқиқ тавзеҳи махсусиятҳои иҷтимоӣ-психологӣ ва миллий-фарҳангии воҳидҳои одоби муҳоварат ва қорбасти онҳо бо назардошти вазъи иҷтимоии муошират – мавқеи иҷтимоии дар ҷомеа ишғолкарда, миллат, синну сол ва ҷинс дар заминаи осори бадеии Ф.Муҳаммадиев, инъикоси одоби муоширати асри XX тавассути муайян намудани махсусиятҳои забон ва услуби Ф.Муҳаммадиев мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ.

- баррасии назарияи одоби муҳоварат, пайдоиш ва инкишофи он аз нуқтаи назари одоби муоширати ҳоси миллий;
- таҳлили хусусиятҳои забонӣ ва услубии асарҳои бадеии Ф.Муҳаммадиев дар масъалаи қорбасти воҳидҳои одоби муҳоварат;
- муайян намудани робитаи одоби муҳоварат ва хушмуомилагӣ дар асноҳои гуногуни одоби муошират, муқаррар намудани

- принсипҳои таъсири самарабахши хушмуомилағӣ дар раванди муошират дар забони персонажҳои асарҳои мавриди таҳқиқ;
- муайян ва таҳқиқ кардани хусусиятҳои истифодаи мухотаб ҳамчун воситаи муҳимтарини ба роҳ мондани муносибатҳои коммуникативӣ;
  - таҳлили қорбасти қолабҳои пазирой ва хайрухуш ҳамчун чаҳорҷӯбаи махсуси матнии оғозу анҷоми лаҳзаи коммуникативӣ;
  - таҳлили қорбасти шаклҳои мурочиат бо ҷонишинҳои шахсии **ту/Шумо** бо назардошти механизми мураккаби байни муносибатҳои расмӣ ва гайрирасмӣ;
  - муайян кардани табиати коммуникативии баъзе усулҳои синтаксисӣ ва бартарии услуби муоширати тоҷикӣ, махсусан, дар асноҳои хоҳишу дархост;
  - таҳияи пешниҳоду тавсияҳои мушаххас доир ба истифодаи воҳидҳои одоби муҳоварати осори Ф.Муҳаммадиев, ки ба беҳтар кардани муносибатҳои байниҳамдигарӣ дар асноҳои гуногуни муошират равона карда мешаванд.

Объекти таҳқиқи мазкурро асарҳои бадеии Ф.Муҳаммадиев – романи «Палатаи кунҷакӣ», повестҳои «Варта», «Одамони кӯҳна», «Шоҳии япон», ҳикояҳои «Пораи остин», «Савдои умр», ҳикояҳои ҳаҷвӣ «Муболиға», «Ҳочанавпараст», «Иди нав» ташкил медиҳанд.

Мавзӯ (предмет)-и таҳқиқи мазкур аз татбиқи хусусиятҳои воҳидҳои одоби муҳоварат иборат аст. Маводи мазкур зиёда аз 1300 мисолро дар бар мегирад. Ин давра бо фаровонии жанрҳои бадеӣ фарқ мекунад, ки ҳаёти гуруҳҳои гуногуни иҷтимоиро инъикос мекунанд. Асарҳои Ф.Муҳаммадиев манзараи воқеии одоби муоширати асри гузаштаро ба пуррагӣ инъикос менамоянд.

Асосҳои назариявӣ таҳқиқ. Асоси назариявӣ-методологии таҳқиқи мазкурро маҷмӯи таҳқиқот оид ба назария ва таърихи одоби

муховарати олимони ватанӣ ва хориҷӣ, аз ҷумла А.А. Акишина, Н.И. Формановская, Л.А. Введенская, А. Вежбитская, В.Е. Голдин, В.И. Карасик, Ю.Н. Караулов, Г.Е. Крейдлин, Л.П. Крисин, О.А. Луцева, И.А. Стернин, Б. Камолиддинов, М.Р. Ҷӯраева, инчунин диссертатсияҳои Т.В. Абрамова, О.А. Агаркова, Л.Э. Безменова, А.Г. Бердникова ташкил кардаанд.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Вобаста ба самти таҳқиқ ва хусусияту вижагиҳои мавзӯ мо аз усули тасвирию тавсифӣ, муқоисавӣ, мантиқӣ истифода кардем.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Таҳқиқи диссертатсионӣ дар асоси маводе анҷом дода шудааст, ки аз асарҳои дар ҷилдҳои 1, 2, 3 «Куллиёт»-и Фазлиддин Муҳаммадиев (Душанбе, 1990) фароҳамомада, гирдоварӣ шудаанд.

Навгони илмӣ таҳқиқ. Навоварии таҳқиқ аз ҳалли масъалаи одоби муошират ҳамчун масъалаи давлатӣ сарчашма мегирад ва ҳалли он имкон медиҳад, ки системаи мазкур бо назардошти ҳама он чизе, ки наслҳои гузашта ҷамъ овардаанд ва то ҳол дар адабиёти бадеӣ ҳамчун ганҷинаи бебаҳои мероси фарҳангӣ нигоҳ дошта мешаванд, баррасӣ гардад. Дар диссертатсияи мазкур бори аввал воҳидҳои одоби муховарат дар заминаи матнҳои бадеии инъикоскунандаи ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии Тоҷикистони асри XX мавриди таҳқиқоти ҳамачониба қарор гирифтааст. Мавридҳои истифодаи қолабҳои устувори муошират вобаста ба тафовути омилҳои иҷтимоӣ, синнусолӣ, гендерӣ, инчунин имкониятҳои воситаҳои гуногуни муоширати ғайризабонӣ муқаррар карда шуда, аз ҷиҳати сохторӣ, маъноӣ ва услубӣ мавриди таҳлил қарор мегиранд.

Нуктаҳои асосӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда.

1. Асоснок гардидааст, ки махсусияти забони асарҳои Фазлиддин Муҳаммадиев дар ифодаи воҳидҳои одоби муховарат дар сатҳҳои

лексикӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ зоҳир шуда, дар шаклҳои гуногуни хушмуомилагӣ дар ҳудуди як ифода инъикос мегардад.

2. Муайян карда шудааст, ки категорияи хушмуомилагӣ ҳамчун зуҳуроти одоби муҳоварат майдони функционалӣ-маъноиро ифода менамояд.

3. Асоснок карда шудааст, ки воҳидҳои одоби муҳоварат системаи муайяни унсурҳои забонианд, ки на танҳо калимаҳои ҷудогона, ибораҳо, ҷумлаҳо ва ягонагии мураккаби синтаксисиро, балки як гурӯҳи унсурҳои синонимии ғайризабонӣ – имову ишораро низ дар бар мегирад.

4. Муқаррар карда шудааст, ки системаи воситаҳои ифодаи бадеӣ дар қолабҳои жанрҳои одоби муҳоварат бо мавзӯи умумии асарҳои бадеӣ алоқаи зич дорад. Воситаҳои муассири нутқ дар қолабҳои одоби муҳоварат симои персонажеро, ки фикри баёншуда ба ӯ тааллуқ дорад, амиқтар мегардонанд, услуби фардии муаллифро таъкид менамоянд.

5. Муайян карда шудааст, ки дар системаи луғавии одоби муҳоварат дар давраи аз асри XX то ибтидои асри XXI дигаргунӣҳо ба назар мерасанд, ки дар парадигмаи ҳар як жанри нутқ собит шудаанд.

6. Исбот карда шудааст, ки семантикаи воситаҳои забонии категорияи хушмуомилагӣ дар забони осори Ф.Муҳаммадиев инъикоскунандаи меъёрҳои забонии одоби муоширати асри XX мебошанд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқ. Аҳаммияти назариявии таҳқиқ аз он иборат аст, ки он дар рушди минбаъдаи назарияи лингвистикаи коммуникативӣ, омӯзиши қолабҳои жанрҳои одоби муҳоварат дар осори бадеӣ саҳм мегузорад ва ин имконият медиҳад, ки усули мазкур дар омӯзиши эҷодиёти нависандагон ҳангоми ба система даровардани мавод истифода шавад. Натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур дар таълими одоби муҳоварати тоҷикӣ, ҳамчунин дар таълими забони тоҷикӣ барои донишҷӯёни хориҷӣ кӯмак хоҳанд кард. Маводи

рисола инчунин барои онҳое, ки ба таърихи Тоҷикистон, фарҳангу адабиёти ғанӣ ва гуногунчанбаи он, аз ҷумла ба одоби муҳоварат таваҷҷӯҳ доранд, муфид буда метавонад.

Аҳамияти амалии таҳқиқ аз он иборат аст, ки натиҷа ва маводи амалии он дар луғатнигорӣ (лексикография) ҳангоми тартиб додани луғатҳои муаллифӣ, луғатҳои семантикӣ ва луғат-маълумотномаҳои жанрҳои одоби муҳоварат, муҳовараҳо; дар мактабҳои олии дар курсҳои «Одоби муҳоварат», «Ҳусни баён», «Услубшиносӣ»; дар мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ ташаккул додани малакаҳои одоби муоширати хонандагон ба дарки амиқи забони модарии онҳо ва инкишофи нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ мусоидат карда метавонад. Таълими ҳусни баён дар асоси беҳтарин намунаҳои осори адабӣ на танҳо ба рушди эстетикӣ ва фарҳангӣ, балки ба ташаккули дастурҳои ахлоқӣ мусоидат карда метавонад. Муқоисаи қолабҳои (клишеҳои) одоби муҳоварат, ки дар нутқи ҳаррӯза истифода мешаванд, бо шаклҳое, ки дар онҳо ҳар як калима фарогири маъниҳои лутфу нафосат аст, ба эҳёи маънавӣ, эстетикӣ ва фарҳангӣ мусоидат мекунад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Таҳқиқи диссертатсионии мазкур ба рамзи ихтисоси тасдиқнамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон БДҚОА-21 – Забоншиносӣ ва ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ пурра мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби дарёфти дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Саҳми шахсии докталаб аз он иборат аст, ки дар заминаи омӯзишу таҳлили назарияҳои олимони ватанию хориҷӣ асосҳои назариявӣ амалии мавзӯи таҳқиқи диссертатсиониро мушаххас намуда, маводи асари таҳқиқшавандаро дар асоси усулҳои муосири забоншиносӣ баррасӣ кардааст.

Тасвиби амалии натиҷаи таҳқиқ Диссертатсия дар кафедраи услубшиносӣ ва таҳрири адабии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (суратчаласаи № 7 аз 30. 03. 2024) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод гардидааст.

Нуктаҳои назариявии мавод ва натиҷаҳои таҳқиқ дар конференсияи байналмилалӣ «Рушди забони адабии тоҷик дар замони Истиқлол: мушкилот ва дурнамо» (Душанбе, 15 июни соли 2022), конференсияи илмию амалии ҷумҳуриявӣ «Забон ва Истиқлол» (Душанбе, 4 октябри соли 2023), конференсияи ҷумҳуриявӣ «Масъалаҳои мубрами луғатшиносии тоҷик: мушкилот ва дурнамо» (22 декабри соли 2023) дар шакли маърузаҳои илмӣ инъикос ёфтаанд.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия Доир ба мавзуи диссертатсия 6 мақолаи илмӣ нашр шудааст, ки 4-тои он дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и ФР ва КОА-и назди Президенти ҚТ ба нашр расидаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса, замимаи мисолҳо, рӯйхати адабиёт иборат буда, 173 саҳифаи чопи компютери ро дар бар мегирад.

БОБИ I. АСОСҶОИ НАЗАРИЯВИИ ОДОБИ МУҶОВАРАТ

1.1. Муошират ва намудҳои он

Муошират падидаи бисёрҷанба буда, онро илмҳои ҷомеашиносӣ, фалсафа, психология, педагогика ва забоншиносӣ меомӯзанд. Назар ба маълумоти луғатҳо «Муошират раванди мураккаб ва гуногунҷанбаи ба роҳ мондан ва густариш додани робитаи байни одамон ва гурӯҳҳо мебошад, ки дар натиҷаи ниёзҳои фаъолияти муштарак ба вучуд меояд. Ба он коммуникатсия (мубодилаи иттилоот), интераксия (мубодилаи амал) ва дарки иҷтимоӣ (дарк ва фаҳмиши шарикӣ муошират) дохил мешаванд» [Карпенко: 1985, 213].

Дар замони муосир дар аксар соҳаҳо дар баробари мафҳуми «муошират» вожаи «коммуникатсия» ба кор бурда мешавад, ки ҳаммаъноии онҳоро хусусияти умумӣ доштани онҳо таъкид менамояд. Умумияти ҳар ду истилоҳ дар таносуби онҳо бо равандҳои мубодила ва интиқоли иттилоот ва алоқамандӣ бо забон ҳамчун воситаи интиқоли он зоҳир мегарданд. Ин мафҳум аз калимаи латинии *communicatio* – «паём, ирсол» гирифта шуда, маънояш мубодилаи афкор дар миёни аъзоёни як ҷомеаи забонӣ бо мақсади ноил шудан ба ҳамдигарфаҳмӣ мебошад.

Дар баробари ин, «Коммуникатсия шакли муоширати иҷтимоӣ буда, бо ёрии амалҳои коммуникативӣ сурат мегирад; мақсади он табодули иттилоот, инчунин муошират ва муайян кардани ниятҳои коммуникативӣ мебошад» [Азимов: 2009, 106]. Ба маънои маҳдуд коммуникатсия ҳамчун раванди яктарафаи интиқоли иттилоот баррасӣ мешавад. Ба маънои васеъ аз рӯи дараҷаи фаъолнокӣ аз раванди муошират фарқе надорад. Дар таҳқиқи худ мо истилоҳи *муоширатро* истифода хоҷем кард.

Муҳаққиқи маъруфи одоби муҷоварати русӣ Н.И. Формановская чунин намудҳои муоширатро, ба монанди рӯ ба рӯ ва дур аз ҳамдигар,

мустақим ва ғайримустақим, шифоҳӣ ва хаттӣ, муоширати байниҳамдигарии умумӣ ва оммавӣ, эҷодӣ ва қолабӣ, кооперативӣ ва ихтилофангез, диалогӣ ва монологӣ ва амсоли инҳо чудо менамояд [Формановская: 2002, 14-20].

Таснифи намудҳои муошират имконият медиҳад, ки омилҳои асосии ба амал омадани муоширати дуруст муайян карда шаванд.

1) *Муоширати рӯ ба рӯ ва дур аз ҳамдигар* вобаста ба мавқеи ҳамсуҳбатон нисбат ба ҳамдигар муайян карда мешавад. Дар муоширати рӯ ба рӯ мусоҳибон дар назди ҳам қарор доранд, гуфтор вобаста ба аснои нутқ, ифодаи чеҳра ва имову ишора, оҳанги нутқ сурат мегирад. Агар дар миёни мусоҳибон вақт ва фазо фосила гузошта бошад, ин алоқаи дур аз ҳамдигар мебошад, тариқи телефон ё мукотиба сурат мегирад.

2) *Муоширати мустақим ва ғайримустақим* вобаста ба мавҷуд будан ё набудани “миёнарав” дар интиқоли иттилоот муайян мегардад. Ба муоширати мустақим суҳбату гуфтугӯ дохил мешаванд. Намуди ғайримустақими муошират расонидани иттилоот тавассути гуфтугӯи телефонӣ, барномаҳои радиову телевизион маҳсуб меёбад.

3) *Муоширати шифоҳӣ ва хаттӣ* аз рӯи шаклҳои мавҷудияти забон муайян карда мешавад. Муоширати шифоҳӣ бо аломатҳои тамоси бевосита ва рӯ ба рӯ ва муоширати хаттӣ бо аломатҳои дурии масофа ва бавосита будани муошират алоқаманд аст. Матн/дискурси шифоҳӣ ба вазъият алоқаманд буда, бо имову ишора, ифодаи чеҳра ва интонатсия тақвият дода мешавад.

4) *Муоширати байниҳамдигарӣ: умумӣ ва оммавӣ* – аз рӯи шумораи иштирокчиён. Муоширати байниҳамдигарӣ дар шакли муколама сурат мегирад. Дар муоширати умумӣ адресати умумӣ дар мадди назари гӯянда (ҳангоми лексия, маъруза, суҳанронӣ) қарор

дорад. Дар муоширати оммавӣ (маҷалла, рӯзнома, радио, телевизион) адресат аз назари муаллифи матн дур мемонад.

5) *Муоширати эҷодӣ ва қолабӣ* аз нуқтаи назари риоя кардан ё риоя накардани қоидаҳо, матни тайёр муайян мегардад. Дар муоширати эҷодӣ интихоби мавзӯҳо ва воситаҳои забонии офариниши дискурс бемаҳдуд аст. Ба муоширати қолабӣ риояи қоидаҳои иҷтимоӣ-коммуникативии расму оинҳо хос буда, аз матнҳои савгандҳо, ҷашнҳо, маросимҳо иборатанд. Дар муоширати қолабӣ риояи одоби муҳоварат дар асноҳои муошират ҳатмист.

6) *Муоширати кооперативӣ ва ихтилофангез* арзёбӣ аз нуқтаи назари муносибатҳои шахсӣ ва ҳангоми риоя намудан ё вайрон кардани мувозинати иҷтимоӣ сурат мегирад. Дар муоширати кооперативӣ матнҳо тобиши маъноии созишро дошта, мақсаду афзалиятҳо мувофиқат мекунанд. Дар муоширати ихтилофангез баҳодиҳӣ ба вазъият ва афзалияти мақсадҳо муҳолифанд. Матнҳо бо оҳанги ихтилоф (рад кардан, эътироз, низоъ) таҳия мегарданд.

7) *Муошират тариқи тарзи нақлӣ (нарративӣ) ва коммуникативии нутқ.* Тибқи маълумоти «Луғати тафсирии калимаҳои хориҷӣ» «тарзи нақлӣ – нарративӣ (лотинии *nārratio* ҳикоя, нақл), лингв., нақлӣ» [Крисин: 2005, 668] маънидод карда мешавад. Ба матни нақлӣ чунин вижагиҳо хосанд: қаҳрамон дар шахси 3-юм ном бурда шуда, амали *ӯ* қариб ҳамеша дар шакли феълҳои замони гузаштаи мутлақ ва давомдор баён мегардад. Дар тарзи коммуникативии нутқ воситаи асосӣ муколама аст. Дар иртибот бо ин навъҳои диалогӣ ва монологии муоширатро баррасӣ кардан зарур аст.

8) *Муоширати диалогӣ ва монологӣ* дар робита бо нақшҳои коммуникативии гӯянда ва шунаванда муайян карда мешавад. Матнҳои дискурсии, ки дар он нақшҳои коммуникативии гӯянда ва шунаванда тағйир ёфта меистанд, муоширати диалогиро дар бар

мегиранд. Дар нутқи монологӣ гӯянда ин нақши коммуникативиро муддати нисбатан тулонӣ нигоҳ медорад. Нутқи монологӣ як навъ гуфтугӯ бо худ буда, гӯянда нақши коммуникативии худро дурудароз нигоҳ медорад. Аслан, забон ҳастии воқеии худро танҳо дар муколама ошкор мекунад.

Аммо ин маънои онро надорад, ки муколама муоширати ду нафар аст. Мувофиқи тафсири луғатҳо «диалог (*юнони dialogos*) муколама гуфтугӯи байни ду ё зиёда шахс, инчунин, бахше аз асари адабиест, ки аз суҳбатҳо иборат аст» [Ушаков: 2014, 705]. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» «Муколама ё муколамат (*арабӣ – гуфтугӯ, музокира, мусоҳиба*)» маънидод карда шудааст [ФЗТ: 1969, 724].

Таҳқиқоти муҳимми бунёдии илмӣ оид ба назарияи муколама асари Л. Якубинский «Дар бораи нутқи диалогӣ» мебошад. Муҳаққиқи мазкур дар ин бобат аз ҷумла чунин ақида изҳор менамояд: «Дар асоси шаклҳои ивазшавандаи амалҳои мутақобила, ки тағйирёбии нисбатан босуръати амал ва аксуламалҳои байниҳамдигариро дар назар доранд, шакли диалогии муоширати шифоҳӣ ҳосил мегардад» [Якубинский: 1986, 25].

Муколама ҳам ба хусусиятҳои забонӣ ва ғайризабонӣ соҳиб аст. Яке аз хусусиятҳои асосии муколама сода будани сохти наҳвии он мебошад. Дар он шаклсозӣ, истифодаи калимаҳо ва ихтисороти фонетикии ғайричашмдоштро дучор шудан мумкин аст. Ба хусусияти экстралингвистии муколама ба таври табиӣ сурат гирифтани онро мансуб доништан мумкин аст. Вижагии хоси муколамаро ба шунаванда/адресат нигаронида шудани он, ивазшавии доимии нақшҳои гӯянда ва шунаванда ташкил медиҳад.

Дар ҳамаи асарҳои бадеӣ муколама якхела нест. Масалан, дар асарҳои драмавӣ муколама ҳамчун манбаи маълумот бештар бо гуфтори зиндаи гуфтугӯӣ мутобиқ буда, сюжетро мукамал мекунад.

Дар асарҳои насри бошад, ҳолатҳои воқеии ҳаёт дар шакли муколама аз ҷониби нависанда тарҳрезӣ мегарданд. Дар ин ҷо муколама аз ҷониби нависанда фикр карда баромада мешавад, он як қисми таркибии асари бадеӣ буда, ба вазифаҳои асар тобеъ карда мешавад. Ба ақидаи олими рус Г.Г. Полищук, «Одоби нутқи персонаж бо тамоми воситаҳои тасвири ӯ алоқаманд буда, ба ин васила робитаи байни ҷузъҳои матнро мустақкам намуда, ягонагии онро таъмин менамояд» [Полищук: 2000, 154].

Нутқи қаҳрамони асар аксар вақт ҳамроҳ бо нутқи муаллиф таҳия мегардад, ки ҳар гуна иттилооти марбут ба муоширати диалогиро дар бар мегирад. Воҳидҳои одоби муҳоварат, дар навбати худ, маводи асосии муколамаро ташкил медиҳанд.

9) *Муоширати шифоҳӣ ва хаттӣ.* Муоширати шифоҳӣ муоширати рӯ ба рӯ, муоширати шифоҳӣ, муоширати муколамавиरो дар бар мегирад. Муоширати хаттӣ бошад, муоширати бавосита буда, хусусияти асосии он монологӣ будани он аст.

Асноҳои нутқ, ки одатан, аз асарҳои бадеӣ интихоб мешаванд, бо вижагиҳои муайян фарқ мекунанд. Матни бадеӣ асари махсус таҳияшуда аст. Он ҳақиқати воқеиро инъикос намуда, воқеияти дуҷумдараҷаро ба вучуд меорад. Дар асари бадеӣ хусусиятҳои муоширати одамон инъикос меёбанд ва маводи он далели объективии забони як давраи муайяни таърихро ташкил медиҳад. Академик В.Г. Костомаров ин нуктаро чунин зикр менамояд: «нависанда гуё нутқи мардумро аксбардорӣ мекунад ва он чиро, ки ӯ дарёфт менамояд (на аз луғатҳо, мақолаҳо, чунон ки аксар вақт дар адабони камтаҷриба мушоҳида мегардад), на камтар аз андешаҳои ғайриихтиёри одамон арзиш доранд» [Костомаров: 2010, 343]. Асноҳои нутқ дар осори нависандагони асри XX тамоми нозуқиҳои муколама ва табиати нутқи як марҳилаи таърихро хеле дақиқ инъикос мекунанд.

10) *Муоширати хусусӣ ва расмӣ* аз рӯи муносибатҳои байниҳамдигарии муошираткунандагон ва муҳити муошират муайян карда мешавад. Муоширати расмӣ бо қоидаву қонуниятҳои қатъӣ маҳдуд карда шуда, унсурҳои зиёди қолабиро дар бар мегирад. Муоширати хусусӣ муносибатҳоеро ифода менамояд, ки ба ҷаҳорҷӯбаи қатъии вазъияти расмӣ тобеъ набуда, бо мафҳуми муҳити ғайрирасмӣ алоқаманд аст.

Назар ба ақидаи Е. Земская, «муҳити ғайрирасмӣ ва озоди муошират, тавассути унсурҳои зерини вазъияти экстралингвистӣ ба вучуд оварда мешавад:

- а) муносибати наздик ё бетарафна;
- б) набудани мақсад ё дастури махсуси ба тариқи расмӣ расонидани хабар (маъруза, лексия);
- в) дар нутқ мавҷуд набудани унсурҳои, ки муоширати ғайрирасмиро вайрон мекунад» [Земская: 1979, 5].

Барои он ки гӯянда аз нутқи шифоҳӣ истифода бурда тавонад, чунин муайянкунандаҳо, аз қабилӣ фазои ғайрирасмии озоди муошират ва иштироки ҳамсухбатон заруранд.

11) *Муоширати иттилоотӣ ва фатикӣ* аз рӯи хусусияти мундариҷаи матн муайян мегардад. Дар муоширати иттилоотӣ матни иттилоотии нав бартарӣ дорад. Он метавонад, иттилооти илмӣ, расмӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, маъмури ва ё маишӣ бошад.

«Муоширати фатикӣ, – мувофиқи тафсири луғат, (*англисӣ phatic* – фатикӣ, маънои дар сатҳи эмотсионалӣ, сарфи назар аз мундариҷа, мусбат арзёбӣ шудани муҳтавои гуфторро дорад) муошират бо мақсади нигоҳ доштани алоқа мебошад» [Бодалев: 2011, 127]. Ҳадафи асосии муоширати фатикӣ ба роҳ мондани алоқайи шифоҳӣ ва нигоҳ доштани муносибатҳои иҷтимоӣ мебошад. Ба ақидаи Н.Д. Арутюнова, «муколамаи фатикӣ нисбатан озодтар буда, потенциали эмотсионалӣ,

эстетикӣ ва интеллектуалии муошираткунандаро ошкор мекунад» [Арутюнова: 1999, 652-653].

Ин маънои онро надорад, ки дар матни фатикӣ ҷузъи иттилоотӣ мавҷуд нест. Баъзан матнҳое дучор мешаванд, ки ҳам хусусиятҳои фатикӣ ва ҳам иттилоотӣ доранд.

Н.И.Формановская таъкид менамояд, ки «Гӯянда нисбат ба ҳамсухбати худ бояд хушмуомила бошад, шунавандаро дар маркази диққати худ гузорад, мавзуи суҳбатро мутобиқи вазъият интихоб карда тавонад, мантиқи равиши суҳбатро нигоҳ дошта тавонад. Шунаванда, агар касе ба ӯ муроҷиат кунад, бояд аз машғулияти худ сар бардошта бодикқат гӯш кунад, нисбат ба гӯянда меҳрубон бошад, сухани ҳамсуҳбатро набурад, ба сухани ҳамсуҳбат дар вақташ баҳо дода тавонад, бо вай розӣ ё норозӣ буданашро дуруст изҳор намояд, ба саволи гузошташуда ҷавоб диҳад» [Формановская: 1989, 18-23].

Дар ин қоидаҳо аз ҳама муҳимтар он аст, ки ҳамсуҳбатон хангоми муошират бо ҳам бояд хушмуомила бошанд. Мавқеи хушмуомилагӣ дар чараёни муошират дар фасли минбаъда мавриди баррасӣ қарор дода мешавад.

1.2. Концепсияҳои хушмуомилагии лингвистӣ

Тасаввуроте, ки дар тафаккури инсон оид ба хушмуомилагию нармгуфторӣ падида меояд, бештар ба меъёрҳои фарҳангию иҷтимоии ҷомеае, ки дар он умр ба сар мебарад, инчунин, ба махсусиятҳои тарбия ва маърифати ӯ вобаста аст. Ба маълумоти мавҷудаи забон така намуда, маърифати хушмуомилагии дар фарҳанги ҳар як миллати муайян ҷойдоштаро ташаккул додан мумкин аст. Риояи қоидаҳои хушмуомилагӣ калиди муоширати бомуваффақият ва хубу натиҷабахш мебошад.

Хушмуомилагии забонӣ яке аз категорияҳои марказии прагматикаи лингвистӣ ба шумор рафта, ба сатҳи муносибатҳои

шарикони коммуникативӣ иртибот дорад. Категорияи хушмуомилагӣ танзимгари рафтору гуфтор буда, риояи принципҳои он ба шарикони коммуникативӣ имкон медиҳад, ки ҳадафҳои гузошташонро амалӣ намоянд. Хушмуомилагӣ ва зоҳир кардани он нисбат ба ҳамсухбат заминаҳои асосии меъёри одоби муоширатро ташкил медиҳад. Муқоисаи он бо воситаи асосии муоширати инсон – забон имкон медиҳад, ки на танҳо одоби нутқ, балки ҳуди забон низ амиқтар дарк карда шавад.

Мафҳуми одоби муҳоварат моҳиятан мафҳуми васеътар буда, ҷанбаҳои гуногунро дар бар мегирад. Ба таври мухтасар, мафҳуми одоби муҳоварат дар асноҳои муайяни нутқ ба таври автоматӣ ба кор бурдани қолабҳои устувори муошират аст. Агар муфассалтар тафсир диҳем, одоби муҳоварат «интиҳоби воситаҳои муносибтарин ва матлубтаринро аз ҷониби шахс нисбат ба адресати мушаххаси худ дар ҳолати муайян, асно ва муҳити мушаххаси муошират танзим мекунад» [Формановская: 2005, 69-70].

Тафовути вазъи иҷтимоии адресант (гӯянда) ва адресат (шунаванда) истифодаи қолабҳои устувори муоширати дар ҷомеа қабулшударо муайян мекунад. Зикр кардан лозим аст, ки дар айни ҳол дар забони тоҷикӣ шакли универсалии мурочиат ба шахси ношинос мавҷуд нест, дар фарқият, фарз кардем, аз эронӣ – оғо, хонум; полякҳо – пан, пані; франсузҳо – мистер, мадам; олмониҳо – frau, herr ва амсоли инҳо.

Тасаввурот дар бораи хушмуомилагию эҳтиром, ки дар шуури инсон ташаккул меёбад, бештар ба меъёрҳои фарҳангӣ ва иҷтимоии ҷомеае, ки ӯ дар он зиндагӣ мекунад, инчунин ба хусусиятҳои тарбия ва маърифати ӯ вобаста аст. Ба асосҳои назариявии забон така карда ақидаҳоеро, ки дар фарҳанги мардум оид ба хушмуомилагӣ ҷойгир шудаанд, аз нав эҳё намудан мумкин аст.

Муҳаққиқи одоби муҳоварати тоҷикӣ М.Р. Ҷӯраева бар он назар аст, ки «Таълимоти мутафаккирони қадими форсу тоҷик ва Ғарб оид ба масъалаҳои муносибатҳои байниҳамдигарӣ, асосан, ба муоширати маъмулии гурӯҳҳои муайяни одамон дахл дошта бошанд ҳам, аксари онҳо метавонистанд унвони назарияҳои илмии одоби муоширатро касб намоянд. Аксари андешаҳои муҳаққиқони муосир дар бораи муошират аз таълимот ва андешаҳои мутафаккирони қадими Шарқу Ғарб сарчашма мегиранд» [Джураева: 2017, 22].

Хушмуомилағӣ дар баробари воситаҳои забонӣ тариқи ифодаҳои ғайризабонӣ, аз ҷумла қолабҳои шифоҳӣ, имову ишора (дастфишурӣ, таъзим), мимика (табассум), ифодаи эҳсосот (ҳанда) ва набудани аксуламалҳои шифоҳӣ (хомӯшии боэҳтиром) низ зоҳир мегардад. Вайрон кардан ё риоя накардани принципҳои хушмуомилағӣ метавонад, ба ноқомии коммуникативӣ оварда расонад ва ҳатто миёни ҳамсуҳбатон боиси ба вучуд омадани ихтилоф гардад.

Дар марҳилаи ҳозира таърифи умумии эътирофшуда ва назари ягонаи назарияи забоншиносии хушмуомилағӣ вучуд надорад. Дар байни равияҳо ва концепсияҳои мавҷуда, ки забоншиносии рус Т.И. Ларина дар монографияаш «Категорияи хушмуомилағӣ ва услуби коммуникатсия» [Ларина: 2009, 152] меорад, баррасии чанде аз онҳоро, ки, ба фикри мо, нисбатан муҳимтаранд, муҳим мешуморем: хушмуомилағӣ ҳамчун меъёри иҷтимоии Э. Гоффман [Goffman: 1972]; хушмуомилағӣ ҳамчун «нигоҳдорандаи симо»-и П. Браун, С. Левинсон [Brown, Levinson: 1987], хушмуомилағӣ ҳамчун қоидаҳо ва максимаҳои нутқи Г. Грайс [Grice: 1975], Ч. Лич [Leech: 1983], хушмуомилағӣ чун нишондиҳандаи мақоми шахси В.Е.Голдин [Голдин: 1983] ва В.И. Карасик [Карасик: 2002], хушмуомилағӣ ҳамчун категорияи ахлоқӣ ва прагмалингвистии Н.И. Формановская [Формановская: 2002].

Хушмуомилағӣ ҳамчун меъёри иҷтимоӣ

Назар ба ақидаи мазкур, амалҳое, ки ба меъёрҳои одоби муошират мувофиқат мекунад, ҳамчун хушмуомилагии доништа мешаванд; амалҳое, ки ба меъёрҳои одоби муошират мувофиқат намекунад, амалҳои берун аз одоб шуморида мешаванд. Чунин нуқтаи назар, ба гуфтаи Т.И. Ларина, «таърихан онро бо услуби нутқ алоқаманд мекунад, расмияти муошират ҳар қадар баланд бошад, дараҷаи хушмуомилагии ҳамон қадар меафзояд. Аммо таҷриба ва мушоҳидаҳои, ки дар ин самт сурат гирифтаанд, нишон медиҳанд, ки расмият дар шароити ғайрирасмӣ на ҳамчун хушмуомилагии, балки ҳамчун густоҳӣ қабул мешавад» [Ларина: 2009, 152].

Хушмуомилагии ҳамчун «нигоҳдорандаи симо»

Назариҳои хушмуомилагии ҷомеашинос-забоншиносон (сопсиолингвистҳо) П.Браун ва С.Левинсон дар поягузориҳои назариҳои томи хушмуомилагии дар забоншиносии дунё нақши муҳим дорад. Муаллифони назариҳои мазкур мавқеи шахсро дар муҳити забони ҷомеа муайян кардани шуда, мафҳумҳои «симои позитивӣ ё мусбат» ва «симои негативӣ ё манфӣ»-ро ворид намудаанд. Тибқи он мафҳуми асосӣ «симо» (арзиши мусбати иҷтимоӣ) мебошад, ки ҳар як узви ҷомеа дорои он аст. Аслан ҳар як шахс дар ҷараёни муошират кушиш менамояд, ки симои позитивӣ ё мусбат офарад. Симои негативӣ ё манфӣ хоҳиши ҳар як шахсро ифода менамояд, ки барои даҳлат накардани дигарон ба фазои шахсӣ ва ба доираи амалҳои ӯ роҳ додан намехоҳад [Brown, Levinson: 1987, 61-68]. Барои ноил гардидан ба муоширати муассир муошираткунандагон бояд ба нигоҳ доштани симои худ ва шарикҳои худ манфиатдор бошанд.

Аз нуқтаи назари олимони мазкур амалҳои нутқи зерин «ба симо таҳдид карда метавонанд»: Ба симои позитивӣ ё мусбати шунаванда беэҳтиромӣ, изҳори норозигӣ, ихтилоф, баррасии мавзӯҳои мамнуъ, қабули таърифу тавсиф, узрхоҳӣ, худро идора карда натавоништан

номатлуб аст. Ба симои манфии гӯянда кӯшиши асосноккунии фикри мусоҳиб, ҳар гуна пешниҳод, маслиҳат, фармон, дархост, таҳдидҳо таъсири ногувор дошта метавонанд.

Яке аз муҳаққиқони дигари ин соҳа В.И. Карасик мафҳумҳои дар боло зикршударо ба таври муфассал шарҳ дода, изҳор менамояд, ки хушмуомилагии позитивӣ имкони рад карданро дар асноҳои дархосту амр бидуни «аз даст додани симо» истисно мекунад. Одатан, он дар вазъиятҳои ғайрирасмӣ ба кор бурда мешавад, ки дар он иштирокчиён мақоми баробари иҷтимоӣ доранд. Ба ақидаи ӯ, таъсири ҳамраёӣ бо ёрии таъкид, истифодаи жаргон дар гуфтор, шаклҳои тасдиқ ва такрор амалӣ мегардад. Принципи хушмуомилагии манфӣ дар муоширати расмӣ истифода мешавад. Он ба кам кардани ҳалале, ки ҳангоми дархосту хоҳиш ба ҳамсуҳбат расида метавонад, равона карда мешавад. Зухуроти ин навъи хушмуомилагӣ худдорӣ аз дархостҳои мустақим ё ба таври нарма баён кардани онҳост. Дар ҳама ҳолатҳои муошират барои узр пурсидан омода будан пешбинӣ мегардад. Мавқеи асосӣ ӯҳдадор будан дар назди адресат ва муносибати пессимистона ба ноқомии эҳтимоли мебошад [Карасик: 2002, 78-79].

Таваҷҷуҳи моро, махсусан, дар понздаҳ самти рафтор муайян намудани стратегияи позитивии хушмуомилагӣ аз ҷониби муҳаққиқ чалб намуд, ки нуктаҳои зеринро дарбар мегирад:

1) зоҳир кардани таваҷҷӯҳ ба шахс; 2) таъкиди эҳсосот; 3) зоҳир намудани рағбат нисбат ба шунаванда; 4) фароҳам овардани фазои ягонагии дохили гурӯҳ (истифодаи лаҳҷаҳо, диминутивҳо (аз лот. *deminutus* — «камкунӣ, хурдкунӣ», инчунин шакли хурдию навозиш – калима ё шакли калима, ки маънои субъективӣ-баҳоидиҳии ҳаҷми хурдро ифода мекунад),¹⁹ муроҷиат бо ҷонишини «ту»); 5) кӯшиши ҳамфикрӣ («мавзӯҳои боэътимод» дар суҳбат, такрор дар муколама);

---

¹⁹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/> Санаи муроҷиат: 9.02.2024

б) гурез аз ихтилоф (созиши зоҳирӣ: «Ҳа, аммо...» аз «Не» гуфтан беҳтар аст); 7) таъсиси «худуди умумӣ» (ҷонишини «мо»-ро истифода бурдани духтур дар ҷумлаҳои «Мо имрӯз худро чӣ гуна ҳис мекунем?»); 8) ҳазлу шӯҳӣ; 9) ба назар гирифтани майлу хоҳиши шунаванда; 10) таклифу пешниҳод; 11) ифодаи хайрхоҳӣ ҳангоми дархост; 12) ҷалби шунаванда ба фаъолият (маъноӣ фарогири ҷонишини «мо»); 13) асоснок кардани таклифу дархостҳо, таъкиди ҳамкорӣ; 14) тасдиқи мутақобилаи уҳдадориҳо («Ман инро ба хотири ту (шумо) иҷро мекунам ва ту (шумо) барои ман чунин мекунӣ(ед)»); 15) ба шунаванда дар шакли ашӯҳои моддӣ тӯҳфа кардан [Карасик: 2002, 78].

Ба ақидаи В.И. Карасик, стратегияҳои хушмуомилагии манфӣ ба шунаванда имконияти озодии рафторро медиҳанд. Дар робита ба ин муҳаққиқ даҳ самти рафторро ошкор кардааст: «1) истифода аз қолабҳои бавоситаи нутқ; 2) баёни нарми матлаб; 3) ифодаи фурутанӣ ҳангоми дархост; 4) кам кардани зарари имконпазир; 5) баланд бардоштани мавқеи муҳотаб (адресат) ва кам гирифтани мавқеи худ (эҳтирому хоксорӣ); 6) омодагӣ ба узр пурсидан; 7) ишораи умумӣ (имперсонализатсия)-и иштирокчиёни муошират (истифодаи ҷонишинҳои шахсии номуайян); 8) умумигардонии талабот дар шакли меъёрҳои, ки ба нотиқ вобаста нест; 9) ҳодисаҳои мушаххасро ба категорияи падидаҳои умумӣ гузаронидан; 10) нисбат ба адресат худро уҳдадор ҳисобидан» [Карасик: 2002, 80-82].

Хушмуомилагӣ ҳамчун меъёри нутқ ва қоидаҳои муошират

Хушмуомилагӣ ҳамчун меъёри нутқ ва қоидаҳои муошират дар таҳқиқоти прагматикии Г. Грайс [Grice: 1975, 41-58.], Д.Гордон ва Ч.Лакофф [Gordon, Lakoff: 1975, 83-106] муфассал баррасӣ шудааст.

Тибқи маълумоти «Луғати нави истилоҳот ва мафҳумҳои методӣ»-и Э.Г. Азимов, А.Н. Шукин прагматика ҳамчун як бахши забоншиносӣ тавзеҳ мегардад, ки фаъолияти воҳидҳои забонро дар

нутқ – муносибати байни фикри баёншуда, муошираткунандагон ва матн (аснои нутқ) меомӯзад [Азимов: 2009, 207]. Масъалаҳои асосие, ки прагматика меомӯзад, сохтор ва таснифи одоби нутқ ва шарҳи гуфтор, шаклҳои муоширати нутқ, қоидаҳо, тактика ва намудҳои одоби нутқ мебошанд. Прагматика ба субъекти муоширати шифоҳӣ таваҷҷуҳ карда, муколамаро ҳамчун воситаи асосии муоширати байниҳамдигарӣ медонад, яъне прагматика интихоби дурусти воҳидҳои забон барои таъсир расонидан ба ҳамсухбат мебошад, ки ҳангоми мувофиқати одоби нутқ бо матн ва аснои муошират ба даст меояд.

Прагматикаи лингвистиро аз нуқтаи назари забоншиносӣ ҳамчунин Ю.Д. Апресян чунин тавзеҳ медиҳад: «Зери мафҳуми прагматика мо муносибати гӯяндаро, ки дар ин ҷо он воҳиди забон (лексема, аффикс, граммемаҳо, таркиби нахвӣ) устувор аст, 1) ба воқеият, 2) ба мазмуни хабар, 3) ба муҳотаб мефаҳмам» [Апресян: 1988, 45]. Ба ақидаи Н.И. Формановская «Омузиши одоби нутқ қадами аввалин дар омузиши воҳидҳои муошират мебошад» [Формановская: 2002, 25].

Дар назарияҳои олимони дигар, аз ҷумла Г. Грайс, Д. Гордон, Ч. Лакофф қонуниятҳои умумие баррасӣ карда шудаанд, ки муоширати шифоҳӣ ба онҳо тобеъ аст. Дар онҳо принципҳои ҳамкорӣ ҳушмуомилагӣ нисбатан муфассал шарҳ дода шудаанд.

Моҳияти концепсияи Г.Граисро принципи кооператсия ташкил медиҳад, ки дар он ҳамсухбатон бояд барои ҳамкорӣ кӯшиш намоянд. Қоидаи мазкур тавсия медиҳад, ки ҳар як муошираткунанда дар марҳилаи зарурӣ ва муайяни суҳбат саҳми худро гузорад. Риояи ин принцип муҳимтарин қоидаи одоби муоширати муассир буда, интихоби воситаҳои нутқро вобаста ба вазъи муошират муайян мекунад.

Ч.Лич (Lich) қоидаҳои Г.Грайсро (Grice) равшану возеҳтар мекунад. Ба ақидаи ӯ, хушмуомилагӣ рафторест, ки дар он меъёрҳои асосии хушмуомилагӣ риоя мешаванд:

1) боодобӣ – «кӯшиши ба ҳадди ниҳой ба дигарон манфиати бештар расонидан»; 2) саховатмандӣ – «фоидаи камтар ва кӯшиши бештар барои худ»; 3) таҳсин – «дигаронро бештар ситоиш карда, худро кам гирифтан»; 4) хоксорӣ – «нисбат ба худ ботавозӯ будан»; 5) ҳамраӣ – «бештар розӣ шудан ва камтар изҳори норозигӣ кардан»; б) хайрхоӣ – «бештар хайрхоӣ кардан ва камтар адоват доштан». Татбиқи ин принципҳо имкон медиҳад, ки муоширати шифоӣ бомуваффақият ба роҳ монда шавад.

Хушмуомилагӣ ҳамчун арзёбии мақоми шахс

Ба фикри баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла В.Э. Голдин [Голдин: 1983]. В.И. Карасик [Карасик: 2002] хушмуомила будан маънои онро дорад, ки ба муошираткунанда нақши иҷтимоиро, ки ӯ иттиҳод мекунад, додан лозим аст.

Н.И. Формановская дар тақвияти ақидаҳои боло мегӯяд: «Нақши иҷтимоӣ аз мавқеа, ки шахс дар ҷомеа ишғол мекунад, вазифае, ки ба ин мавқеа хос аст ва қолаби меъёри рафторе, ки аз ин мавқеа ва вазифа бармеояд, иборат аст» [Формановская: 2002, 68].

Т.В. Ларина менависад, ки роҳҳои ба даст овардани дараҷаи бештари хушмуомилагӣ на танҳо вобаста ба андозаҳои асноӣ иҷтимоӣ, балки дар умум вобаста ба маданияти этникӣ ҳам фарқ мекунанд [Ларина: 2009, 37].

Аз баррасии андешаҳои боло ба ҷунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки хушмуомилагӣ вобаста ба мавқеаи иҷтимоии гӯянда ва шунаванда ва тафовути мақоми иҷтимоии онҳо категорияи нисбӣ мебошад. Бино бар ин, аз рӯи мавҷуд будан / мавҷуд набудани муносибатҳои иерархӣ (нақши иҷтимоӣ ё синнусолӣ) байни гӯянда ва шунаванда дар бораи ба

роҳ монда шудани муносибатҳои ғайримутаносиб (асимметрӣ) ё мутаносиб (симметрӣ) мулоҳиза баён кардан мумкин аст.

Хушмуомилағӣ ҳамчун категорияи ахлоқӣ ва прагмалингвистӣ

Хушмуомилағӣ ҳамчун категорияи ахлоқӣ хусусиятҳои маънавий, меъёри рафтор ва тарзи маъмулии муомиларо бо атрофиён дар бар мегирад. Он рафтори инсон ва эҳтироми одамонро тавсиф мекунад. Хушмуомилағӣ бодикқат будан, хайрхоҳӣ, омодагӣ ба хидмат, назокат ва одобро дар бар мегирад.

Хушмуомилағӣ дар алоқамандии бевосита бо одоби муҳоварат ва маданияти нутқ, инчунин, бо масъалаҳои муоширати муассир омӯхта мешавад. Дар ин самт таҳқиқоти олими варзидаи соҳа Н.И. Формановскаяро [Формановская: 1982, 1984, 1989] махсус таъкид кардан зарур аст. Муҳаққиқ меъёрҳои дар боло зикршудаи П.Грайс ва максимаҳои Ч.Личро ба асос гирифта, онҳоро нисбат ба одоби муҳоварати русӣ татбиқ менамояд.

Номгузори ин ё он шахсе, ки аз ҷониби гӯянда дар вазъияти муайяни муошират сурат мегирад, иттилооти прагматикӣ ва маъноӣ одоби муоширатро дар бар мегирад: *Иброҳимҷон* гуфта, мо «*шахси наздик, худӣ, муносибатҳои дӯстона, муҳити ғайрирасмӣ*»-ро нишон медиҳем: *Иброҳимҷон, ба шумо фақат якта савол медиҳам. Охир, шуморо ба ин палата бо умеде кӯчонидаем?* (ФМ.ПК: 248). *Иброҳим* гуфта, нишондиҳандаи «дӯстона»-ро ба «*ошноӣ*» иваз мекунем: *Медонӣ, Иброҳим, ба ту як лақаби соз ёфтам* (ФМ. ПК: 26) *Олимӣ* гуфта, синну сол ё мақом, вазъияти расмӣ, эҳтиромро таъкид мекунем: *Биёед, Олимӣ, дигар эуфиллин истеъмол накунем* (ФМ.ПК: 22). Вақте ки *Рафиқ Олимӣ // Ҷаноби Олимӣ* мегӯем, муоширати мо оҳанги сирф расмӣ мегирад: *Ин аҳаммият надорад, рафиқ Олимӣ, – нохост ба оҳанги расмӣ гузашт Зардодхон* (ФМ. ПК: 248).

Муҳаққиқи масъалаҳои одоби муҳоварат ва хушмуомилагӣ дар забони тоҷикӣ М.Р. Ҷӯраева доир ба маъмулӣ будани ин категория дар муоширати тоҷикона чунин изҳори ақида менамояд: «Хусусиятҳои шахсе, ки хушмуомилагиро ҳамчун усули маъмулии муошират қабул намудааст, як қатор мафҳумҳои дар бар мегирад, ки дар луғатҳои тафсири мавҷуданд. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ин – *хушзабон, хушсухан, хушкалом, хушлаҳча, хушмуҳовара, хушманиш, хушмуомила, хушсавдо, хушхулқ, хушхӯй, хушхӯзур, мушфиқ, забонвар [суханвар, хушбаён], забончарб [хушзабон], меҳрубон, дӯстдорикунанда, пурмуҳаббат, меҳркор, навозишкор, меҳрвар, меҳтароин, бузургтабъ, олитабиат, муаддаб, боадаб, ботарбия, адабгирифта, бомуҳаббат, мулоимхӯ, мулоимтабиат, нармтабиат, ҳалим, нармгӯй, нармгуфтор, нармзабон, некандеш, некдил, некуниҳод, некхӯ, некуравиш, некусахун, некусухан, ширинзабон, некусияр, хушгуфтор*. Мафҳуми хушмуомилагӣ ҳамчунин дар шакли масдар: *иноят намудан, калом нарм кардан [санҷида ва мулоим сухан рондан]* ва исмҳои абстракт: *лутф, илтифот, хушояндӣ, марҳамат, меҳрубонӣ, дӯстдорӣ, мулотафа [муомилаи нарму хуб, шафқату навозиш], хушмақолӣ, хушманишӣ, хушӯ [ар.-фурӯтанӣ]* низ ифода меёбад [ФЗТ, 1969]» [Ҷураева: 2017, 48].

Гуфтаҳои боло нишон медиҳанд, ки байни категорияи хушмуомилагӣ ва одоби муҳоварат алоқамандии зич мавҷуд аст. Хушмуомилагӣ ва намоиши он дар муносибат бо ҳамсуҳбат асоси меъёрҳои одоби муоширатро ташкил медиҳад. Риояи ин меъёрҳо зухуроти сифатҳои хушмуомилагӣ, бодикқатӣ, боодобӣ, назокат, худдориро дар бар мегирад. Ифодаи онҳо тавассути амалҳои мушаххаси нутқ сурат мегирад. Одоби муҳоварат ҷузъи таркибии фарҳанги муошират аст.

1.3. Чанбаҳои иҷтимоию лингвистии одоби муҳоварат

Дар замони ҳозира мундариҷаи мафҳуми одоби муошират ва вазифаҳои муҳимми иҷтимоии он ниҳоят васеъ гардидаанд. Одоби муошират на танҳо меъёри рафтор, балки шакли як андоза ба расмият даромадаи муоширати таҳаммулпазирона аст. Омузиши истилоҳи *одоби муошират* нишон медиҳад, ки таҳия намудан ва қонунӣ гардонидани он танҳо яке аз равияҳои инкишофи одоби муошират буда, моҳияти ҳадафи фарҳангии онро ифода намекунад. Аз ин рӯ, моро зарур аст, ки мақсади одоби муоширатро дар муқоиса бо нишондиҳандаҳои илмҳои дигар муайян кунем. «Дар осори файласуфон ақидаи наздик кардани одоби муошират бо ахлоқ ва баъзан ягонагии онҳо бартарият дорад. Забоншиносон одоби муоширатро ҷузъи муошират медонанд, ки самаранокии коммуникатсияро таъмин мекунад» [Стошкус: 1988, 241].

Дар «Луғати этика»-и И.Кон мафҳуми «этикет», яъне одоби муошират чунин шарҳ дода мешавад: «Этикет (франсузӣ *etiquette* – «тамга», «ярлиқ») маҷмуи қоидаҳои рафторест, ки ба изҳори зоҳирии муносибат ба одамон (муомила бо атрофиён, шаклҳои мурочиату пазирой, рафтор дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, одоб ва либос) тааллуқ дорад. Одоби муошират ҷузъи таркибии фарҳанги зоҳирии ҷомеа мебошад» [Кон: 1981, 416].

Тамоми меъёрҳои одоби муоширатро, ба ақидаи В.П. Трофименко, дар шакли қоидаи зерин баён кардан мумкин аст: «Дар ҳама ҷо ва дар ҳама ҳолат ба таври қатъӣ тамоми ҷамъият ва ҳар як аъзои онро дар алоҳидагӣ эҳтиром кардан ва ба онҳо тавре муносибат кардан, ки шумо ба худатон раво мекунед ва мехоҳед, ки дигарон ба шумо чунин муносибат кунанд» [Трофименко: 1991, 4]. Ин як навъ инъикоси қоидаи тиллоист, ки асоси бисёре аз фарҳангҳоро ташкил медиҳад ва ҳаёти пайравони онҳоро танзим мекунад.

Ин ақидаро В.Е. Голдин ташаккул дода таъкид мекунад, ки одоби муошират ба системаи муқарраршудаи арзишҳои фарҳангӣ тобеъ буда, онҳоро инъикос карда, тақвият медиҳад. Ба ақидаи ӯ, «қабули одоби муоширати муайян, риояи дастурҳои он маъноӣ қабули системаи мавҷудаи арзишҳо ва ба ин васила худро узви ин ҷомеа эътироф кардан аст» [Голдин: 1983, 11].

Баъзе муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки одоби муошират аз меъёрҳои ахлоқӣ фарқ мекунад, аз ҷумла В.И. Карасик мегӯяд: «Баъзан ҳангоми риояи меъёрҳои ахлоқӣ қоидаи одоби муоширатро вайрон кардан мумкин аст (дар ҷавоб ба саломӣ низомӣ даст афшондан, агар ҳар ду иштирокчиӣ муошират одамони низомӣ бошанд), ё бо риояи одоби муошират меъёрҳои ахлоқиро вайрон кардан мумкин аст (дар ҷавоб ба саломӣ самимӣ сардакак сар чунбонидан), баъзан ҳам меъёрҳои ахлоқ ва ҳам одоби муоширатро вайрон кардан мумкин аст, масалан, агар дидаву дониста ба саломӣ шахси шинос ҷавоб надиҳед» [Карасик: 2002, 98].

Ба назари мо, ин ақида чандон саҳеҳ наменамояд, зеро меъёрҳои одоби муошират ба меъёрҳои ахлоқӣ бояд мутаносиб бошанд, ба ибораи дигар, яке аз дигаре сарчашма мегирад. Дар акси ҳол чунин ихтилоф ба ноқомии коммуникативӣ оварда мерасонад.

Агар зери мафҳуми «одоби муошират» тартиби муқарраршудаи рафтор фаҳмида шавад, пас, мафҳуми одоби муҳоварат (ОМ) мушаххастар аст. Муносибати мушаххастар ба мафҳуми ОМ онро ҳамчун одоби нутқ шарҳ медиҳад, ки аломати он таҷдиди автоматии қолабҳои устувори муошират мебошад. Ба маънии васеъ ОМ «интиҳоби воситаи муносибтарин, бамавқеътаринро барои шахси муайян, барои адресати мушаххаси ӯ, дар ҳамин мавриди муайян, дар ҳамин аснову муҳити муошират ба танзим медарорад» [Формановская: 2005, 69-70].

Тавре ки дар боло ишора гардид, мафҳуми одоби муошират бо категорияи хушмуомилагӣ саҳт марбут аст. Ҳамин андешаро мо дар асари забоншиноси дигари рус В. Храковский мебинем, ки ифодаи хушмуомилагиро «иловаи факултативӣ, яъне ихтиёрӣ ба одоби ҳатмии муошират» [Храковский: 1992, 278] медонад.

Аз таҳлили нуқтаи назари забоншиносони мазкур бармеояд, ки меъёр ва қоидаҳои одоби муҳоварат ба фарҳанг ва таомулҳои ин ё он кишвар алоқаи зич доранд ва истифодаи онҳо аз меъёри анъанаҳои онҳо берун намебарояд.

1.4. Масъалаҳои одоби муҳоварат дар таҳқиқоти лингвистӣ

Одоби муҳоварат ҳамеша тавачҷуҳи олимон ва соҳибони каломии модариро ба худ ҷалб намояд ҳам, кашфи илмии он танҳо дар нимаи дуюми садаи бистум аз мақолаи маъруфи академик В.Г. Костомаров «Русский речевой этикет» (1967) оғоз ёфт [Костомаров: 1967, 56-62].

Аз ҳамон вақт дар забоншиносии умумӣ соҳаи махсуси забоншиносӣ – *речевой этикет* – одоби муҳоварат (*тавзеҳи муаллиф – Ф.Т.*) пайдо шуд.

Дар забоншиносии умумӣ таърифи Н.И. Формановская нисбатан мукамалтар арзёбӣ мешавад: «Одоби муҳоварат «системаи қолабҳои устувори муоширате мебошад, ки ҷамъият барои ба роҳ мондани алоқаи байни ҳамсухбатон, нигоҳ доштани муошират дар фазои интихобшудаи нутқ мутобиқи нақшҳои иҷтимоӣ ва мавқеи нақши онҳо нисбат ба ҳамдигар, муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо дар шароити расмӣ ва ғайрирасмӣ муқаррар кардааст» [Формановская: 1982, 101].

Асоси одоби муҳоваратро ҳамчун микросистемаи функционалии воҳидҳои забонӣ, ба ақидаи Н.И. Формановская, вазифаҳои бунёдии (имманентии) забон: вазифаи муошират (коммуникативӣ) ва функсияи баёни фикр дар бар мегиранд [Формановская: 1982, 102].

Дар заминаи вазифаи коммуникативии забон вазифаҳои махсуси одоби муҳоварат муайян гардидаанд: иртиботӣ (фатикӣ), хушмуомилагӣ (коннотативӣ), танзимкунандагӣ (регулятивӣ), таъсирбахшӣ (императивӣ), водоркунӣ (апеллятивӣ). Ба ақидаи Н.И. Формановская, функсияи фатикӣ ба ҳамаи гуруҳҳои асноӣ-мавзуии воҳидҳои одоби муҳоварат тааллуқ дорад, дар ибтидо – салом кардан, дар охир – хайрухуш намудан. Хайрухуш кардан маънои муқаррар кардани имкони иртиботро пас аз ба охир расидани муҳлати ҷудӯй дорад (То дидор, То боздид). Ифодаи *Вай бе хайрухуш рафт* маънои катъ гардидани тамоми муносибатҳоро дошта метавонад. Одоби муҳоварат вазифаи коннотативӣ, вазифаи дар мадди назар гирифтани мавқеи адресатро адо мекунад. Корбурди воҳидҳои одоби муҳоварат бо зоҳир намудани хушмуомилагии дар ҷомеа қабулшуда ва сурат ёфтани муошират ба воситаи ҷонишинҳои «ту» ва «шумо» алоқаманд аст.

Воҳидҳои одоби муҳоварат дар ҳолатҳои гуногуни муошират барои изҳор кардани хушмуомилагӣ дар ҷараёни муошират хидмат мекунанд. Интихоби воситаи нодуруст бо вачҳи тағйирёбии мавқеҳои иҷтимоӣ ва муҳити муошират муносибати табииро ҳалалдор карда метавонад, чунончи: *Салом, Чӣ хелӣ? Чӣ хел шумо?* дар муҳити расмӣ ва аз ҷониби шахси аз ҷиҳати синну сол хурд ва мавқеи иҷтимоӣ поёнтар. Ё чунон навъи арзи миннатдорӣ ва хайрухуш, ба монанди *Иҷозат диҳед, ки сипоси хешро баён кунам* ва *Рухсат диҳед, биравем* ва м.и. дар фазои озод дар байни шарикони баробархуқуқ ба назар ғайритабӣ мерасад. Дар ин гуна мавридҳо вазифаи танзимкунандагии одоби муҳоварат нақши муҳим дорад, ки интихоби ин ё он воҳидро ҳангоми ба роҳ мондани робита танзим менамояд. Масалан, интихоби воситаи муҷриат: *Шаҳриёр! Шаҳриёри азиз! Шаҳриёр Олимӣ! Муҳтарам Шаҳриёр Олимӣ!* оҳанги муоширати минбаъдаро муайян

мекунад. Тариқи воҳидҳои одоби муҳоварат муносибати байни калон – хурд, муаллим – донишҷӯ, сардор – зердаст танзим карда мешавад. Дар маҷмуъ вазифаи таъсиррасонӣ ба одоби муҳоварат хос аст, зеро ҳар як воҳид акси садои натиҷабахши мусоҳибро пешбинӣ мекунад. Вазифаи мазкур, махсусан, дар гурӯҳҳои тематикӣ *Дархост*, *Маслиҳат*, *Даъват*, *Пешниҳод* хеле равшан ба назар мерасад. Вазифаи водоркунӣ яке аз махсусиятҳои одоби муҳоварат буда, барои воҳидҳои ҳама гурӯҳҳои мавзӯӣ хос аст. Вазифаи эмотивӣ (эҳсосотӣ) на ба ҳамаи воҳидҳо хос аст (бинобар ин, он факултативӣ ё ихтиёрист), аммо дар бисёр воҳидҳои марбут ба ҳуди табиати ба роҳ мондан ва нигоҳ доштани алоқа мушоҳида мегардад: *Чӣ қадар хурсандам, ки шуморо дидам! Аз дидани шумо хеле шодам!* ва амсоли инҳо.

Дар назарияи одоби муҳоварат аввалин шуда, А.А. Акишина ва Н.И. Формановская понздаҳ аснои нутқро ҷудо мекунанд, ки аз ҷумла «Мурочиат ва ҷалби таваҷҷуҳ», «Пазирой», «Шиносой», «Даъват», «Дархост, маслиҳат, пешниҳод», «Ризоият ва рад дар посух ба дархост ва даъват», «Розигӣ ва норозигӣ бо андешаи хамсуҳбат», «Маъзаратхоҳӣ», «Шикоят», «Тасаллият, ҳамдардӣ», «Тавсиф, таҳсин», «Норизоӣ, маломат», «Табрикот, таманниёт», «Миннатдорӣ», «Хайрухуш»-ро дар бар мегиранд. [Акишина Формановская: 1978, 45]. Баъзе олимон, аз ҷумла Т.В. Шмелева онҳоро жанрҳои нутқ меноманд ва онҳоро ҳамчун формулаҳои устувори нутқ баррасӣ мекунанд, ки дар баробари стратегияҳои рафтор ва стратегияҳои нутқ категорияи хушмуомилаги ро ташкил мекунанд [Шмелёва: 1997, 88-98].

Ба назари мо, гурӯҳҳои болозикри воҳидҳои одоби муҳоваратро аз рӯи вазифаҳои онҳо гурӯҳҳои асноӣ-мавзӯӣ ном бурдан ба мақсад мувофиқ аст.

1.5. Хусусиятҳои миллӣ ва фарҳангии одоби муҳоварати тоҷикӣ

Ҳангоми баррасии воҳидҳои одоби муҳоварат ба назар гирифтани хусусиятҳои миллӣ ва фарҳангии меъёрҳои муошират хеле муҳим аст. Дар одоби муҳоварати халқҳои гуногун дар мавзӯ ва воситаҳои муошират, аз ҷумла хусусиятҳои истифодаи имову ишора, суръати имову ишора ва мимика ҳангоми нутқ; аснои нутқ, дараҷаи наздикӣ ҳангоми суҳбат, оҳанги баланд ва ҳиссии нутқ тафовутҳои зиёд мавҷуданд. Масалан, агар нутқи бо эҳсосот ва овози баланд, имову ишораи зуд-зуд дар миёни як гурӯҳи халқҳо падидаи маъмулӣ бошад, аз ҷониби мардумони дигар метавонад ҳамчун таҳқир шарҳ дода шавад. Дар сурати вайрон кардани меъёрҳои муоширати хоси ин ё он мардум «зарбаи фарҳангӣ» ногузир аст.

Зикр кардан бамаврид аст, ки ба мардуми тоҷик муроҷиат кардан ба одамони ношинос тавассути мафҳумҳои хешутаборӣ (духтарам, писарам, падарчон, модарчон, бибиҷон, бобочон, амак, хола) хос аст. Дар ин бора забоншиноси тоҷик М.Р. Ҷӯраева бар он ақида аст, ки дар муносибатҳои расмӣ истифода намудани мухотабҳои мазкур чандон матлуб нестанд, аммо «Фазои оилавӣ ва дӯстона, баръакс, барои истифодаи чунин мухотабҳо мусоидат мекунад, зеро калимаҳои *духтаракам, писаракам, бачаҷонам [омиёна], дӯстам, падарчон, модарчон ё очаҷон [на ба падар ва модар], бародар, додарчон, хоҳарчон [на ба бародару хоҳар], холаҷон, амакҷон [на ба холаю амак], барраякам, асалакам, ширинакам, азизакам, ҷонакам* ва ғ. танҳо бо ин нақш маҳдуд мегарданд» [Джураева: 2017, 156].

Ба ақидаи муҳаққиқи рус В.В. Колесов, «Мафҳуми одоби муошират ҳамчун маҷмуи қоидаҳои зоҳирии рафтор бо одамони дигар барои менталитети русҳо чандон фаҳмо нест; он дар танзими расму оин ҳамчун чораи маҷбурӣ қабул карда мешавад. Дар паси одоби муошират бадхоҳӣ, маззамат ё хусумат барин ҳиссиёти манфӣ пинҳон

буда метавонад. Дар нутқи русҳо ба мафҳуми этикет мутобиқати қоидаҳои рафтор мувофиқ аст, ки муоширати сидқан табиӣ – ошкоро, самимӣ ва ботаваҷҷуҳо талаб менамояд» [Колесов: 2001, 55].

Дар замони имрӯза вазъият дигар шудааст. Дар забон ва гуфтори муосири тоҷикӣ дигаргуниҳои зиёде ба амал омадаанд. Дар таркиби луғати забони муосири тоҷикӣ ягон калимае нест, ки ба шахси бегона ҳамчун мурочиати универсалии хушмуомилағӣ хизмат кунад. Аз сабаби набудани мурочиати универсалии ҳангоми мурочиат аксар вақт формулаҳои истифода мешаванд, ки ба шахсияти ҳамсуҳбат таъсир намерасонанд, аз қабилӣ воҳидҳои узрҳои: *Бубахшед...*, *Мебахшед...*, *Бахшиши...* дар муқоиса бо воҳидҳои мурочиате, ки дар забони асрҳои миёна, ки мақоми иҷтимоиро таъкид мекарданд (*ҳазрат, маҳдум*) ё дар ибтидои асри ХХ (*домулло*).

Тағйироти сиёсӣ иқтисодӣ дар Тоҷикистон дар охири асри ХХ – ибтидои асри ХХІ ба вазъи забон бетаъсир намондааст. Забоншинос М.Р. Ҷӯраева чунин ибраз мекорад, ки «Солҳои 90-ум дар таърихи Тоҷикистон чун дар тамоми ҷаҳони пасошуравӣ як марҳилаи гардиш гардид, зеро дар сиёсат, иқтисодиёт, иҷтимоиёт тағйироти кулӣ ба вуқӯъ пайваста, дигаргуниҳо дар ҷараёни гузариш ба низоми бозори ҷаҳонӣ, дигаргуншавии моликият, муқовимати андешаҳо ва чун натиҷаи ин ҳама дигаргуниҳо – ҷанги шаҳрвандӣ, иқтисоди заифшуда, ки ҳаёти тамоми ҷомеаи Тоҷикистонро ба кулӣ тағйир дод – ҳамаи ин боиси тағйироти шадид дар забон, паст шудани маданияти нутқ ва кам кор фармуда шудани шаклҳои одоби муҳаварат гардид» [Джураева: 2017, 97].

Асарҳои Ф.Муҳаммадиевро интихоб намудани мо ҳам бо мақсади барқарор намудани манзараи одоби муошират ва хусни муносибатҳои байниҳамдигарист, ки намунаи беҳтарини муоширати одамони касбу кор ва мавқеҳои гуногуни иҷтимоӣ дошта буда,

тавассути истифодаи фаровони воҳидҳои одоби муҳоварат сурат гирифтааст.

Чанбаи ниҳоят муҳимми одоби муошират одоби муҳоварат аст, ки рафтори инсонро ҳангоми гуфтор ва ё, ба ибораи дигар, дар нутқи ӯ меомӯзад. Одоби муҳоварат, ки бо урфу одат, табиату завқи эстетикӣ мардумон алоқаманд аст, бо махсусиятҳои миллӣ ва фарҳангӣ фарқ мекунад. Аҳамияти таҳқиқи он, пеш аз ҳама, ба зарурати муайян кардани намунаҳои истифодаи воҳидҳои одоби муҳоварат дар асноҳои гуногуни муошират вобаста аст. Тавре ки маълум аст, ҳар як ҷомеа меёрҳо ва қоидаҳои рафтори иҷтимоӣ ё одоби муқарраршударо таҳия менамояд, ки рафтори шахсро мувофиқи талаботи иҷтимоӣ танзим мекунад ва дар одоби муҳоварат ифодаҳои заруриро ба вучуд меорад. Воҳидҳои одоби муҳоварат бинобар такрори пайваستا дар асноҳои маъмулии муоширати мустақим дар шакли стереотипҳо, ифодаҳо, қолабҳои устувори муошират вучуд доранд.

Фарҳанги муоширати анъанавию маишӣ, этникӣ, маросимҳои муносибати байниҳамдигарии одамон дар рӯзгор: таомули вохӯрӣ ва хайрухуш, муносибати байни калонсолону хурдсолон, байни зану шавҳар, падару модар ва фарзандон, хешовандон ва меҳмонон ва амсоли инҳо таърихан ташаккулу инкишоф ёфта, мустаҳкам мегарданд.

Тарзи муомила аз насл ба насл риояю мустаҳкам ва интиқол гардида, ба таҳияи маросим, анъана, намунаҳои муносибатҳои миллию фарҳангӣ мусоидат мекунад.

Дар афкори мутафаккирони гузаштаи мардуми тоҷик, аз ҷумла дар осори инсоншиноси бузург Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ дар боби хушмуомилагиву эҳтирому тавозӯи ақидаҳои ибратбахш зиёд ба назар мерасанд. Чунончи:

Карам кун, на пархошу киноварӣ,
Ки олам ба зери нигин оварӣ!

Чу коре барояд ба лутфу хушӣ,

Чи хочат ба тундию гарданкашӣ?! [ПХ: 1961, 90].

Мутафаккири тоҷики охири асри XIV ва аввали асри XV Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар «Футувватномаи султонӣ» ном асараш қоидаҳои муайян намудааст, ки, ба андешаи мо, хусусияти умумии инсонӣ дошта, моҳияти худро то даврони мо гум накардаанд. Масалан, устод бояд ибрати шогирд бошад; устод бояд нисбат ба шогирд хайрхоҳ бошад; устод бояд шогирдашро дар руҳияи меҳнати ҳалол тарбия намояд; шогирди худро бояд ҳамчун фарзанд ё баробари худ эҳтиром кунад; ҳар чизеро, ки устод барои худ нек медонад, барои шогирдон низ бояд нек донад; устод бояд ҳама чизеро, ки аз устои худ шунидаасту омӯхтааст, ба шогирдони худ низ омӯзонад; устод шогирдонро бояд аз ҳад зиёд қор нафармояд; устод ба шогирдон бояд одоби меҳмондорӣ ва ғайраро омӯзад.²⁰

Дар футувват инчунин рафтори шогирд нисбат ба устои худ муайян шудааст: шогирд набояд пеш-пешӣ устод гардад ва номашро гирифта ба ӯ муроҷиат кунад; шогирд ба устодаш, аҳли оилаи ӯ содиқона хизмат намояд; фиреб надихад ва моли устодро надуздад; дар суҳбат бо устои худ хушмуомила бошад; пеш аз устод сухан нагуфта ё сари дастархон нанишинад; дар назди устод якравӣ, ҳавобаландӣ накунад ва ба аъмоли ношоёме устои худро маҳзун насозад.²¹ Бо боварӣ гуфтан мумкин аст, ки бисёр меъёрҳои ахлоқии барои устоду шогирд муайяншуда ҳоло ҳам моҳияти худро гум накардаанд.

Ғайр аз масъалаҳои умумии одоби муошират Ҳусайн Воизи Кошифӣ бевосита масъалаҳои нутқ ва одоби муҳоваратро низ мавриди баррасии ҷиддӣ қарор додааст. Чунончи:

---

²⁰ *Ниг.* Вазиров З. Социально-политические и нравственно-религиозные учения в философской системе футуввата. Дисс.канд. наук. – Алма-ата, 1981 – С.78-80

²¹ *Ниг.* Горделевский В.А. Избранные сочинения, Т. 1, М., 1980 – С.320

Бидон, ки шарафи одамӣ ба нутқ аст ва ҳар ки дар нутқ адаб
риоя накунад, аз ин шараф бебахра бошад. Барои он ки нутқ ба савоб
бояд ва илло хомӯшӣ беҳ аз он бувад. Чунончи, шайх фармуда:

Баҳоим хамушанду гӯё башар,
Забон баста беҳтар, ки гӯё шарр.

Ва Худои таоло дар сухан гуфтан мефармояд: Ло тарфаъу
асвотакум фавқа савтин наби. Ва дар сухан гуфтан чандин адаб аст, ки
шайх ва ғолибро риоят бояд кард ва чандин адаби дигар аст, ки
нозилонро нигоҳ бояд дошт.

Агар пурсанд, ки адаби ғолибон дар сухан гуфтан чанд аст?

Бигӯй: Шаш. Аввал ин ки сухан фароҳури ҳоли кас гӯяд, чунончи,
фармудаанд: Қаллимоннуса ало қадри уқулиҳим. Яъне бо ҳар кас
сухан гӯй ба қадри ақл ва фаҳми ӯ.

Дуюм, он ки ба лутф сухан гӯяд, на ба унф.

Сеюм, дар вақти гуфтор хандон ва шуқуфта бошад, на туршруй
ва гирифта. Чорум, хандон сухан гӯяд ба мустамеъон, ки ба малоли
хотири эшон наанҷомад. Панҷум, сухане гӯяд, ки манфиати дунёву
охирати эшон дар он бошад. Шашум, то сухане тамом иёр набошад,
бар забон наронад, ки сухани бузургон ба масобаи тухм аст ва агар
тухм фосид ва бемағз бошад, дар ҳар замин, ки афтад, нарӯяд ва аз ӯ
манфиате ба ҳосил нарасад [ДН: 1991, 127-128].

Ҳочасамандари Тирмизӣ (асри XVII) дар «Дастур-ул-мулук» дар
хусуси санчида гуфтан, ки ҷузъи муҳимми одоби муҳоварат аст,
андешаҳои ҷолибу омӯзанда баён намудааст:

«Азизи ман, сухани андешанокарда чун зари носанчида аст.
Аввал бояд ки бар худ андеша бикунӣ ва нақди ҳар фикреро бар
маҳаки имтиҳон бисанҷӣ. Он чӣ аз хаёли тамоми иёр афтад, онро ба
зуҳур оӣ.

Сухан, к-он аз сари андеша н-ояд,
Навиштанрову гуфтанро нашояд [ДН: 1991, 429]».

Дар бобати одоби муҳоварат ва муносибатҳои байниҳамдигарӣ асари Шамсиддин Муҳаммад ибни Маҳмуди Омулӣ «Нафоис-ул-фунун фи ароис-ул-уюн»-ро махсус қайд кардан бамаврид аст, ки аз таълифоти барҷастаи асримиёнагии форс-тоҷик ба шумор рафта, дар он масъалаҳои муҳимми илмҳои гуногун мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Қисми аввали ин асар чаҳор мақоларо дар бар гирифта, мақолаи чаҳорум «Дар илми муҳоварат» ном дошта, ба ҷанбаҳои асосии одоби муҳоварат бахшида шудааст. Ба ақидаи муаллиф, «илми муҳоварат ... иборат аст аз маърифати мавоқеи калом ва бадоеи ҳадис бо табақоти ақвом мувашшаҳ ба латоифу нуқот ва амсолу адабиёт. Ва баъзе ин фанро муҳоварат хонанд» [129 ʔمولى].

Назар ба ақидаи Муҳаммад Омулӣ, илми муҳоварат панҷ бобро дар бар мегирад: а) дар одоби муҳоварат; б) шароити муҳоварат; в) кайфияти муҳоварат; г) дар эроди баъзе аз он чи дар муҳоварат ба кор доранд; д) дар зурафо ва мутоибот [146 ʔمولى].

Ба андешаи муаллиф, «ҳеҷ ёдгоре пойдортар аз сухан нест, бинобар ин мутакаллим бояд дар «танқеҳ (покиза кардан), таҳзиб (ислоҳ кардан) ва таҳсини он кӯшад ва сухан санҷида ва писандида гӯяд». Ин ҳикоятро аз «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус меорад:

«Шунидам, ки Ҳоруннарашид хобе дид, бар он ҷумла пиндошт, ки ҷумла дандонҳои ӯ берун афтодӣ ба як бор. Ба имдод муаббиреро бихонд ва пурсид, ки таъбири ин хоб чист?

Муаббир гуфт:

– Зиндагонии амиралмуъминин дароз бод! Ҳама ақрабони ту пеш аз ту бимиранд, чунон ки кас аз ту намонад.

Ҳоруннарашид гуфт:

– Ин муаббирро сад ҷӯб бизанед, ки вай инчунин суханони дарднок чаро гуфт дар руйи ман. Чун ҷумла қаработи ман пеш аз ман бимиранд, пас он гаҳ ман кӣ бошам?

Хобгузори дигарро фармуд овардан ва ин хобро бо $\bar{u}$ бигуфт.
Хобгузор гуфт:

– Бад-ин хоб, ки амиралмуъминин дидааст, далеле кунад, ки амиралмуъминин дароззиндагонитар аз ҳама ақрабо бошад.

Ҳоруннаррашид гуфт:

– Далели хирад якест. Таъбир аз он берун нашуд. Аммо аз иборат то иборат бисёр фарқ аст. Ин мардро сад динор фармуд...» [146 $\bar{u}$].

Дар аввали боби мазкур муаллиф сифатҳои зеринро ба мутакаллим нисбат медиҳад: шахбози фазои фасоҳат, муқаррари майдони ҷаҳони такаллуф ва мақари (ҷойи қарори) орамидағони олами талаттуф (нармию меҳрубонӣ), сайқали занги тараддуди хотир, маҳрами асрори ишқ, марҳами сӯхтағони доғи фирок». Агар мутакаллим соҳиби чунин сифатҳо бошад, «лоҷарам ҳамгинонро ба суҳбати $\bar{u}$ рағбате ва ба маҷоласати $\bar{u}$ иродате бошад ва пайваста мулуку салотин ва аъёни мулуку дин хоҳони он, ки он қарину ҳамнишини $\bar{u}$ бошад». [129 $\bar{u}$].

Муҳаққиқ М.Р.Ҷӯраева доир ба омузиши масъалаҳои одоби муошират дар осори фарҳангии тоҷикон чунин ақида дорад: «Андешаҳои мутафаккирони асрҳои гузаштаи форсу тоҷикро доир ба ҷанбаҳои гуногуни одоби муошират, этимологияи одоби муҳоваратро ҳамчун воситаи муносибатҳои байнишахсӣ ва тафсири илмии онро муқоиса карда, беихтиёр ба хулосае меоям, ки моҳият ва мазмуни ин мафҳум хеле пештар аз он ки худ истилоҳ дар таҳқиқоти илмӣ пайдо шуд, дар осори мутафаккирони тоҷик ба таври васеъ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифта будааст» [Ҷӯраева: 2017, 29].

Муҳаққиқи мазкур чунин меҳисобад, ки «Асоси маданияти рафтори инсонро назокату одоб ташкил медиҳад. Шартҳои одоб – ҳисси меъёр, самимияти муносибат, маҳорати ба иззати нафси дигарон нарасидан, қобилияти худро нигоҳ дошта тавонистан, оромӣ,

мулоҳизакорӣ дар муомила бо дигаронанд» [Ҷӯраева: 1998, 35]. Яъне одоби муошират меъёри муносибати оқилона ва мақсадноки одамон ба якдигар аст, ки бо илтифот, ғамхорӣ, инсоният, эҳтирому хоксорӣ асос ёфтааст. Дар тарбияи одоб лаёқати доништан, дарк кардан ва ба назар гирифтани вазъи руҳии инсон дар лаҳзаҳои муошират аҳаммияти калон дорад. Маданияти муошират тавассути маданияти забон, имою ишора, ҳаракати чеҳра ошкор мегардад. Ба ҳама маълум аст, ки ба руҳия ва вазъи одам ҳатто дар ҳолатҳои хеле мураккаб ҳам муносибати хайрхоҳона ва суҳанони нарму ҳалим аз қабилҳои *марҳамат, барака ёбед, бубахшед, аз илтифотатон мамнунам (шодам), ташаккур, бо камолӣ майл ба ҷо меорам, иҷозат диҳед, пурсам*, ба таври сеҳрангез таъсир мерасонад. Тарзи муомила, хусусан, муроҷиат ба дигарон аксар вақт тарзи ҷавоб, одоби муоширатро дар коллектив, ба роҳ мондани муносибатҳои дӯстона, ё баръакс, ихтилофу низоъро муайян менамоянд.

«Безътиной ба маданияти нутқ, одати истифодаи ҳар як калимаи ба забон омада аз дараҷаи пасти инкишофи ақлонии одам гувоҳӣ медиҳад» [Кременсова: 1985, 30].

Аз рӯи маданияти нутқ, тарзи гуфтор дар бораи маданиятнокии шахс ҳукм меронанд. Одобӣ муошират ба роҳ мондани робита бо одамони дигар аст. Аз ин рӯ, дар рафти суҳбат ба руҳияи ҳамсуҳбат, ба нутқи ӯ, ҳатто имою ишорааш диққат бояд дод, зеро аз хомӯшӣ ҳам маънии зиёдеро дарк кардан мумкин аст: аз хушию нохушии мавзӯи суҳбат, руҳияю вазъи ҳамсуҳбат ва ғайра.

Назокат, бодикқатӣ, нармгуфторӣ қоидаҳои асосии одоби нутқанд. Муомилаи нутқӣ лаҳни баёни ифодаҳоро низ дар бар мегирад. Худи ҳамон як ифодаи «салом»-ро бо лаҳни нарм, боназокат, лутфомез ё безътиноён, дағал, мутақаббирона талаффуз кардан мумкин аст. Ҳамин тавр, савол ба ҳамсуҳбат мулоим, боадабона ё бечӯю беадабона буда метавонад. Шакли муомила дар оҳанги муайян – шӯхиомез ё

чиддӣ, маҳрамона ё ошкоро, хайрхоҳона ё безътиноёна низ зоҳир мегардад. Вазъияти муошират, ки ба интихоби шакли мурочиат сабаб мешавад, аҳаммияти хос дорад.

Тавре ки маълум аст, барои муқаррар намудани бисёр масъалаҳои забон муҳаққиқони соҳа, асосан, ба маводи асарҳои нависандагони хушсалиқа рӯ меоранд, зеро дар заминаи маводи асарҳои бадеӣ манзараи воқеии забон муайян мегардад. Асари бадеӣ дар тасвири чунин маънову муносибатҳо, ба мисли хусни рафтору хусни баён, хусни муомилаву хусни мурочиат, бешубҳа, сахми арзанда дорад. Асарҳои нависандаи тоҷик Фазлиддин Муҳаммадиев дар муайян намудани манзараи хусни муносибату одоби муоширати одамони касбу кори гуногун ва дорои мавқеъҳои мухталифи иҷтимоӣ, тарзи рафтору гуфтори онҳо ва ҳатто дар муқаррар кардани меъёрҳои одоби муошират дар ҷамъият маводи фаровон медиҳанд.

1.6. Семантикаи хушмуомилағӣ ва эҳтиром

дар асарҳои Ф.Муҳаммадиев

Қайд кардан лозим аст, ки ба эҷодиёти Ф.Муҳаммадиев самти инсондустӣ ва тарғиби хислатҳои неки инсонӣ хос аст. Дар концепсияи бадеии нависанда тамоюлҳои ҷаҳонбинии фарҳангҳои мухталиф пайванди хеле қавӣ доранд. Ин хусусият қариб дар ҳамаи асарҳои нависанда мушоҳида мешавад.

Таҳқиқи воситаҳои ифодаи категорияи хушмуомилағӣ, маъмулан, дар асоси модели хушмуомилағӣ дар се ҷанба: луғавӣ, морфологӣ ва наҳвӣ мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Дар заминаи маводи асарҳои бадеии нависанда муқаррар карда шуд, ки:

1) дар сатҳи луғавӣ категорияи хушмуомилағӣ дар қорбасти воситаҳои мурочиат ҳамчун воситаи танзимкунанда (регулятив) зухур меёбад:

– Ёфтед, **акаи Иброҳим**. Баъд шиносиро ба дӯстӣ табдил додан мумкин. Сонӣ дӯстиро ба муносибати аз он ҳам қаринтар. Ҳамту не? (ФМ.ПК, 26)

– Ба хаёл рафтед, **рафиқ... оператор?** (ФМ.ПК, 15)

– Офарин! Ман, **ошно**, хурсанд: мисли пештара ба гап даромадӣ (ФМ.ПК, 27).

– Э, **азизам**, қоида мунозира ин хел намешавад. Шумо аз ҳаёти Ленин мисол меоваред, кас ҳайрон мемонад (ФМ.ПК, 152).

2) дар сатҳи морфологӣ чузъҳои асосии модели хушмуомилагӣ ҷонишинҳо ва таркибҳои ҷонишинии **ту/Шумо, вай/ин кас, он кас** бандакҷонишинҳои соҳибӣ, шаклҳои ҷамъи феълҳо (бандакҳои феълӣ ва хабарӣ) мебошанд:

– Гӯшам ба **Шумо**, Хиромон.

– Ин сафари таъҷилӣ... ба **Шумо** таишти шуд-дия...

– Хиромон, хуб медонед, ки барои ман ин таишти нест.

– **Коратон** чӣ мешавад?

– Ба Қамар таъйин кардам. Шумо ўро надидаед. Ҷонон йигит.

– Пагоҳ ҳам рӯзатон ба бозгаиш сарф мешавад...

– Қамар ягон чиз бофта мегӯяд. Вай усто. (ФМ.ПК, 193).

3) дар сатҳи наҳвӣ маъноии категорияи хушмуомилагӣ вобаста ба ҷойи воситаи муроҷиат дар таркиби модели хушмуомилагӣ, мувофиқати маъноии шумораи байни мухотаб ва ҷонишини **Шумо**, байни мухотаб ва шакли ҷамъи феъл, дар ифодаҳои жанри нутқ, яъне ифодаҳои амалӣ (перформативӣ) (баёни фикр дар якҷоягӣ бо ҳаракат, имову ишора). ба мисли пазирӣ, хайрухуш, шиносӣ, даъват, узрхоҳӣ, арзи миннатдорӣ, хоҳишу дархост ва ғ. зухур мекунад:

– **Хайр, роҳи сафед**. Мо дуогӯй, ки **коратон барор гирад** (ФМ.ПК,188).

– *Ин кори бачаҳо будагист, – дигар чӣ гуфтанаширо надонист Носир Аббос. – Маъзур медоред, шуморо беҳуда захира додаанд.* (ФМ.ПК,152).

– *Раҳмат, падар, – гуфт Хиромон. Ба ҳамаатон раҳмат, – такрор намуд ӯ ва ба Иброҳимҷон сипосгузоро нагоҳ кард* (ФМ.ПК, 247).

Ташиаккур, муаллим, аз меҳрубониатон миннатдорам (ФМ.ПК, 152).

– *Муаллим, чӣ мешавад, ки ҳама якҷоя дар пеши он машъала сурат гиронем* (ФМ.ПК, 285).

Таҳлили воситаҳои нахвие, ки дар ифодаи маънои хушмуомилагӣ иштирок мекунанд, нишон медиҳад, ки асоси қолаби хушмуомилагиро мухотаб ташкил медиҳад. Маънои мурочиат, ки ба мухотаб ҳамчун падидаи нахвӣ хос аст, вобаста ба мавқеи нахвӣ мухотаб тағйир ёфта метавонад. Дар қолаби хушмуомилагӣ мухотаб дар ҷумла мавқеи препозитивӣ, интерпозитивӣ ва постпозитивиро ишғол карда метавонад.

Истифодаи мухотаб дар мавқеи препозитивӣ (дар аввали баёни фикр) ба зарурати ба роҳ мондани алоқа байни ҳамсухбатҳо вобаста аст, аз ин рӯ, ба он маънии хитоб ва адресат хос аст. Маънои коннотативии хушмуомилагӣ дар мухотаб танҳо тавассути семантикаи он зухур меёбад: (ном, номи падар, насаб; ном + номи падар; калимаҳои лутфомез + насаб; мартаба; мавқеи иҷтимоӣ, мурочиат ба хешу табор ва ғ. .):

–*Иброҳимҷон, ма, писарам, ту бихон, ба ҳар ҳол бо артистҳо нону чургот хӯрдаӣ* (ФМ.ПК, 264)

–*Муаллим, ин ҷо биёед, марҳамат, ана ҷойи холӣ, – ду-се нафар пирамардон зичтар нишаста, барои ӯ ҷойи холӣ карданд* (ФМ.ПК, 179).

– *Амакҷон, рафтем охир, – гуфтани Раъно Иброҳимҷонро ба ҳуши овард ва ӯ қатъӣ қадам гузошта, аз як гӯшаи давра ба худ роҳ кушода ба муаллима наздик расид* (ФМ.ПК, 41).

Дар мавқеи интерпозитивӣ (дар мобайн) мақоми адресат нигоҳ дошта мешавад, аммо маъноӣ хитоб (вокативӣ) нисбатан заиф мешавад, зеро корбасти воҳиди мурочиат дар мавқеи интерпозитивӣ ба зарурати нигоҳ доштани робитаи нутқии аллақай ба роҳ мондашуда вобаста аст. Дар баробари ин, маъноӣ самимияту хушмуомилағӣ меафзояд.

– Баҳузур, **муаллим**. Кадом ҳолат ба Шумо маъқул бошад, ҳамон тавр хобед. Фақат батафсил нақл кунед...

– Ман беҳабар, Шумо, **духтур**, хеле тайёрӣ дидаед...

– Хайр, **духтур**, худатон гӯед, аз чӣ сар кунам?

– Набошад, **муаллим**, ман савол диҳам, Шумо ҷавоб гӯед...

– Марҳамат, **муаллим**, аз ҳамин қисса сар кунем (ФМ.ПК, 47).

– Ту, **азизам**, намедонӣ, ки ин сафар барои ман худ як атои афсонавист... (ФМ.ПК, 195)

– Тасмая ба кокулам бандед, **дадаҷон**.

– Модарат мебандад, **Райҳонакам**. Бин, ман либосама пӯшидаам.

– Не, шумо бандед, шумо хушрӯ мебандед.

– Вай тасмаи абрешимиро бастанӣ мешуд, аммо духтарча дар тағи дасташ беист ҷунбида, аз боғча, аз мураббияаш ва аз ину они дигар ҳикоят мекард. Тасма лағжида гиреҳи бастааш боз мешуд.

– Ниҳоят гиреҳ баста шуд. Шакли вай воқеан ба шукуфаи себ монанд буд. – Фақат якчанд маротиба калонтар.

– Акнун шумоя оғӯш мекунам, – гуфт Райҳон.

– Майлаш, **ҷонакам**, оғӯш кун. Ту оғӯш мекуниш ман не мегӯям?!

– Хам шавед, **дадаҷон**. Ана, боз ана. Истед, **дадаҷон**, сахт оғӯш кунам? Са-ахт оғӯш кунам. Ана, боз ана! (ФМ.Вар, 331)

Дар мавқеи постпозитивӣ (дар охир) маъноӣ хитоб (вокативӣ) комилан аз байн меравад, зеро робитаи нутқӣ ба охир мерасад. Маъноӣ асосии ин гуна мухотаб танҳо одоби эҳтирому самимият аст.

– *Ҳа, – гуфт ӯ ин дафъа рост ба чашмони Иброҳимҷон чаши дӯхта, – аз таҳлили хун вазъи аксари узвҳои инсонро мукамал фаҳмидан мумкин. Масалан, дар таркиби хун липид ном моддае ҳаст, ки аз аҳволи мағзи одам гувоҳӣ медиҳад. Воқеан, хеле равшан гувоҳӣ медиҳад, рафиқ Олимӣ (ФМ.ПК, 37).*

– *Мақсад, ба хаёлам, ҳамин буд. Офарин, Олимӣ (ФМ.ПК, 191).*

Дар забони тоҷикии асри ХХ маҷмуи махсуси қолабҳои мушомилагӣ (яъне қолабҳои одоби муошират, ки мунтазам такрор шуда, аз ҷониби ҷомеа қабул гардидаанд) мавҷуд будааст. Ин меъёрҳо аз ҷиҳати характер фарқ карда, вобаста ба доираи муошират, вазъият ва нақшҳои иҷтимоии муошират танзим карда мешаванд.

Як хусусияти ҷолиби одоби муошират, ки дар таърихи забони адабии тоҷикӣ низ хеле фаровон корбаст мешудааст, дар шакли пасивифода намудани амру фармон мебошад, ба ибораи дигар, мафҳуми мушомилагӣ гӯяндаро ба нармгуфторӣ водор менамояд. Чунончи:

– *Биёед, Олимӣ, дигар эуфиллин истеъмол накунем, папаверин ва даукаринро озмуда бинем. Чӣ гуфтед? (ФМ.ПК, 22).*

Бо вучуди он ки дар матни боло ба сифати воситаи муроҷиат шакли расмии мухотаб (*Олимӣ*) интихоб гардидааст, аз ҷониби гӯянда, махсусан, дар одоби муҳоварати духтур ва бемор ба як гурӯҳ муттаҳид намудани худ ва шунаванда (*Биёед, истеъмол накунем, озмуда бинем*) ва дар шакли шахси яқуми ҷамъии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ овардани шаклҳои феълӣ оҳанги амрро нарм намудааст, ки ба гӯши шунаванда (бемор) саҳт намерасад. Дар мисоли зерин низ аз ҳамин усули амри нармбаёнӣ истифода бурда шудааст.

– *Суҳбатро сар кунем, – ҳалимона илтимос кард Зардодхон.*

– *Ба ин савол ҷавоби мухтасари «ҳа» ё «не» дода намешавад. Ин қисса дароз аст, духтур.*

– *Марҳамат, муаллим, ана аз ҳамин қисса сар кунем (ФМ.ПК, 47).*

Дар осори Ф.Муҳаммадиев эҳтироми ҳамсухбат ҳатто дар асноҳое риоя мегардад, ки эҳтимоли тезутунд шудани мубоҳисаи миёни гӯянда ва шунаванда имконпазир аст. Нависанда дар тасвири чунин асноҳо низ дар одоби муҳоварати персонажҳо воситаҳоеро ба кор бурдааст, ки дорoi семантикаи хушмуомилагӣ мебошанд.

– Э, э, духтур, сабр кунед. **Иқозат диҳед, ки ба шумо эътироз кунам. То ҳамин ҷо мушоҳидаҳоятон дуруст буданд. Лекин оид ба мавқеи кашокаш ҳақ ба ҷониби шумо нест.**

– **Шумо ҳам, ба назарам, даъвое надоред, ки низову муноқиша ба сикҳати мардум хизмати марҳамро адо мекарда бошад?**

– **Не, духтурҷон, вай шакли мубориза ва омили пеширафти ҷамъият аст. Намакро шӯр гуфта, аз истеъмол бароварда намешавад.**

– **Шубҳа дорам, ки муноқиша чун воситаи пеширафти ҷамъият ҳалқаи ногузири силсилаи зиндагонӣ бошад.**

– **Беҳуда. Беасос шубҳа мекунед, духтур... Ба низову талоши харобкунандаи асаб зид будани шумо, табиби ғамхор, ҳодисаи табиист.**

Аз дар Зевар намоён шуд, ки куртаи шинами атласро пӯшида, ба рафтан омода буд. Ӯ хабар овард, ки Зардодхонро ба назди сардухтур даъват мекунанд.

– **Ман, аз афташ, фикрамро фаҳмонида натавонистам, – аз ҷо хеста гуфт духтур. – Ман ҳам намегӯям, ки зиндагонӣ бояд ҳатман беихтилофу беталош шавад. Мегӯям, ки шояд илҷе ёфтан муяссар гардад, ки таъсири ногувори ин кашокаш ба сикҳати одамон камтар шавад. Шумо, муаллим, нағз гуфтед, ки рӯзгор бе намак намегузарад. Лекин, охир, ба нону ош ҳам намакро бо меъёраш меандозанд (ФМ.ПК, 95-96).**

Дар матни мазкур бо вучуди ихтилофи назарҳо аз дағалона вайрон кардани одоби баҳс ва ё аз воситаҳои дурушти забонӣ сарфи назар карда шудааст. Ба ҷойи баъзе қолабҳои маъмулие, ки имрӯз дар муоширати одамони гуногун, ҳатто баъзан дар байни зиёиён дар

нишастҳои илмӣ мушоҳида мегарданд ва аксар вақт ногузир ба озурдахотирию дилсардӣ мебаранд, қолабҳои таҳаммулпазирона ба кор бурда шудаанд:

Қолабҳои таҳаммулпазирона	Қолабҳои маъмулӣ
Иҷозат диҳед, ки ба шумо эътироз кунам. То ҳамин ҷо мушоҳидаҳоятон дуруст буданд.	Шумо нодуруст мегӯед.
Шумо ҳам, ба назарам, даъвое надоред...	Шумо намедонед.
Шубҳа дорам, ки муноқиша чун воситаи пешрафти ҷамъият ҳалқайи ногузирӣ силсилаи зиндагонӣ бошад.	Муноқиша воситаи пешрафти ҷамъият нест.
Ба низову талоши харобкунандаи асаб зид будани шумо, табиби ғамхор, ҳодисаи табиист.	Шумо духтуред, барои ҳамин чунин фикр мекунад.
Ман, аз афташ, фикрамро фаҳмонида натавонистам	Шумо нафаҳмидед.
Ман ҳам намегӯям, ки зиндагонӣ бояд ҳатман беихтилофу беталош шавад. Мегӯям, ки шояд илоче ёфтани муяссар гардад, ки таъсири ногувори ин кашокаш ба сӣҳати одамон камтар шавад.	Ман медонам, ки зиндагӣ беихтилофу талош намешавад. Аммо саломатӣ муҳимтар аст.

Ғайр аз ин корбурди воситаҳои мурочиат – мухотабҳое, ки дар мавқеи интерпозитивӣ истифода шудаанд (*духтурҷон, табиби ғамхор, муаллим*), имкон додааст, ки шасти мувоҳида суҷуд ва оҳанги гуфтор нармтар гардад.

Қолабҳои хушмуомилағӣ аломатҳои ҳамроҳи чунин амалҳои нутқ ба монанди саломалейк, хайрухуш, шиносӣ, миннатдорӣ, таҳсину офарин, даъват, маъзарат хоستان, хоҳишу дархост ва ғайра мебошанд. Забони асарҳои Ф.Муҳаммадиев аз он ҷиҳат низ ҷолиби диққат аст, ки дар нутқи персонажҳо ин амалҳо дар аксар мавридҳо ба таври муназзам ба ҳам омезиш меёбанд. Масалан, дар муколамаи зерин ҳам муроҷиати самимиву боэҳтиром, ҳам хоҳиши нарм, ҳам таҳсину навозиш бо қолабҳои маъмули одоби муҳоварати давраи мавриди таҳқиқ ифода гардидаанд:

Ҳамон дафъа пеш аз намози хуфтаниш, баъди он ки хешу табори дуру наздик ба хонаҳояшон рафтанд, ӯ набераарӯсаишро дар рӯ ба рӯяш нишонда ва аз рӯи одати худ ба чеҳраю чашмони ӯ аз наздик бо диққат нигоҳ карда пурсид:

– Ин писар, – ӯ ба сӯйи Саидбек сар афшонид, – туя озор намедиҳад-а?

– Не, бобочон, озор намедиҳанд. Худатон медонед, бобочон, чиба мепурсед, бобочон?

– Боз як бор, ба ҳар эҳтимол, пурсидан даркор буд, духтарам, нозанинам.

– Ин хел гапҳоя нагӯед, бобочон. Ман медонам, барои чӣ мегӯед. Нагӯед, бобочонам, илтимос, нагӯед.

– Хайр, Нигори бобо, намегӯям. Лекин аз ту ҳам як хоҳиш дорам. Бигӯям?

– Марҳамат бобочон, бигӯед.

– Аввал ин ки аҳл бошад. То охир. Хайр?

– Хуб, бобочон.

– Сонӣ ба писараки ман, – ӯ боз ба тарафи Саидбек ишора кард, – якта... писар зоида те... Хайр?

Нигор сар ҳам карда, рухсори аргувонӣ гаштаишро аз назарҳо тинҳон кард.

– *Хайр?* – исрор мекард бобо.

Нигор дастони сероцинги боборо гирифта навозиш кард, ба рӯяш, ба пешониаш молид.

– *Ҳа, бале, офарин, нозанини бобо, марҳами ҷони бобо,* – гуфт Сангинбек ва осудаҳолона нафаси тулонию кашиду ба рӯи болинҳо ёзид... (ФМ.Варга: 298).

Дар гурӯҳҳои асноӣ-семантикии саломуалейк, хайрухуш, шиносӣ, миннатдорӣ, даъват, узрхоҳӣ, хоҳиш семантикаи хушмуомилагӣ тавассути ду навъи таркибҳо (конструксия) ифода мешавад:

а) амалӣ (перформативӣ) (баёни фикр дар якҷоягӣ бо ҳаракат, имову ишора). Маъмулан, ин навъи муошират дар муоширати зинда, яъне воқеӣ сурат мегирад ва дар асари бадеӣ дар шакли нутқи айнан нақлшуда оварда мешавад:

– *Ака, савдо карда намешием. Ба нархи бозор ҳисобӣ мекунем. Чӣ гуфтед?*

– *Албатта, ба нархи бозор, хоҳар,* – гуфт деҳқон дар ҳолате ки аз муомилаи гайриодии ин ҷавонзан ба ҳайрат афтада буд...

– *Мо ду-се халта карам мегирем. Илтимос, худатон аз соз-созаш ҷудо кунед* (ФМ.ПК, 180).

б) нақлӣ (нарративӣ) (дар ин гуна таркибҳо маънои хушмуомилагӣ дар тасвири гӯянда ифода мегардад, дар баёни фикр ҳаракат, имову ишора иштирок намекунанд):

Духтур салом дода, аввал ҳамаро бо табассуми нарми навозишомез аз назар гузаронид, пас назди кати Каримҷон-ака рӯи курсӣ нишаста, ба муоинаи ӯ пардохт (ФМ.ПК, 20).

Ба қадбону миннатдорӣ изҳор кард. Ӯ гуфт, ки ба Зевархон ташаккур гӯяд (ФМ. ПК, 269).

Зикр кардан бамаврид аст, ки дар романи «Палатаи кунҷакӣ», ки бештар асноҳои муоширати байни табибу беморро дар бар мегирад,

воҳидҳои мувофиқи одоби муҳоварат ба кор бурда мешаванд. Ба назари мо, нависанда бо ин роҳ ахлоқи муносиби пизишкиро тарғиб намудааст. Аз тарафи дигар, манзараи воқеии одоби муоширати замони нависанда ва заминаҳои иҷтимоии муносибатҳои байниҳамдигарии дар ин давра миёни табибу бемор роиҷ буда имконоти хуби тасвириро фароҳам овардааст.

Таҳлили маводи боло нишон медиҳад, ки дар нутқи персонажҳои асарҳои Ф.Муҳаммадиев усули тамаркуз (ба ҳам омадани шаклҳои гуногуни хушмуомилагӣ) васеъ истифода шудааст. Дар нутқи гӯянда нисбат ба ҳамсӯҳбат воситаҳои хушмуомилагӣ паиҳам омада, маъноии хушмуомилагиро меафзоянд: мурочиат, ҷонишини «Шумо» (дар мавқеи эҳтиром ҳангоми мурочиат ба як шахс), шакли ҷамъии феъл, таркиби калимаҳо (бо маъноии эҳтирому самимият) ва амсоли инҳо.

Ҳамин тариқ, хушмуомилагиро самимияту эҳтиром асосии семантикии одоби муҳоваратро ташкил медиҳад. Хушмуомилагӣ категорияи луғавӣ-грамматикӣ буда, дар муқобилгузори мафҳумҳои «одоб – беодобӣ» вучуд дорад. Аз ҷиҳати мазмун категорияи хушмуомилагӣ асосии одоби муҳоваратро ташкил медиҳад. Аз ҷиҳати ифода ба категорияи хушмуомилагӣ маҷмуи шаклҳои забонӣ хос аст, ки дар якҷоягӣ махсусияти ин категорияро муайян мекунад.

Хушмуомилагӣ ҳамчун зухуроти меъёрҳои одоби муошират ҷузъи таркибии одоби нутқ аст. Маъмулан, одоби нутқ чунин сохт дорад: локутсия (англ. *locution*) – марҳилаи баёни фикр; иллокутсия (лот. *il-* < *in* – дар дохил) – ҷузъи прагматикии маъноии фикри баёншаванда, ки ҳадафи коммуникативии гӯяндаро инъикос мекунад; перлокутсия (лот. *Per* – тавассути) – натиҷаи таъсири нутқ ба шунаванда. Мақсади ба амали нутқ ворид намудани унсурҳои

семантикии хушмуомилагӣ он аст, ки амалӣ шудани ҳадаф (иллокутсия)-ро дар перлокутсия кафолат диҳад.²²

Категорияи хушмуомилагӣ қисми таркибии иллокутсия буда, дар ин самт ба муоширати боэҳтиром замина мегузорад. Категорияи хушмуомилагӣ ба таркиби локутсия низ дохил мешавад, яъне қорбурди шаклҳои хушмуомилагӣ дар баёни фикр. Категорияи хушмуомилагӣ дар перлокутсия воситаи ба ҳадди ниҳой расонидани имкони ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ мебошад.

Дина пагоҳӣ Зардодхон ҳанӯз ба қор шуруъ накарда, рост ба назди Иброҳимҷон омад ва ба дигарон нашунавонида гуфт:

*– Хиромон Аҳадоваро то пешин аз гаҷ озод мекунанд. **Ба аёдат имрӯз нараванд, беҳтар*** (ФМ.ПК, 264).

Мақсади духтур он аст, ки касе ба аёдати бемор рафта, ба қори табибон ҳалал нарасонад. Аммо барои ба ҳадди ниҳой расонидани имкони ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ аз принсипи хушмуомилагӣ истифода намудааст, ки дар қолабҳои муродифоти наҳвӣ зоҳир мегардад: ***Ба аёдат имрӯз нараванд, беҳтар // Касе ба аёдат нараванд // Ба аёдат нараванд.***

Дар матни зерин низ аз ҳамин усул истифода шудааст:

Ба сари кӯча баромада, аз байни мардуми дар чойхона нишаста шофёри шиносро мекофт, ки худӣ ӯ аз пас омада, ба оринҷаи оҳиста даст расонид.

– Муаллим, – гуфт ӯ. – Мебахшед, ба шумо дурӯғҷӣ шудам. Чӣ мешуд, ки шабона ба роҳ дароем? Чароғҳои мошинам нагз... Ин ҷо як рафиқ дорам. Як-ду соати дигар монданам лозим.

Саид Амон бо ҷону дил розӣ шуд (ФМ.СМ, 156).

Дар мисоли мазкур низ барои ба ҳадди ниҳой расонидани имкони ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ дар баробари воҳидҳои

---

²² <https://ru.wiktionary.org/wiki/>. Санаи мурочиат: 6.07.2023

мурочиат (*Муаллим*) ва маъзаратхоҳӣ (*Мебахшед*) муродифоти наҳвӣ ба кор бурда шудааст: *Мебахшед, ба шумо дурӯғчӣ шудам. Чӣ мешуд, ки шабона ба роҳ дароем? Чароғҳои мошинам нагз... Ин ҷо як рафиқ дорам. Як-ду соати дигар монданам лозим. // Ман ҳоло намеравам. Шабона ба роҳ мебароем.*

Ҳамин тариқ, воситаҳои ифодаи категорияи хушмуомилагӣ дар маҷмӯъ майдони функционалӣ-маъноии хушмуомилагиро ташкил медиҳанд. Мазмуни майдони функционалӣ-маъноии хушмуомилагӣ дар категорияҳои маъноӣ зоҳир шуда, бо воситаҳои шаклӣ ифода меёбад.

БОБИ II. ВОҲИДҲОИ МУРОҶИАТ ДАР СИСТЕМАИ ОДОБИ МУҲОВАРАТ

2.1. Пайдоиш ва корбасти шаклҳои мурочиат дар забони тоҷикӣ

Дар байни масъалаҳои одоби муҳоварат воҳидҳои мурочиат мавқеи махсусро ишғол менамоянд. Ба сифати воҳидҳои мурочиат миқдори зиёди калимаҳо, тамоми шаклҳои исмҳои хоси одамон, таҳаллусу лақабҳо, аслу насаб, нақшҳои иҷтимоӣ ва амсоли инҳо кор фармуда мешаванд. Воҳиди асосии мурочиат – мухотаб дар нутқ хангоми ба роҳ мондану густариш додани иртибот бо ҳамсухбат воситаи маъмултаринест, ки қабл аз ягон маълумотро пурсидан, ба амале водор кардан истифода мегардад. Гӯянда хангоми интиҳоби мухотаби мувофиқ синну сол, ҷинсият, мавқеъ ва нақши иҷтимоӣ, муносибатҳои психологӣ ва шахсии адресат, яъне шунавандаро дар ҷамъият ҳатман ба назар мегирад ва дар рафти суҳбат низ барои нигоҳ доштани иртибот онҳоро истифода мебарад. Аз ин рӯ, гӯянда (*мухотиб – хитобкунанда, нутқ ва суханкунанда ба касе*) [ФЗТ. Ҷ.1: 1969, 782] дар мавридҳои гуногун як шахсро бо мухотабҳои гуногун ном бурда метавонад.

Мурочиат ба ҳамсухбат, яъне мухотаб воҳиди маъмултарини забонӣ мебошад, ки бо аломатҳои одоби муошират алоқаманд аст. Назар ба маълумоти луғатҳо низ «Мухотаб (а) касе, ки ба ӯ хитоб мекунад, касе, ки сухан ба вай нигаронида шудааст, шунаванда, хитобшаванда» [ФЗТ. Ҷ.1: 1969, 782] мебошад.

Як хусусияти муҳим мухотабро аз дигар воҳидҳои одоби муҳоварат ҷудо мекунад: ягон гурӯҳи асноҳои мавзуии одоби муҳоварат дар системаи сохтории воҳидҳои забон омӯхта намешавад. Мухотаб бошад, дар ин система, аз ҷумла дар наҳв, мавқеи муайянро ишғол менамояд. аз рӯи вазифаи коммуникативии худ мухотаб адресатро ном бурда, ба амале даъват менамояд, ба ибораи дигар, ба

шунаванда мурочиат карда, ба $\bar{u}$ нақши адресатро ато менамояд: *Дӯстони азиз!*; *Бародарони муҳтарам!*; *Рафиқон!*; *Писари нағз!*; *Духтарам!*; *Ҷонакам!*; *Хоҳаракам!* ва м.и. Аксари забоншиносон, асосан, ҷанбаи нахвӣ мухотаб ба риштаи таҳқиқ кашидаанд, ки дар системаи сохтори нахв мавқеи дуҷумдараҷаро ишғол намудани он таъкид мегардад. Табиати коммуникативии мухотаб аз лиҳози лингвистикаи коммуникативӣ мухотаб дар таҳқиқоти соҳа, аз ҷумла дар асарҳои В.Е. Голдин [1987] ва пайравони $\bar{u}$ баррасӣ мегардад. Барои кушодани табиати коммуникативии воҳиди мазкурро баён кардан муҳтасар мухотабро аз нуқтаи назари нахв таҳлил менамоем, то дар муқоиса мавқеи ин воҳидро дар сохтори коммуникативии забон муайян кунем.

Н.И. Фомановская ҳамчун мутахассиси соҳаи одоби муҳоварат чунин мешуморад, ки: «Ҳамчун воҳиди нахвӣ мухотаб чандон ҷолиб нест, зеро он ба системаи элементҳои асосии конструктивии нахвӣ дохил намешавад: он ҷумла нест, ибора нест ва ҳатто ба маънои умумии қабулгардида калимашакл ҳам нест» [Формановская: 2007,63]. Аммо ба ин нигоҳ накарда, аксари муҳаққиқон мухотабро дар қатори воҳидҳои туфайлӣ, истисноӣ, модалӣ ва амсоли инҳо ҳамчун воҳиди ёрирасони нахвӣ ба қисмати нахв дохил менамоянд.

Дар китобҳои дарсии нахв низ мухотаб мавқеи устуворро ишғол намудааст. Муаллифон ҳамеша хусусияти бо калимаҳои дигар алоқаи нахвӣ надоштан ва ба интонатсияи махсус доро будани мухотабро таъкид менамоянд. Аз ҷумла, дар Грамматикаи академӣ мухотаб чунин таъриф дода мешавад: «Як гурӯҳ калимаю ибораҳо бо мақсади нигаронида шудани мазмуни нутқ ба касе ё чизе истифода мешаванд. Онҳо аксар вақт барои ҷалб намудани диққати шунаванда (хонанда) ба оҳанги мурочиат, хитобу даъват, хоҳишу пурсиш, навозишу ҳурмат хизмат мекунанд. Ин гуна калимаю ибораҳо мухотаб ном доранд. Мухотаб бо исм, калимаҳои исмшуда ва ибораҳои исмӣ ифода

мешавад... Мухотаб ба аъзоҳои ҷумла алоқаи муайяни грамматикӣ (пайваст ва тобеъ) надорад, ба саволе ҳам ҷавоб намешавад, лекин ба мазмуни умумии ҷумла вобаста буда, ба ҷумла ва аъзоҳои он алоқаи муайяни мантиқӣ дорад. Бинобар ин дар сурати партофтани мухотаб аксар вақт мантиқи ҷумла зарар дида, иҷроқунандаи амал номаълум мемонад» [ГЗАҲТ: 1986, 363]. Таърифи мазкур аз нуқтаи назари назарияи одоби муҳоварат чандон саҳеҳ наменамояд, зеро маълум аст, ки калима ҳамчун воҳиди номинативӣ соҳиби интонатсия шуда наметавонад. Дар баробари ин, мувофиқи таърифи мазкур мухотаб бо аъзоҳои дигари ҷумла алоқаи наҳвӣ пайдо карда наметавонад.

Дар забоншиносии тоҷик таърифи нисбатан мукаммали мухотабро дар «Наҳви забони тоҷикӣ»-и Б.Камолиддинов мебинем, ки дар муқоиса бо маълумоти дигари асарҳои илмӣ табиати ин воҳиди наҳвӣ пурратар инъикос гардидааст: «Мухотаб калимаи арабӣ буда, маънояш шахси мурочиатшуда ё хитобшуда аст. Гӯянда, одатан, бо ягон мақсад (пурсиш, амр, хоҳиш, танбех, сарзаниш, ифодаи меҳру садоқат, миннатдорӣ ва ҳиссиёти гуногун) ба мусоҳиб (ва шахси ғоиб) бо ном, насаб, таҳаллус, лақаб, калимаҳои ифодақунандаи муносибатҳои хешутаборӣ, ёру дӯст, рафоқат, мансаб, касб, унвон, рутба ва ғайра мурочиат ё хитоб мекунад. Мухотаб бо калима ё ибораҳои, ки шахс ва сифатҳои неку бади ўро ифода мекунанд, бо нидоҳои мурочиат ва даъват ё бидуни онҳо ифода меёбад» [Камолиддинов: 2010, 147]. Дар таърифи мазкур на танҳо хусусиятҳои наҳвии мухотаб ошкор мегардад, балки ба табиати коммуникативии ин воҳид низ ишора карда мешавад.

Азбаски мухотаб бевосита дар ҷараёни муошират истифода мешавад, он падидаи коммуникативӣ аст, ки бо ин хусусияташ аз калимаҳои дигари ҷумла фарқ карда, соҳиби интенсия (ният) будани он маълум мегардад. Интенсияи гуфтори гӯянда ҳамчун нияту мақсади одоби нутқ даъват ва ҷалб кардани тавачҷуҳи шунаванда барои оғоз

намудани муошират мебошад. Бино бар ин, мухотаб воҳиди асосии мурочиат ба ҳисоб меравад. Ҳамчун воситаи коммуникативӣ мухотаб дорои як қатор вижагиҳо буда, тавассути ин воҳиди забон чараёни муошират, нақш ва мавқеи иштирокчиёни муошират, муносибатҳои иҷтимоӣ ва шахсии онҳо танзим карда мешавад. Маҳз дар ҳамин вазъият вазифаи коннотативии одоби муҳоварат, вазифаи тавҷеҳ ба мухотаб равшан зоҳир мегардад.

Аммо ба ғайр аз маънои асосии хитоб «ба мухотаб ҳамчун воҳиди нахвӣ боз маънои адресат низ хос аст» [Формановская: 1982: 38], зеро мурочиат ба шахси муайян равона мегардад. Шахсе, ки суҳан ба ӯ нигаронида шудааст, мусоҳиби воқеӣ ё тасаввуршаванда мебошад. Алоқаи нутқӣ аксар вақт робитаҳо ва муносибатҳои байнишахсӣ, тасодуфӣ ё доимӣ будани онҳоро ошкор намекунанд. Ҳангоми мурочиат гӯянда метавонад, танҳо як ҷанбаи адресатро, ки ба ҳадафҳои коммуникативии худ ӯ мувофиқ аст, ба назар гирад.

2.2. Махсусияти истифодаи мухотаб дар осори Ф.Муҳаммадиев

Тавре ки мебинем, аз нуқтаи назари грамматика таҳлил намудани мухотаб табиати онро ба пуррагӣ намекушояд. Ба ақидаи Н.И.Формановская, «аз нуқтаи назари коммуникативӣ баррасӣ намудани табиати мухотаб ба бисёр масъалаҳо равшанӣ меандозад» [Формановская: 1982: 132].

Мухотаб аз рӯи вазифаи коммуникативии худ адресатро номбар ва даъват менамояд, ба ибораи дигар, гӯянда ба шунаванда мурочиат намуда, ба ӯ нақши адресатро медиҳад.

Аснои нутқе, ки дар он муошират сурат мегирад ва мурочиат ҳамчун воситаи асосии он истифода мегардад, бо табиӣ будани муоширати ҳамсуҳбатон – «ман» ва «ту» («шумо»), «ҳамин ҷо», «ҳозир» муайян мегардад. Мутобиқати прагматикии «ман – ту – ҳамин ҷо – ҳозир» моҳияти грамматикӣ ва семантикии одоби муҳоваратро

муайян менамояд ва дар воҳидҳои он ё ба таври ошкоро ё ба таври ниҳонӣ инъикос мегардад. Яъне ҳар як воҳиди одоби муҳоварат нишондиҳандаҳои ошкоро ва ё ниҳони модалияти воқеӣ (ё имкониятҳои он), вақти воқеии актуалии лаҳзаи нутқ (ё имкониятҳои он) ва мақсади шахси аввал (гӯянда // адресант)-ро ба шахси дуюм (шунаванда // адресат) дар бар мегирад. Дар ин муносибат муҳотаб ҳам истисно нест.

Сохтори семантикии муҳотаб аз чунин ҷузъҳои аснои муошират иборат аст:

Барои суҳанони ҳурро ба касе нигаронидану диққати ӯро ҷалб кардан, яъне нисбат ба ӯ номеро гирифтани лозим аст, ки ба мавқеъ ва нақши иҷтимоии ӯ аз ҳама бештар мутобиқат намояд. Барои ба шахси ношинос муроҷиат кардан интихоби муҳотаб тахминӣ сурат мегардад, барои шахси шинос бошад, дар шароити муайяни муошират аз

силсилаи муродифот (мавзӯӣ) мухотабҳои нисбатан маъмулу мувофиқ интихоб мегарданд. Мисол:

– *Ҳамаро ба як газ чен накунад, **йигити хуб**, – гуфта як зани дигар ӯро тез мекунад.*

– *Рост мегӯед, **хола**. Одамизод як хел намешавад (ФМ.СУ, 81).*

– ***Йигити нозанин**, – ба Иброҳимҷон ришхандомез гуфт марде, ки дар паҳлуяш меистод. – Бародари шумо ва завҷаи эшон ба шумо боз чиҳро фармуданд? (ФМ.ПК, 42).*

Мувофиқи маълумоти луғатҳои тафсири, калимаи **йигит** аз чиҳати баромад туркӣ буда, ҳамчун *ҷавонтисар*, *ҷавони бақадрасида*; *ҷавони бӯзбала* тафсир дода мешавад [ФТЗТ. Ҷ.1: 2008, 573]. Дар ҳар ду матни боло маълум аст, ки мухотаби мазкур ба шахси ношиноси дар синну сол ҷавон равона гардидааст. Зикр кардан лозим аст, ки мухотаби мазкур дар асарҳои Ф.Муҳаммадиев бисёр вомахӯрад. Ба назари мо, шояд мухотаби мазкур ба муодили русии «молодой человек» ҳамрадиф гардонида шуда бошад, ки дар одоби муоширати русии ҳамон давра хеле маъмул буд. Хушбахтона, дар одоби муоширати имрӯзаи мо ифодаҳои «ҷавони нағз», «ҷавони хуб» ба сифати воҳиди мурочиат баъзан дар нутқи одамони бомаърифат ва зиёӣён ба кор бурда мешаванд, аммо, мутаассифона, доираи истеъмоли чандон васеъ надоранд. Агар дар одоби муоширати маъмулӣ низ муродифҳои матлуби тоҷикии мазкур истифода мешуданд ва характери умумиистеъмоли пайдо мекарданд, хусни гуфтори мо боз ҳам меафзуд.

Қобили қайд аст, ки дар давраи эҷоди асарҳои Ф.Муҳаммадиев мухотаби аз ҳама маъмултарин мухотаби «рафиқ» (ар. رفيق дӯст, ҳамдам, ҳамнишин; **рафиқ** шудан – дӯст шудан, дӯстӣ кардан) [ФТЗТ: 2008, 150] буд ва қариб дар тамоми асноҳои муошират нисбат ба ҳама – шиносу ношинос, ҳам дар алоҳидагӣ, ҳам бо ному насаб, унвон ва касбу кор (индекс) ҳам дар шакли танҳо, ҳам дар шакли ҷамъ истифода

мегардид, ки мундариҷаи асарҳои Ф.Муҳаммадиев инро собит менамояд. Чунончи:

Носир Аббос ба сардори управления савол медиҳад.

– **Рафиқ**, шумо дар як сол сесад рӯзи кор доред. Бигӯед, наҳод дар зарфи се сол... ақаллан нимрӯза фурсат ёфта нажавонистед, ки руйхати ходимони штатии нӯҳ колхозии районро дида бароед ва бо руйхати нормативӣ муқоиса кунед? (ФМ.ПК, 169).

– **Рафиқ Носир Аббос, рафиқони муҳтарамии аъзои комитет!** – ба нутқ мебарояд ӯ, ки то алҳол бо гардани қач маъсумона сомеъ буд: – **Як бори дигар аз гуноҳам гузаред...** (ФМ.ПК, 171).

– **Ҳа**, – гуфт духтур ва ба пеши кати **Иброҳимҷон омад**. – **Рафиқ Олимӣ**, **Хиромон Аҳадова** дар ҳамин табобатхона (ФМ.ПК, 240).

– **Рафиқон**, оҳистатар, – муноқишаҳо пасанда кардан мехост котиб. – **Сангинов**, шинед, бародар, ҳамин масъалаҳоро бо оҳистагӣ, ба нармаӣ ҳал кардан мумкин (ФМ. Вар, 364).

– ... **Набуд**, **рафиқ Сафаров**, онҳо куртаи сафед доштанд (ФМ. ПО, 28).

– **Ҳа**, шумо-мӣ, **рафиқ Рустамов**? (ФМ. ПО, 52).

– **Рости гап**, **рафиқ Ҷобиров**, одамӣ-дия, хеле тарсидам, хаёл кардам, ки вай исқот метаркаду ман ҳамроҳи самосвал ва биноҳои атроф гард-гард шуда, ба ҳаво мепарем (ФМ. ПО, 53).

– **Ба хаёл рафтед**, **рафиқ... оператор**? (ФМ,ПК, 15).

Ин воҳиди мурочиат дар асарҳои Ф.Муҳаммадиев, махсусан, дар ҳикояи «Порчаи остин» дар муоширати низомии серистеъмол аст:

– **Рафиқ майор**, – арз намуд ӯ, – дар масоҳати районе, ки передатчик кор мекард, ягон истиқоматгоҳ нест (ФМ. ПО, 40).

– **Наҳод**, **рафиқ капитан**, аз ман гуноҳе гузашта бошад? (ФМ. ПО, 37).

– **Ҷ** маро аҳмақ гумон кард, аз афташ. Ман бошам, **рафиқ лейтенант**, чӣ будани гапро дарҳол фаҳмидам (ФМ. ПО, 53).

Аслан, мухотаби «рафиқ» тарҷумаи калимаи русии «товарищ» аст, ки тариқи калка ба забони тоҷикӣ ворид гардида, дар одоби муоширати солҳои 70-80-уми асри ХХ маъмул гардидааст.

Муҳаққиқ М.Р.Ҷӯраева доир ба ин масъала ба чунин хулоса омадааст: «Омили асосии иҷтимоии тағйирот дар одоби муҳоварат, таъсири мутақобилаи анъанаҳои муоширати халқу фарҳангҳои гуногун мебошад. Дар замони шуравӣ одоби муҳоварати тоҷикӣ таъсири саҳти одоби муҳоварати русиро аз сар гузаронидааст. Ин, пеш аз ҳама, ба воситаҳои мурочиат, яъне ба регулятивҳо дахл дорад... Азбаски дар ин давра забоншиносии тоҷик ҳамчун ҷузъи забоншиносии шуравӣ таҳаввул ва рушд кардааст, дигаргуниҳои одоби муҳоварати шуравӣ, бешубҳа, ба одоби муҳоварати тоҷикӣ низ бетаъсир намондаанд. Ҳамин тариқ, регулятиви «товарищ» тавассути калка ба забони тоҷикӣ ворид гардида, мухотаби «рафиқ» қариб шакли асосии мурочиати расмӣ дар тамоми соҳаҳои муошират гардид... Аз тарафи дигар, мафкураи коммунистӣ, ки дар заминаи ақидаҳои атеистӣ ва идеологияи баробарҳуқуқӣ асос ёфта буд, барои истифода аз чунин воситаҳои мурочиат (ҷаноб, ҳазрат, маҳдум), ки ... ба муносибатҳои иерархиявии тобеияти баъзе табақаҳои ҷамъият ба дигарон ишора мекарданд, мутобиқат намекард... Мухотаби *рафиқ* ба таври васеъ истифода гардида, дар мурочиат одамони шиносу ношиносро, ки зоҳиран ба ин воҳиди мурочиат мувофиқат мекарданд, фаро гирифт» [Ҷураева: 2017, 107-108].

Дар бобати аз ҳад зиёд қорбаст шудани мухотаби мазкур ба хотир овардани намошномаи ҳачвии «Эҷодкор» бамаврид аст, ки истифодаи баъзан бемаънӣ ва бемавқеи регулятиви «*рафиқ*»-ро намоиш медиҳад. Аз ҷумла дар он қаҳрамони асосӣ – шахси эҷодкор ба ҳамсари худ мурочиат карда мегӯяд: «*Рафиқ занак, хӯроки пухтаи шумо намак надорад; ба хушдоман: Рафиқ модаркалон, рафиқ кӯдакро*

ором кунед, **Рафиқ модаркалон**, шумо назорат накардед, **рафиқ гурба** тамоми ширро хӯрда гурехта рафтааст ва амсоли инҳо. Дар миёни насли калонсол ин воситаи мурочиат ҳоло ҳам бо оҳанги ҳазломез, махсусан, дар оилаҳои тоҷик дар миёни зану шавҳар истифода мегардад: *рафиқ мардак, рафиқ занак*» [Джураева: 2017, 108-109].

Дар ин бобат дар қиссаи «Варта» мисоли аҷибро дучор омадем, ки аз ниҳояти серистеъмолии ин воҳид гувоҳӣ медиҳад:

– *Рафиқони меҳмонони азизи мо, рафиқон Сангинуф, Новикуф ва... то ҳатто ҳамон Нури худамон! Ба саломатии шумоён синфи коргар менӯшам! Нури дида! Тоҷи сар!...* (ФМ.Вар, 342).

Дар мисоли боло худи ифодаи *меҳмонони азизи мо* муҳотаби комил ва ифодакунандаи эҳтироми расмӣ аст. Ба он илова гардидани калимаи *рафиқон* далели аз ҳад зиёд серистеъмол будани он аст.

Тавре ки дар боло ишора кардем, барои шахсони шинос интихоби муҳотаб вобаста ба мавқеи иҷтимоӣ, синну сол ва дараҷаи қаробати адресат ба адресант сурат мегирад. Мувофиқи сабаб ва мақсади мурочиат ба адресат на танҳо ном гузоштан лозим аст, балки ҳамзамон ӯро бо овоз, имову ишора ба наздик омадан, ҷавоб додан даъват кардан зарур аст.

– *Духтур, ташаккур, ба фазилати мо ин қадар эътимод доштаед, – гуфт Носир Аббос* (ФМ.ПК, 32).

Зардодхон аз ин луқма лаҳзае саросема шуда монд, вале сонӣ бо тааҷҷуб китф дарҳам кашида гуфт:

– *Ҳукми боэътимод фазилат аст, рафиқ Олимӣ* (ФМ.ПК, 36).

Агар ном аз сабаби номуайяни ё умумияти зиёди нишонаҳои иҷтимоии адресат, ё аз сабаби дар забон набудани номи мувофиқ ва ё дар мавриди муайяни нутқ набудани зарурат ва ё хоҳиши ба кор бурдани номи муайян, воҳидҳои ҷалби тавачҷух, ба мисли *Маъзарат мехоҳам...*, *Бубахшед...*, *Мебахшед...*, *Бахиши*, ки аз ҷиҳати функционалӣ бо асоси номинативӣ баробаранд, истифода мегарданд.

Дар баъзе мавридҳо, масалан, дар нутқи низомӣ интенсияи мухотаб ошкоро ифода меёбад. Чунончи, дар ҳикояи «Порчаи остин»-и Ф.Муҳаммадиев:

– *Чӣ хизмат, рафиқ майор!*

– *Рафиқ майор, – муроҷиат намуд Комилов, – ба чӣ асос таъкид мекунед, ки порчаи остинро маҳз шофёр канда буд?* (ФМ.ПО, 30)

Сохтори мафҳуми коммуникативии мухотабро дар шакли зерин тарҳрезӣ кардан мумкин аст. Масалан, мухотаби *Иброҳимҷон!* ва *Иброҳим Олимӣ!* на танҳо аз ҷиҳати сохтори грамматикӣ, балки аз рӯйи мавқеи иҷтимоии адресат (шунаванда) ва аснои истифодашон фарқ мекунанд. Интенсияи (ният)-и гӯяндаро нисбат ба мухотаб дар ҷадвал ба таври зайл нишон додан мумкин аст:

Интенсияи дӯстона	Интенсияи расмӣ
<i>Иброҳимҷон!</i>	<i>Иброҳим Олимӣ!</i>
Ман ҳамин ҷо ҳозир туро – шахси мушаххас, шинос ва ниҳоят наздикро, дар шароити ғайрирасмӣ бо нияти муоширати минбаъда дар фазои дӯстона ном бурда, ҷеғ мезанам	Ман ҳамин ҷо ҳозир шуморо – шахси мушаххас, шинос, вале шояд чандон наздик не, шахси соҳибэҳтиромро, шояд нисбатан калонсолтарро ва эҳтимол дар вазъияти расмӣ бо нияти муоширати минбаъда дар фазои хушмуомилагӣ ном бурда, ҷеғ мезанам

Дар рисолаи диссертатсионии М.Р.Ҷӯраева, ки асосан ба таҳқиқи воҳидҳои одоби муҳоварат дар ВАО бахшида шудааст, якчанд ишораеро ба нутқи персонажҳои «Палатаи кунҷакӣ» дучор омадем, ки вобаста ба ин ё он воҳиду аснои нутқ мавриди қорбаст қарор гирифтаанд: «Нишондиҳандаҳои мавқеи гӯянда дар ҷомеа

стратегияҳои забонӣ ва ғайризабонии гӯянда мебошанд, ки тавассути онҳо ӯ фосилаи мавҷудаи байни коммуникантҳоро нишон медиҳад» [Джураева: 2017, 110].

Вобаста ба фосилаи байни коммуникантҳо, яъне мавқеи иҷтимоии онҳо, инчунин як қатор омилҳои дигар, ба монанди омилҳои синусоли, гендерӣ, маконӣ, замонӣ, маърифатӣ ва ҳатто иерархӣ дар асарҳои Ф.Муҳаммадиев муҳотабҳои мувофиқ интихоб карда мешаванд. Масалан, дар муҳити беморхона дар ибтидои шиносӣ муҳотабҳои амсоли *духтур, духтурҷон, муаллим, домолло, азизам, азизам Алихон*, баъдтар баъди қаринтар шудани муносибатҳо *ҷӯраҳо, писарам, Носирҷон, Каримҷон-ака, Ивон-амак* ва амсоли инҳо ба кор бурда шудаанд.

Дар ҳалқаи наздикон (дар оила, дар байни дӯстон) зоҳир намудани хушмуомилағӣ муҳим нест, зеро дар ин ҷо мафҳумҳои нисбатан олитар, аз қабилӣ муҳаббат ва самимият бартарӣ доранд:

Ҳамроҳ-ака дар долон аз зери бағали додари гирифта, ба гӯшаи тичиррос зад:

– **Шер**, барои Хиромон ҳам варақаи эъзомӣ фармудам. Лекин, **шер**, аз дигар ҷой. Дар санаторияи мо, **шер**, санаторияи Вазорати корҳои дохилӣ. Аз мансаб истифода бурдам. Як бор, **шер**, ҳеҷ воқеа не. Барои хоҳарам даркор гуфтам, **шер** (ФМ. ПК, 238).

Янгааш ба пешвози Иброҳимҷон шитобида, ӯро оғӯш намуд, бӯса кард:

– **Укаякам, додари ҷонам**, – навозиши мекард ӯ (ФМ. ПК, 239).

Худи Райҳон рӯзе пурсид, ки чаро дадаҷонаш канфети вай додари намехӯрад?

– **Кадам конфет, духтарам?**

– **«Калидаки заррин» чӣ? Ба кисаи кӯлборатон мондам-ку!**

–*Ҳа, ҳа, мехӯрам, духтарам. Ба хаёлам, як-дуташиро хӯрдам. Боракалло, Райҳонакам, – шояд ба райъи фарзанд рафта, аз дилаш бофта гуфт падар.*

–*Не, нахӯрдаед. Биста буд, дина шумурдам, ҳозир ҳам биста.*

–*Ту канфета мешуморӣ, духтарам? Барои чӣ?*

–*Барои ки очам мегӯд. Аз панҷта мӯл нагир, мегӯд. Мӯл хӯрӣ, дандонат лиққонак мешавад, сонӣ вая муш мебарад...*

–*Ҳм, пас, ту ҳаққи худат, аз ҳамон панҷтагӣ ирис ба ман ҷудо мекардӣ?*

–*Ҳа-а-а! Аз ҳаққи худам! Ҳар рӯз яктагӣ! Э, шумо чӣ хел, дадаҷон, нафаҳмидед-а?..*

–*Э, офарин, ҷони ширини дадош, офарин, Райҳонаки ман, булбулаки ман.*

–*Шумо ириса хӯред, ман боз мемонам. Сонӣ боз мемонам. Хай, дадаҷон, хай? (ФМ. Вар., 292).*

–*Акнун шумоя огуш мекунам, – гуфт Райҳон.*

–*Майлаш, ҷонакам, огуш кун. Ту огуш мекунию ман не мегӯям?*

–*Ҳам шавед, дадаҷон. Ана, боз ана. Истед, дадаҷон, сахт огуш кунам? Ана, боз ана! (ФМ. Вар., 294).*

Ҷолиби диққат аст, дар асарҳои мавриди таҳқиқи Ф. Муҳаммадиев воҳидҳои мурочиат гуногунҷанба буда, аксар дорои обуранги хушмуомилагию эҳтироманд. Дар ин бобат мавқеи мухотаби азиз // азизам-ро қайд кардан зарур аст, ки ҳам дар алоҳидагӣ, ҳам бо ному насаб истифода карда мешавад. Чунончи:

–*Аз суҳбат карданатон дар ин хусус маълум, ки чанд дақиқа вақти холӣ доред. Иҷозат диҳед, муаллим, ба Шумо бо мисоле ҷавоб гардонам.*

–*Марҳамат, азизам Алихон! Дар суҳбат мисол овардан бакуллӣ ҷоиш бувад (ФМ. ПК, 151).*

– Бардоишт кунед, **азизам**. Шояд худатон ҳам ба ақидае омада бошед, ки ин хислати ӯ ирсист, аҷдодист...

– Ман ҳам айнан дар ҳамин ақидаам.

– Боракалло! Лекин илм, **азизам Алихон**, илми тибб аз он ҷумла, бояд ба ҳодисаҳои тибӣ мароқ зоҳир кунад (ФМ. ПК, 150).

– Нодуруст мегӯӣ, **азизам**. Ту ҳоло нотоб, духтур бифаҳмад, ки ман бо ту баҳсу талош мекунам, дигар ба ин ҷо роҳ намедиҳад (ФМ,ПК, 73).

Калимаи азиз (баландмартаба, олиқадр, муҳтарам, сазовори ҳурмат, киромӣ, арҷманд) [ФЗТ. Ҷ.1: 1969, 45], ки дар осори насрии адибони классики тоҷик низ дар одоби муҳоварат дар таркиби ифодаҳои лутфомез фаровон кор фармуда мешавад, яке аз воҳидҳои хеле муносиб ва муътадили мурочиат буда, истифодаи он дар одоби муоширати имрӯза низ ба мақсад мувофиқ аст. Агар дар таркиби ибораҳои исмӣ бо ном ё насаб истифода шаванд, оҳанги мурочиат нармтар мегардад ва ба дили шунаванда зудтар рафта мерасад ва чун натиҷа имконоти самарани натиҷаи хоҳиш ё ягон нияти гӯянда бештар мегардад. Масалан, муаллими азиз, додари азиз, хоҳари азиз ва ё бевосита бо ном ё насаби адресат – Масрурҷони азиз, Рухионаҷони азизам ва м.и.

Дар аксари забонҳои дунё дар муоширати расмӣ ҳангоми ифодаи эҳтиром дар таркиби воҳидҳои мурочиат бевосита калимаҳои дорои семантикаи эҳтиромӣ корбаст мешаванд. Дар забони муоширати давраи мавриди таҳқиқ ҳам дар муносибатҳои расмӣ, ҳам дар муносибатҳои дӯстона барои арзи эҳтирому самимият дар таркиби воҳидҳои мурочиат калимаи муҳтарам, арҷманд бо ному насаб ва ё унвону касбу кор истифода карда мешуд, ки матни осори Ф.Муҳаммадиев низ инро собит менамояд.

– *Вай ба шумо, муҳтарам Алихон, якта-якта гуфта метавонад, ки барои беҳтар кардани чарогоҳи тобистонаи чорво чӣ тадбирҳоро ба амал татбиқ кардан лозим (ФМ.ПК, 127).*

– *Духтури муҳтарам шояд шумида бошанд, ки қоидаҳои дар муддати зимистон нигоҳдории аккумуляторҳо худ ба сари худ як боби томи дониши техникист (ФМ. ПК, 127).*

– *Шояд духтури арҷманд донанд, ки чаро ҳамкасбонашон ба ин масъала ин тавр хунук менигаранд? (ФМ. ПК, 129).*

– *Олами асаб, ҳамкасбони арҷманд, олами ба назар ноаёни нурасрорест (ФМ. ШС, 198).*

Ин воситаҳои мурочиат дар асарҳои Ф. Муҳаммадиев танҳо обуранги ҳиссии мусбат надоранд. Калимаи лутфомези *муҳтарам* дар баъзе асноҳои муошират ба таври кинояomez низ кор фармуда мешавад:

Бегоҳӣ Ойшахонам маро бо абрӯҳои гиреҳбаста пешвоз гирифта, ҳанӯз либосамро иваз накарда, ба сарам сели таънаю маломатро фурӯ рехт:

– *Шарм надоштед, муаллими муҳтарам, илтимоси як духтарчаро рад карда, ӯро нозеҳ кардед? (ФМ. ОК, 45).*

Баъзан дар нутқи монологии персонажҳо, ки аз ҷониби нависанда ба тариқи нарративӣ, яъне нақлӣ, оварда мешавад, ба тариқи киноя ва ҳатто истехзоomez низ кор фармуда шудани ин воҳидҳо дучор мешаванд. Чунончи:

Хӯш, мувофиқи речаи духтур, Иброҳимҷон саргузашти худро ҳикоят мекунад. Табиби муҳтарам ҳамаи қиссаро ҳарф ба ҳарф навишта гирифта, сипас байни ҳамкасбони худ дар конференсияҳои илмӣ, конгрессу симпозиумҳои дабдабанокаш нақл мекунад (ФМ. ПК, 10).

Лекин табибони арҷманд маъзур медоранд, Иброҳимҷон вазифаи калламуши таҷрибавиро ба зимма гирифта наметавонад (ФМ. ПК, 11).

Ана, олими муҳтарам раваду тафтиши кунад, якта хато бошад, хайфи ту, Андреич, гӯяд. Тавба, аз кучо мегиранд санаҳои тахминии подарҳавоя? О, ин инқилоби як республика аст, афсонаҳои модаркалони олимтарош не... (ФМ. ПК, 162).

Босмачӣ ҳам кам набуд, чунон ки муаллиф навиштааст. Қайд карда гирад олими муҳтарам... (ФМ. ПК, 163).

Олими муҳтарам аз рӯи инсоф кор кунад, бо ин гуна хатоҳо китоб баровардан хуб нест (ФМ. ПК, 164).

«Ин суҳбатҳо, бешик, фойданоканд, ҳатто мароқоваранд, – аз дил гузаронид Иброҳимҷон. – Лекин мақола ҳаст, ки себама хӯрдӣ, гоз деҳ. Баъд ин олими муҳтарам хоҳад гуфт, ки ана ман барномаро баён кардам, ҳатто ҷузъиёти ҳодисаро фаҳмонда додам, акнун навбат ба шумо. Марҳамат, саргузашти худро нақл кунед...» (ФМ. ПК, 164).

– Дунёи галатӣ. Мудири муҳтарам сояи ӯро аз девор метарошад, дар ҷамъомаду маъракаҳо (дар гайбаи, албатта) ба бадном карданиш мекӯшад (ФМ. ШС, 200).

Як махсусияти воҳидҳои одоби муҳоварат дар «Палатаи кунҷакӣ» он аст, ки баъзе аз ифодаҳои, ки дар алоҳидагӣ маъмулан маъноӣ эҳтиромро ифода менамоянд, бо оҳанги кинояомез низ ба кор бурда мешаванд:

Зотҳои ҳастанд, ки чизеро бо қайчӣ буриданӣ шаванд, албатта, даҳонашонро баробари тегҳои қайчӣ ҳаракат медиҳанд, – дилтангона фикр мекард Иброҳимҷон. – Набзишумори ин ҷаноб ҳам ба даҳонкаҷкунии ҳамон қайчибадастон менамояд...» (ФМ. ПК: 21).

Чунин навъи ифодаҳо дар «Палатаи кунҷакӣ» зиёд ба чашм мерасанд. Ба назари мо, ҳатто дар ҳолатҳои асабонияту озурдагӣ норозигӣ қорбаст шудани воҳидҳои дар мисолҳои боло зикргардида нишони он аст, ки дар ин марҳилаи инкишофи муносибатҳои байниҳамдигарӣ сатҳи маърифати одамони ин давра баланд будааст. Барои муқоиса ҳусни муносибатҳоро дар замони муосир хотиррасон

кардан бамаврид аст, зеро костагии одоби муҳоварат қариб дар тамоми сатҳу соҳаҳо ба назар мерасад. Ба андешаи мо, имрӯзҳо ба ҷойи воҳидҳои дар асл ифодакунандаи эҳтиром, аммо ба таври кинояомез истифодагардидаи *ин олими муҳтарам, ин ҷаноб, табибони арҷманд маъзур медоранд* имрӯз гуфтори бебокона, ошкоро ва ҳатто дурушту дағал ба мақсад мувофиқтар доништа мешавад. Кор фармуда шудани ифодаҳои мазкур дар осори Ф.Муҳаммадиев, ба назари мо, далели маданияти баланди муоширати байниҳамдигарии аъзоёни ҷамъият аст.

Дар одоби муҳоварати персонажҳои Ф. Муҳаммадиев, махсусан, дар романи «Палатаи кунҷакӣ» калимаҳои *духтур* ва *муаллим* ба сифати воҳиди мурочиат хеле зиёд вомерхӯранд. Агар калимаи *духтур* бевосита ба маънии аслии он, яъне *духтур* (лот. *دكتور* *дуфт.* (аслаш доктор) он ки дар соҳаи тиб соҳибхтисос буда, муолиҷаи беморон шуғли ӯст, табиб, пизишк.) [ФТЗТ. Ҷ.1: 2008, 482] далолат намояд, калимаи *муаллим* (*арабӣ* *معلم* 1. он ки меомӯзонад ва ёд медиҳад, омӯзгор, таълимдиҳанда; 2. мурочиати эҳтиромона нисбат ба шахсе, ки ӯро гӯянда устои худ мешуморад), яъне моҳиятан мазмуни васеътар дорад. Ин нуқтаи назарро мо дар «Этимологияи 100 калима»-и забоншиноси тоҷик Рустам Ҷӯраев низ дарёфтем: «Муаллим – устод, таълимдиҳанда, роҳбалад (айнан илмро меомӯзонад). Аз забони **ар.** исми фоил. Решаи калима ба илм алоқаманд буда, аз он дар забони тоҷикӣ калимаҳои олим, таълим вучуд доранд. Этимологияи калимаи **муаллим** дар замони мо маънии тоза гирифтааст. Ӯро ҳамчун шахси пурмаърифаттарини замони мо, тарбиятгар ва тарғибкунандаи ҷаҳонбинӣ, идеалҳои пешқадамтарин, роҳбаладу раҳнамуни зиндагиву ҳаёти даврон, ҳамчун интеллигенсияи пешқадам маънидод кардан равоост» [Ҷӯраев: 1985, 17-18]. Аз ин ҷост, ки калимаи *муаллим* на танҳо бевосита ба соҳиби ин касб, балки нисбат ба ҳар як шахси зиёӣ ё

зиёинамо кор фармуда мешавад ва ҳамчун мухотаб доираи истеъмоли ниҳоят васеъ дорад.

Калимаи *духтур*, ки, аслан муродифи гуфтугӯии калимаи *табиб* (ба сифати мухотаб дучор нашуд) мебошад, аз забони персонажҳои «Палатаи кунҷакӣ» барои ифодаи муносибати муътадил ва расмӣ истифода мешавад:

– *Ман беҳабар, шумо, духтур, хеле тайёри дидаед* (ФМ. ПК, 46).

– *Раҳмат, духтур, лозим нест. Чи тавре ки худатон гуфта будед, оҳиста-оҳиста обутоб меёбем* (ФМ. ПК, 103).

Ҳеч воқеа не, духтур. Муаллим шӯхӣ мекунад (ФМ. ПК, 104).

– *Муаллим*, (ба Иброҳимҷон) *ин ҷо биёед, марҳамат, ана ҷойи холӣ*, – *ду-се нафар пирамардон зичтар нишаста, барои ӯ ҷой холӣ карданд* (ФМ. ПК., 179).

– *Рост*, – *тасдиқ намуд Ивон-амак хушҳол шуда*. – *Муаллим*, (ба Носир Аббос) *чӣ мешавад, ки ҳама якҷоя дар пеши ана он машъала сурат гиронем?*

Калимаҳои *духтур* ва *муаллим* дар муоширати персонажҳои Ф. Муҳаммадиев дар шаклҳои *духтур+ҷон*, *муаллим+ҷон*, *муаллима+ҷон* ҳам зиёд дида мешавад. Илова гардидани калимаи *ҷон*, ки дар одоби муҳоварат ҳамчун ифодаи лутфомез маънидод мегардад, ба мурочиати расмӣ оҳанги самимиятро илова менамояд:

Дар ин асно Иқбол-хола сар аз даҳлез ба хонаи мо дароварда, бо изтироб гуфт:

– *Муаллимҷон, илоҳо хока гиред, зар гардад, писарам, мана дастгирӣ кунед, ки холам табаҳ* (ФМ. ОК, 34).

Зикр кардан зарур аст, ки дар романи «Палатаи кунҷакӣ»-и Ф. Муҳаммадиев қобилияти таҳаммулпазирӣ нисбат ба атрофиён ва роҳандозӣ шудани муносибатҳои неку самимӣ дар байни коммуникантҳо нақши назаррас дорад. Тарбияи таҳаммулпазирӣ бевосита бо ҳосил намудани малакаҳои одоби муҳоварат ва фарҳанги

муошират алоқаманд аст. Аз ин рӯ, хушмуомилағӣ ва таҳаммулпазирӣ дар рафтори коммуникативӣ механизмҳои коҳиши хашму ғазаб ва рафъи дағалғуфторӣ мебошанд. Дар ин гуна асноҳои нутқ интихоби дурусти воситаи мурочиати мувофиқ хеле муҳим аст.

– *Мабодо дар рӯзгори ту заррае захр бошад, ман ба худ мегирам. Заҳри худам бигузор, ки дар вучуди худам бошад.*

– *Пас, маро ба он дараҷае, ки умед дорам, дӯст намедоред.*

– *Нигор, ҷонакам, дара задам, девор кафид.*

– *Не, дара задам, дар во нашуд.*

– *Гидаат ҷон дорад. Лекин кор бе қилу қол намешудааст.*

– *Бо вучуди он дамдӯзд нашавед, **дадаҷонаш** (ФМ. Вар, 371).*

– *Аз ту, Бек, дигар хел умед надоштам, – боз гуфт Бузург. – Туя, вай духтари дӯстрӯяк... дидам вая... Насиб кунад, нағз... ҳа туя, Нигора дуо мекунам. Лекин, афсӯс, шумо, ҷавонҳо, ба дуои хайр бепарво барин. Ба хайли мани тир ҳамту.*

– *Инту нағӯед, **Бузург**, бепарво нестем мо, – боадабона эътироз кард Саидбек. – Дуои хайр, охир, орзуи нек аст, ситоиш аст (ФМ. Вар, 354).*

Забоншиноси рус В.Е.Голдин таркиби калимаҳоро, ки ба сифати мухотаб истифода шуда метавонанд, ба ду гурӯҳ чудо мекунад. Гурӯҳи аввалро калимаҳое ташкил медиҳанд, ки танҳо ба сифати мухотаб корбаст мегарданд ва ягон хислати мушаххаси одамро ифода намеkunанд. Ба ақидаи муаллиф ин воҳидҳои луғавӣ мухотабҳои махсусгардонидашуда мебошанд. Ин гуна мухотабҳоро В.Е.Гольдин «**регулятив** (русӣ – *регулировать* – танзим кардан)» [Гольдин: 1982, 76] меномад. Дар забони тоҷикӣ низ чунин калимаҳоро (*ҷӯра(ҷон)*, *ошно(ҷон)*, *бародар*) дучор шудан мумкин аст, ки маъмулан, тобиши оҳанги озоду бетакаллуф ва ё дӯстонаро ифода менамоянд. Дар асарҳои Ф.Муҳаммадиев ин гуна калимаҳоро дар вазифаи мухотаб зиёд дучор шудан мумкин аст:

Чунончи:

– *Қариб тамои шуд?* – дилтангона меурсид *Иброҳимчон*.

– *Қариб, азизам, қариб...* Дила васеъ кун, **ошино!** Гуфтаанд-ку оқилон: духтари саросема ба дасти шавҳари ноаҳл меафтад.

– *Мекунад, ҷӯрачон, ҳар кор вақту соат дорад. Санъат қурбонӣ металабад, гуфтаанд* (ФМ, ПК, 28).

Аз матни боло маълум мешавад, ин ҷо гуфтугӯи ду рафиқи ба ҳам наздик *Иброҳимчон* ва *Қамар Ҳангоми* ба навор гирифтаи тасвир шудааст. *Иброҳимчон*, ки аз давутози рафиқаш дилаш ба танг омада буд, изҳори норозигӣ мекунад ва маҳз аз ҷониби ҳамсухбати ӯ – *Қамар* бо оҳанги ҳазломез ба кор бурда шудани мухотабҳои *азизам, ошино, ҷӯрачон* ба оҳанги гуфтор як навъ самимият ворид карда, дилтангии ҳамсухбати ӯро аз байн мебарад.

– *Офарин! Ман, ошино, хурсанд, мисли пештара ба гап даромадӣ. Акнун ин тарафаи чор амал* (ФМ. ПК, 32).

– *Гӯш кун, ҷӯра, ту роҳбари ман ҳастӣ. Одами ҷаҳонгашта, соҳибтаҷриба. Росташа гӯям, фахр мекунам, ки ту барин як марди хирадманду баобрӯи кишвар дӯсти ман аст* (ФМ. ПК, 73).

– *Ташаккур ба ту, ҷӯра. Лекин, ошино, як дам сабр кун, ман ҳам одам барин ақаллан якта савол дода, аз ту ҷавоб гирам* (ФМ. Вар, 347).

Дар баъзе мавридҳо воҳидҳои маъмулии мазкур бо мухотаби дӯстам муродиф ҳам мешаванд.

– *Қоил, дӯстам, қоил, ҷӯраи ҷони ман, сад ҳазор бор қоил* (ФМ. Вар, 306).

Қайд кардан лозим аст, ки ин навъи мухотаб дар муоширати озоду бетакаллуфи одамони калонсоле, ки як муддат дар беморхона якҷоя зиста, ба ҳамдигар унс гирифтаанд, низ мушоҳида мегардад:

Каримчон-ака оҳи сарде кашиду аз рӯи миз хумҷойникаиро бардошта бадар рафт. Пас аз муддате ҷой оварда, ба Ивон-амак бо оҳанги узрхоҳона «ман чароғро даргиронам» гуфт ва хонаро равшан

намуд. Сипас аз оринҷи мӯйсафед навозишкорона дошта, ӯро ба сари миз нишонид ва бо овози нарми ҳузнулуд гуфт:

– Хезед, **ҷӯраҳо**, як тиёлагӣ чой нӯшем (ФМ. ПК, 142).

Дар повести «Одамони кӯхна» ба ҳам омадани воҳидҳои мурочиати расмӣ ва мафҳумҳои хешутаборӣ доштаро дучор шудем, ки аз ҷониби шахсони калонсол нисбат ба шахси зиёӣ кор фармуда мешавад:

– Мебахшед, **писарам муаллим**, шуморо аз коратон мемононам, – андаке ором шуда гуфт Аҳрор-амак. – Лекин худатон мебинед, ки илоҷи дигар надорам (ФМ. ОК, 27).

– Келин ба мо гуфтанд, ки ба газетаҳо мақола навишта меистодаед. Ин бисёр кори сара, **писарам муаллим**. «Юсуф Сафо» гуфта имзо мекунад, а? Ҳа, бале, ман дар газетаи шаҳрамон чизҳои шуморо хондам. Боре кадом киночиро таъриф карда будед, дар ёдам ҳаст, офарин, **писарам муаллим** (ФМ. ОК, 12).

– ... «О, нодон, гуфтам, тарафи набераатро гирифта, осонаша гирем, нархатро баланд намекунӣ?». Чорта хандидем, **писарам муаллим** (ФМ. ОК, 22).

Дар «Палатаи кунҷакӣ» ҳамчунин матнҳои дучор мешаванд, ки концепти таҳаммулпазирӣ дар шакли мулоҳизаронии персонажҳо баён мегардад, ба ибораи Н.И. Формановская тавассути «тасвири нарративии одоби муҳоварат» [Формановская: 2002, 69-70] ифода меёбад.

Чунончи:

Тоифае ҳастанд, ки махсус машқҳо карда, овози худ, оҳанги гуфтори худро сайқал медиҳанд, «беҳтар» мекунад. Чунон ки баъзеҳо гаит, нишасту хези басавлат, чандин шакли дастфишорӣ, саҳеҳтараши, тариқи дастдиҳиро ҳангоми вохӯрӣ аз худ мекунанд. Иброҳимҷон ошное дорад, хоҳ дар сари кор бошад, хоҳ дар кӯчаю бозор, – оҳанги гуфтораи ба монанди малакест, ки ҳамин ҳоло аз осмон афтадааст, махсус барои

он фуруд омадааст, ки хусну қубҳи ин оламро ба чашими нобинои дигарон кушода диҳад ва ононро ба ягона роҳи дурусти зиндагонӣ ҳидоят кунад, ки онро фақат ӯ медонаду Худо. Ба меҳмон вай «Марҳамат, биёед» мегӯяд. Вале аз оҳангаи маънии зайл хонда мешавад: «Худат мебинӣ, ки ба шарафи мусоҳибаи ман чандон муносиб нестӣ. Аммо чӣ тадбир? Модом ки ба остонаи хона омадаӣ, акнун ворид бишав, майлаш, чанд дақиқаи гаронбаҳоро ба садақа додан лозим меояд...» (ФМ. ПК, 70).

Як хусусияти ҷолиби услуби Ф.Муҳаммадиев он аст, ки дар нутқи персонажҳои асари мазкур воҳидҳои мурочиате корбаст гардидаанд, ки ҳатто дар вазъияти муътадили муошират тобиши маъноӣ эҳтиромӣ самимият дар онҳо эҳсос мегардад. Албатта, омили муҳимми дарки тобиши маъно дар одоби муҳоварат талаффузи ифодаҳо аст. Ҳангоми гуфтор оҳанги баён аҳаммияти аввалиндараҷа дорад.

Масалан, дар порчаи зерин, ки муколамаи муқаррарӣ ва маъмулие, ки дар зиндагии ҳаррӯза ба он дучор шудан мумкин аст, тасвир карда шудааст.

– *Чӣ хизмат, барнойигит?*

– *Елизавета Ивановна, якта карточкаро ёфта медидед...*

...– *Ба назди ӯ пагоҳ, рӯзи равшан равед, дер мешудааст?*

– *Ман ба ягон ҷой рафтани нестам.*

– *Набошад, карточка чӣ лозим?*

– *... Елизавета Ивановна, барака ёбед, азоб надихед. Ба акаам худатон нагӯед, кӣ хабар медиҳад?..*

– *Хайр, ҳозир. Аз афташ, «Дидам ҷамоле, абрӯ ҳилоле...» А! Ёфтам?...*

– *Боз чиҳо навишта шудааст дар карточкаатон? – пурсид Иброҳимҷон.*

– *Ҳа, ҳа ... мақсад маълум... «Дил пора кард холи сиёҳ...»* – ба ноҷӯриаш нигоҳ накарда, *Иброҳимҷонро масхарақунон замзама мекард зан.*

– *Шодиёна, барнойигит. Хиромоннисо, ё Хиромонбибӣ шавҳар надоранд... Акнун надоранд..*

– *Акнун?*

– *Ҳа, доштааст. Аз қайди никоҳ бароварда шудааст.*

– *Раҳмат, Елизавета Ивановна. Елизавета Ивановна, илоҳо саратон дардро набинад [ФМ. ПК, 17].*

Калимаи *барнойигит* низ мисли муродифҳои дар боло таҳлилшуда, ки нависанда дар забони яке аз персонажҳои худ (дар синну сол аз шахси мурочиатшаванда калонтар), истифода бурдааст, дар муносибат ба мардони ҷавон мухотаби хеле муносибу мувофиқ аст. Нависанда ифодаи мазкурро низ шояд дар радифи ибораи русии «молодой человек» сохта бошад, зеро аз муколама маълум аст, ки яке аз мусоҳибон зани рус аст. Илова бар ин, назар ба маълумоти дар даст доштаи мо дар забони тоҷикии солҳои 60-80-уми асри гузашта мурочиат бо ному насаб дар системаи одоби муоширати тоҷикӣ низ хеле маъмул гашта буд. Дар асари мазкур низ, тавре ки аз мисолҳои дар боло овардашуда маълум мегардад, ин навъи мухотаб серистеъмол буда, бамаврид ба кор бурда шудааст. Як ҷиҳати ҷолиби чунин навъи мурочиат он аст, ки муносибати адресант (гӯянда)-ро ба адресат (шунаванда) муътадил ифода менамояд. Махсусан, нисбат ба шахсоне, ки мавқеи иҷтимоии онҳо як андоза паस्तтар аст, бо ному насаб мурочиат кардан нишони эҳтироми мақоми инсонии онҳо аст. Чунончи:

– *Мариванна, – санитарзанро аз долон ба палата даъват намуд Каримҷон-ака. Илтимос, хоҳар, як дақиқа сабр кунед.*

Мария Ивановна дастҷӯбаю латтаи полиӯякашро ба девор такя дода, мунтазир шуд. Каримҷон-ака як дона себи сурхи дарвозиро аз

сандуқчаи назди катаи бароварда, бо когазе бадикқат пок кард. Себ аз тозагӣ дурахш пайдо кард.

Пас ба мисли он ки дар дасташ себ нею гавҳари нестандарчаҳоне бошад ҳоло атрофу акнофро аз ҷилою дурахш мунаввар сохта бошад, нӯг-нӯги пой қадам ниҳода, ба санитарка наздик шуд.

*– Марҳамат, **Мариваннаи азиз!***

Санитарка ҳам ҳамаи ин доругирро дида, себро ҳамчун як тухфаи гаронбаҳое ба чеҳраи пуртабассум ва ҳаракати эҳтиромкорона қабул кард (ФМ. ПК, 68).

*– Ман, **Давид Салимич**, фахр мекунам, ки ҳамроҳи ту дар як курс, дар як факултет хондаам (ФМ. Вар, 306).*

***Любовь Константиновна**, агар акнун ҳам ба хонаи мо наоед, хафа мешавам (ФМ. СУ, 58).*

*– Баъди се гашти дигар мебинед, ки бозии ҳақиқӣ чӣ хел мешудааст, **муҳтарам Михаил Степанич**, – мегуфт додом (ФМ. Ҷага, 275).*

Ин навъи мурочиат дар одоби муоширати тоҷикӣ низ солҳои зиёд серистеъмол буда, нишони муносибатҳои расмӣ буд. Дар замони имрӯза ин воҳиди мурочиат пурра аз байн нарафтааст, ҳоло ҳам аҳёнан дар муоширати зиёиён мушоҳида мегардад. Аммо аз ҷониби аксари соҳибзабонон ин навъи мурочиат ба табиати забони тоҷикӣ бегона арзёбӣ гардидааст, гарчанде ки ҳатто дар ҳуччатгузори тоҷикӣ он пурра аз байн нарафтааст. Мутаассифона, чунин навъи мурочиат расман аз истеъмол баромада бошад ҳам, бар ивази он воҳидҳои мурочиати мувофиқ пайдо нагардиданд. Имрӯзҳо ҳатто дар муассисаву корхонаҳо дар мурочиат ба ҳамдигар аз мафҳумҳои ҳешутаборӣ, аз қабилӣ *апа*, *ака*, *хола*, *таго* истифода бурда мешавад, ки дар муоширати расмӣ қобили қабул нест. Ба фикри мо, бар ивази чунин тарзи номатлуби мурочиат дар корхонаву муассисаҳо, ки муоширати расмиро тақозо мекунад, аз воситаҳои мурочиати амсоли

Носир Аббос, Иброҳим Олимӣ (дар баъзе мавридҳо бо иловаи калимаҳои лутфомези *азиз, мухтарам*) истифода бурда шавад, беҳтар аст.

Мавқеи калонро дар осори Ф.Муҳаммадиев мухотабҳое ташкил медиҳанд, ки мафҳумҳои хешутабориро ифода менамоянд. Табиист, ки мафҳумҳои хешутабории ба сифати воҳидҳои мурочиат истифодашаванда, аз қабилӣ *писарам, писар, писарҷонам, писарҳоям, бачем, бачекам, духтар, духтарам, додар, додарам, бародар, бародарҳо, бародари азиз, ака, акаҷон, ука, падар, дадаҷон, ота, отаҷон, оча, хоҳар, хоҳаракам, ҷони хоҳар, апа, апаҷон, амак, таго, хола, холаҷон, асали бобош, Каримҷон-ака, Ивон-амак, акаи деҳқон, акаи Иброҳимҷон, Мастураана* дар асарҳои Ф.Муҳаммадиев ба вазифаи аслии хеш зиёд кор фармуда мешаванд:

– *Ба наберача ба панҷсаду бист сӯм валасафеди олиҷаноб харидам. Э, бирав, гуфтам, бачекам, кайф кун-е, дар замони мо-ку гайр аз хару хингил саворие набуд* (ФМ. ПК, 78).

– *Бобоҷон, то Ҷом чӣ қадар роҳ?*

– *Се санг, писарам* (ФМ. Вар, 316).

– *Иброҳимҷон, ма, писарам, ту бихон, ба ҳар ҳол бо артистҳо нону ҷургот хӯрдаӣ* (ФМ.ПК, 264).

– *Амакҷон, рафтем охир, – гуфтани Раъно Иброҳимҷонро ба ҳуши овард ва ӯ қатъӣ қадам гузошта, аз як гӯшаи давра ба худ роҳ кушода ба муаллима наздик расид* (ФМ.ПК, 41).

– *Ҳам шавед, дадаҷон. Ана, боз ана. Истед, дадаҷон, сахт оғӯш кунам? Са-ахт оғӯш кунам. Ана, боз ана!* (ФМ.Варта, 331).

Дар забони тоҷикӣ мухотабҳои амсоли *писаракам, духтаракам, барраякам, бачаҷонам, дӯстам, падарҷон (на ба падар), модарҷон ё очаҷон (ба модар), бародар, додарҷон, хоҳарҷон (на ба хоҳару додар), холаҷон, асалакам, ширинакам, азизакам* ва амсоли инҳо танҳо бо ҳамин нақш (воҳиди мурочиат) маҳдуд мешаванд. В.Е.Голдин чунин

воҳидҳоро «регулятивҳои махсусгардонидашуда» [Голдин: 1982, 77] номидааст, зеро онҳо муносибати байниҳамдигарии муошираткунандагонро идора ва танзим менамоянд

Қобили таваҷҷуҳ аст, ки дар муоширати персонажҳои асарҳои Ф. Муҳаммадиев мухотабҳои мафҳумҳои хешутабориро ифодакунанда на ҳамеша дар вазифаи аслии худ истифода мегарданд: онҳо дар матн вазифаи коммуникативии хушмуомилағӣ, нармгуфторӣ, эҳтиром ва самимиятро иҷро намуда ба адресат нигаронида мешаванд. Маълум мегардад, ки мафҳумҳои хешутаборӣ дар одоби муоширати ин давра низ маъмул будааст, аммо як нуктаро бояд таъкиф дод, ки дар муносибатҳои расмӣ ин чиз ба назар намерасад. Танҳо дар асноҳое, ки гӯянда ва шунаванда муносибатҳои наздику самимӣ доранд, аз ин гуна ифодаҳо истифода бурда мешавад.

Чунончи:

– *Духтарам*, – гуфт *Ивон-амак*, ки аллақай ба чашимонаш об давида буд. – Ман гоибона медонистам, ки шумо духтари нозанин. Лекин шумо аз чашимошти мӯйсафеди оламу одамдида ҳам зеботар будаед...

– *Духтарам*, – *Ивон-амак* бо оҳанги як қадар мутантан гап задан мехост, лекин овозаш ба таври возеҳ ларзид. – ... шуморо дуо мекунам, ки хушбахт бошед.

– *Раҳмат, падар*, – гуфт *Хиромон*... (ФМ. ПК, 247).

– *Бачаҳои дигар ҳам дуруст, амак! Насли ҳозира пухта, ҳушёр* (ФМ. ПК, 98).

Ивон-амак чизе нагуфт... *Ҷ* ҳамчунин андешаманд менамуд.

– *Писарҳоям*, илоҳо доимо зиндаву саломат бошед, – нохост бо овози ларзон ба дуогӯйӣ даромад пирамард (ФМ.ПК, 283).

– *Дарвозаро кушоед, писарам*, мошинатонро дароред, – таклиф намуд *пиразан*. – *Баҳузур*, *бежавотир* чақ-чақ карда мешинад (ФМ.ПК, 209).

– *Ҳар шикастери қадоқгари ҳаст, **додарам**, – аз гӯшаи дигари хона дилдорӣ дод Каримҷон-ака. – Ба шумо духтур гуфтанд-ку, Худо хоҳад, ҳоло асп барин бардаму бақувват мешавед* (ФМ. ПК, 155).

Дар повести «Одамони кӯҳна» аз забони яке аз персонажҳои кӯҳансол Зиё-бобо, ки аз узбекҳои Фарғона будааст, дар мурочиат асосан, муодилии узбекии калимаи тоҷикии *писарам* истифода мегардад:

*Муддате гузашт, ки Зиё-бобо «мумкин-мӣ, **ӯғлум**, ба шумо ҳалал нарасондам-мӣ, **ӯғлум**», гӯён аз дар даромад.*

– *Як маслиҳат, **ӯғлум**, мо, одамони кӯҳна, баъзе чизҳоро аз шумо мепурсем-дия, – гап сар кард Зиё-бобо, аз рӯ ба рӯи ман сари миз нишаста. Вай тоҷикӣ суҳан мекард, вале калимаи «ӯғлум»-ро ҳар дафъа ба забони худаш мегуфт* (ФМ. ОК, 14)

Як хусусияти истифодаи воҳидҳои дорои мафҳумҳои ҳешутаборӣ дар таркиби номҳои хос ба кор бурда шудани онҳо аст. Ба назари мо, дар асари бадеӣ барои табиӣ ва воқеӣ баромадани нутқи қаҳрамонҳои асар истифодаи ин навъи ифодаҳо ҷоизанд.

Чунончи:

– *Соҳиби хонаҳои мо нишаста – ана ин кас, **Зиё-бобом**, – гуфт Ойша ва ба сӯи мӯйсафеди, ки аз ҳама калонсолтар менамуд, ишора кард. – **Аҳрор-амакам** ва **Иқбол-холаам**, ана дар ин хонаҳо истиқомат мекунанд, – суҳанаширо давом кунонид Ойшагон ва аввал ба сӯи мард ва зани ҷавонтаре, ки паҳлуи ҳамдигар менишастанд, бо табассум назаре андохт, сипас, қатори хонаҳоеро, ки дар паҳлуи дари ҳавлӣ то ба девори ҳамсоя тӯл мекашид, бо даст нишон дод.*

– *Заррина, ҳамон духтараке, ки дина ба кӯчфарорию мо кӯмак мекард, набераи **Аҳрор-амакам** ва **Иқбол-холаам** аст. Вай саҳар хеста, ба хонаи пионерон рафт, – гуфта нутқи муфассали худро ба анҷом расонид ҳамсари ҳамадонам* (ФМ.ОК, 9).

... *Иброҳимҷон гуфт:*

– **Каримҷон-ака**, аз шумо як илтимос.

– Ба ҷону дил, **додар**, – дарҳол ҳалимона ҷавоб дод ӯ (ФМ.ПК, 143).

*Иброҳимҷон пагоҳӣ, аснои берун рафтани **Ивон-амак** нурсид, ки чаро номи мӯйсафедро вайрон талаффуз мекунанд. – Вайрон не, – ба лаҳни ҳукми қатъии баҳснопазир ҷавоб дод Носир Аббос. – Талаффузи қадимии тоҷикиаи ҳамин. **Ивон-амак**ро нисфи республика мешиносад. Вай як вақтҳо Вана буд, сони Ивон шуд, баъдтар – **Ивон-ака**, ҳоло – **Ивон-амак**. Умед ҳаст, ки **Ивон-бобо** ҳам шавад... (ФМ. ПК, 57).*

Маълум мегардад, ки аз ҷониби нависанда мувофиқи тасвири аснои муоширати одамон дар ҳамаи он ҷойҳое, ки онҳо ғайриихтиёр ба доираи муошират ворид мешаванд, мафҳумҳои хешутаборӣ фаровон истифода мешудаанд:

– *Мебахшед, **писар**, – вай аз бистараи бархоста, ба наздиктари Иброҳимҷон омад, – ин кори шахсии шумо, аз як тараф, лекин ба ин масъала ҷиддӣ муносибат кардан лозим. Ҳангоми суҳбати духтур ба вай кинояомез луқмаҳо партофтанидон, ростӣ гап, ба ман маъқул нашед [ФМ. ПК, 38].*

Сар то сари бозори карамро давр зада, тӯдаеро хуш намуд ва ба соҳиби он руй овард:

– ***Ака**, савдо карда намешинем. Ба нархи бозор ҳисобӣ мекунем. Чӣ гуфтед?*

– *Албатта, ба нархи бозор, **хоҳар**, – гуфт деҳқон дар ҳолате ки аз муомилаи ғайриоддӣ ин ҷавонзан ба ҳайрат афтада буд, илова ба ин аз андоми хуши ӯ чашии канда натавониста, гӯё шах шуда меистод (ФМ. ПК, 180).*

Дар романи «Палатаи кунҷакӣ» дар интихоби мухотаб намунаи хеле олии муносибати байниҳамдигарии зану шавҳар мушоҳида мегардад, ки тавассути регулятивҳои образнок ифода ёфта, дар матн танҳо ҳамин вазифаро адо мекунанд:

Ба рӯяи аксаран бо табассум, бо чашмони пурханда, пур аз нури навозиш, назокат ва муҳаббат менигарист ва мегуфт:

*– Ихтиёр ба ту, **чароғам.***

Ё:

*– Майлат, **чароғам.** Ба дилат нигоҳ кун. Хоҳӣ, ба ҷону дил биравем, нахоҳӣ, ба ҷону дил бимонем.*

Кайфаи махсусан чоқ бошад, руҳаш болида бошад, боз ҳам ошкортар изҳори эҳсосот мекард:

*– Чанд бор гӯям, **Хиромонам,** фақат якта гуломат ман... (ФМ. ПК, 119).*

Ин воҳидҳои ҷолиби мурочиат, ки мундариҷаи пурмухтавои самимияту эҳтирому муҳаббатро дар бар мегиранд, дар повести «Одамони кӯҳна» низ хеле фаровон ба кор бурда мешавад. Матни зерин далели он аст, ки корбурди чунин воҳидҳои мурочиат дар дипломатияи оилавӣ ниҳоят муҳим буда, ба гӯянда имконоти зудтар ба мақсад ноил шуданро фароҳам меорад:

*– Э, э, зудтар биёед, **азизакам, муаллимакам, хӯҷаинакам, ҷонакам,** ба кучо ҳаял карда рафтед? Ману бобом ариза менависем гуфта азоби қаҳаннамро кашада нишастем, – гуфт бо навозиши фаровони одати худ Ойшахон ва кушодарӯёна ба пешвозам давида, аз дастам дошта, ба сари миз кашола кард. – Як задани оҳангару сад задани сӯзангар! **Бобоҷон,** ҳозир дадаи Зафарҷон ҳар қадар ариза бошад, то як пиёла чой нӯшидани мову шумо навишта медиҳанд. Ҳамин тавр не, **ҷонакам?** (ФМ. ОК, 28).*

Дар забони асарҳои Ф.Муҳаммадиев мурочиати самимӣ ва боэҳтироми зан ба шавҳар, аз қабилӣ *дадаҷонаш, азизам, хӯҷаин, ҷонакам;* шавҳар ба зан – *ҷонакам, азизакам, гулакам,* падар ба духтар – *ҷонакам, азизакам, ҷони ширини дадош;* бародар ба хоҳар – *ҷигарам, ҷигаракам, булбулаки ман* ва м.и. зиёд истифода бурда мешавад:

– *Хӯчаин, хезед, хезед, чо̀накам, рӯз чо̀штгоҳ шуд, – гуфта Ойшахон мӯйсарамро тит ва гарданамо ро қитиқ карда, маҷбури бедорам сохт. Ҳо завҷаи меҳрубон маро ҳамеша бо номҳои рангоранги аҷоиб хитоб мекунад. «Хӯчаин», «соҳиб», «муаллим» аз қабиле ин номҳост (ФМ. ОК, 8).*

Таҳлили маводи забони нишон медиҳад, ки дар нутқи персонажҳои Фазлиддин Муҳаммадиев усули афзоиш (ба ҳам овардани шаклҳои мухталифи мафҳуми хушмуомилағӣ) васеъ истифода мешавад. Дар нутқи гӯянда ба шунаванда ба як воситаи ифодакунандаи эҳтиром боз дигар воситаҳо низ илова мегарданд: мухотаб, ҷонишини “Шумо” (барои ифодаи маъноӣ субъективӣ эҳтиром нисбат ба як шахс), феъл дар шакли ҷамъ, маҷмуи калимаҳо (бо маъноӣ эҳтиром, хоксорию фурутанӣ ва м.и.):

– *Хӯш, мулло Иброҳим, ману шумо ҳамтақдир будаем. Ба ин барнома чӣ мегӯед? – пас аз рафтани Зардодхон савол дод Носир Аббос.*

– *Чӣ ҳам мегуфтам? Бояд фахр кунем. Агар Ивон-амаку Каримҷон-акаю дигарон барои тадқиқоти одии табибон хидмат кунанд, мову шумо барои ҷаҳиши бузурги тибби фардоина замина муҳайё мекунем (ФМ. ПК, 37).*

Ҳамин тариқ, механизми ифодаи хушмуомилағӣ (эҳтиром) дар қолаби муайян зоҳир мешавад. Қолаби хушмуомилағӣ (эҳтиром) аз се ҷузъ иборат аст: 1) мухотаб – номи адресат дар шакли ягона; 2) зикри мухотаб – адресат – шакли ҷонишини шахсии «шумо»; 3) амали субъект – адресат – шакли ҷамъи феъл (хабари ҷумла):

– *Духтари зебо, – ҷавон боз ба гап даромад, – номатон чист?*

– *Зевар.*

– *Зевар. Ин чӣ маънӣ дорад ба тоҷикӣ? – Ҳамту асбоби ороши.*

Шуморо зеби дунё, орошии рӯзгор гӯянд, меарзад... (ФМ. ПК, 131).

Гурӯҳи дигари мухотабхоро В.Е.Голдин мухотабҳои ғайримасхус номида, ба онҳо нақши элементҳои муайянкунандаи матнро ҷудо

мекунад. Ин мухотабҳо дар заминаи миқдори зиёди номҳои хешутаборӣ, исмҳои хос, касбу кор, мақому мартаба, унвону рутба ва амсоли инҳо сохта мешаванд.

Дар забони тоҷикӣ аз ҷиҳати миқдор ва дараҷаи истеъмол ин гурӯҳи мухотабҳо зиёдтар буда, дар асарҳои бадеӣ бисёр дучор мешаванд. Ф.Муҳаммадиев дар муоширати персонажҳои худ аз ин гурӯҳи мухотабҳо зиёд истифода мебарад. Чунончи:

– *Меғӯянд, ки гап дар сари истеъдод аст. Офарин, **Олимӣ!*** (ФМ. ПК, 45).

– *Ман беҳабар, шумо, **духтур**, хеле тайёри дидаед...* (ФМ.ПК, 46).

– *Набошад, **муаллим**, ман савол диҳам, шумо ҷавоб гӯед* (ФМ. ПК, 47).

– *Марҳамат, **азизам Алихон**, дар суҳбат мисол овардан ба кулӣ ҷоиз бувад* (ФМ. ПК: 151).

–*Наход, **рафиқ капитан**, аз ман гуноҳе гузашта бошад?* (ФМ, ПО, 37).

Мухотабро инчунин вобаста ба ҷой ва мавқеъ таҳлил намудан ба мақсад мувофиқ аст, яъне вобаста ба он ки то кадом андоза мухотаб нисбат ба матн озод аст. Мухотаби озод вазифаи ба роҳ мондани алоқаро адо намуда, вазифаи даъваткуниро мубрам мегардонад, яъне чунин мухотабҳо барои оғози ҷараёни нутқ заруранд: – **Бобош!** – бо овози нарм гуфт модаркалон ва баъд баландтар такрор намуд: – **Бобош!** (ФМ. Вар, 314)

Мухотабҳои ғайриозод (интерпозитивӣ ва постпозитивӣ), табиист, ки вазифаи диққатҷалбкуниро адо намеkunанд, зеро таваччуҳи ҳамсуҳбат аллакай ҷалб гардидааст ва суҳбат идома дорад. Фарз кардем, дар мисоли «Салом, **рафиқ Аббосзода!** – гӯён ба ӯ наздик шуд!» (ФМ. ПК, 100) алоқа тавассути воҳиди пазирой – *салом* ҷорӣ гашта, мухотаб бошад, вазифаи дигари муҳимми муоширатро, яъне муқаррар намудани адресатро иҷро менамояд, ҳамзамон ба гуфтор як

навъ тобиши расмияту эҳтиром мебахшад. Дар матни нисбатан давомдор такроран ба кор бурдани мухотаб маъноӣ онро дорад, ки гӯянда нисбат ба ҳамсухбати худ ҳоло ҳам таваҷҷуҳ дорад, суҳанони ӯро хуб дарк мекунад ва ба гуфтори ӯ мароқ дорад:

– *Вай ба шумо, муҳтарам Алихон, якта-якта гуфта метавонад, ки барои беҳтар кардани чарогоҳи тобистонии чорво чӣ тадбирҳоро ба амал татбиқ кардан лозим...* (ФМ, ПК: 127).

Ҳамин тариқ, мухотаб ҳамчун воҳиди наҳвӣ дар сохтори воҳидҳои забон мавқеи махсусро ишғол намояд ҳам, омузиши табиати коммуникативии он муҳимияти ин воҳиди одоби муҳоваратро собит менамояд ва дар ҳалли бисёр масъалаҳои одоби муошират кумак мекунад.

2.3. Қонуниятҳои истифодаи ҷонишинҳои шахсӣ

Татбиқи воҳидҳои одоби муҳоварат бо мақсади изҳор намудани хушмуомилагии, ки дар ҷомеа қабул шудааст, бо махсусияти муошират тариқи «ту» ва ё «шумо» алоқаманд аст. Ин ҷо вобаста ба нақшҳои иҷтимоии ҳамсухбатон ва шароити муошират интиҳоби «ту» бо истифода аз феълҳои шахсу шумораи танҳо ва «шумо» (ба як шахс) бо истифода аз шаклҳои феълии чамъ ба миён меояд.

Дар мавриди корбасти ҷонишини **ту** ҳамчун воҳиди одоби муҳоварат таъкид кардан лозим аст, ки истифодаи он субъективӣ буда, ба вазъияти муошират ва ҳазорон сабабҳои дигар вобаста аст. **Ту** дар муошират ҳаргиз муносибати муътадил ва расмиро ифода карда наметавонад, он ё ниҳоят нарм ва ё ниҳоят дағал буда метавонад. Вақте ки **ту** нисбат ба фарзанд ва ё шахси наздик кор фармуда мешавад, он нарм садо медиҳад, зеро ифодакунандаи самимият аст, гузашта аз он ифодакунандаи меҳру муҳаббат аст:

– Бек, **ту** писари майдаяки бобош, – гуфт пирамард ва чуқур нафас
кашида, муддате хомӯш монд ва боз гуфт: – **Ту** ҷонаки бобош, Бек...
(ФМ. Вар, 315).

– Ҳасан Абдулло ба рафиқаи бо чаимони шефта нигоҳ карда
истоду гуфт:

– Барои ҳамин ҳам мегӯям, ки тезтар **баро**, Андреич. Каллаи **ту**, ба
ҳар ҳол, дигар-дия. – Муддате хомӯш монда, илова намуд: – Ба ид
табрикномаҳо омада истодаанд... Илтимос мекунанд, ки биёед.

– Бисёр кори савоб, биравед.

– **Ту баро**, ҳамроҳ равем... (ФМ. ПК, 78).

Дар муқоиса бо мисолҳои боло матни зерин бемавқеъ истифода
шудани ҷонишини **ту** ва дар баробари ин аз маърифат бебаҳра будани
адресант, яъне гӯяндаро ифода мекунанд:

Меҳмон ба таги дар омада гуфт:

– **Дониста мон**, **мӯйсафед**, агар гуноҳе содир кунӣ **туро** аз кор пеш
кунанд, он гоҳ ба ман ҳам лозим **нахоҳӣ** шуд (ФМ. ПО, 33).

*Ногоҳ мӯйсафеди поҳояш дардманд аз курсӣ бархоста дар худи
ҳамон ҷо ба рӯи фарши тахтагӣ нишаст.*

– Ҳа, ота? – хандида пурсид инвалиди бедаст.

– *Нашуд, писарам. Ба ман ҳамин усталу устул асло ҷӯт надод.*
Одат накардам – накардам-дия. Боз дар рӯи замин тинҷамро меёбам.

– **Ғам нахӯр**, **пиракӣ**, – гуфт инвалиди баднафас бо ҳамон оҳанги
сард. – Акнун аздусар вазир намешавӣ, ки курсинишиниат лозим шавад.
Пагоҳ-фардо ба асти ҷӯбин савор мешавӣ кор тамом, вассалом.

*Ин гапаш гӯё як сатил оби хунук буд, ки банохост ба сари ҳозирон
рехтанд ва ҳама ба якбор барошуфта, ба ӯ дарафтиданд:*

– Ба як одами пир ин қадар дагалӣ!..

– Э, ин шахс тоза бетамиз будааст-ку!.. (ФМ. Арз., 100).

Тавре ки мебинем, дар мисолҳои боло ҷонишини **ту** нисбат ба
шахсони солхӯрда истифода гардидааст, ки, ба фикри мо, қатъиян

нодуруст аст. Бар замми ин истеъмоли мухотабҳои *мӯйсафед* ва *тиракӣ* оҳанги беэҳтиромонаи гуфтори гӯяндаро ба адресат зиёдтар намудааст. Мутаассифона, дар одоби муоширати имрӯза, ҳатто дар муоширати маъмулӣ, масалан, дар нақлиёт, кӯчаву бозор низ аз ҷониби ҷавонон нисбат ба шахсони солхӯрда истифода шудани мухотаби *мӯйсафед* бисёр ба назар мерасад. Истифодаи мухотаби *мӯйсафед*-ро баъзе ашхос ҳатто нисбат ба падари худ низ раво мебинанд. Шахсоне, ки ба ҷойи истифодаи воситаҳои матлубу мақбули қоидаву қонуниятҳои одоби муҳоварат аз воситаҳои номатлуб истифода мебаранд, инро амри дурусту воқеӣ меҳисобанд.

Шиносони наздик ба ҳамдигар *ту* мегӯянд, хусусан, агар онҳо ҷавон ва ҳамҷинс бошанд ва ин чиз дар асарҳои бадеии асри ХХ, аз ҷумла асарҳои Ф.Муҳаммадиев хеле амиқ инъикос ёфтааст. Чунончи,

– *Пули давлата барбод медиҳам, гӯӣ?*

– *Хайрият, ту бухгалтер набудай. Ҳоло сабр кун, – ба нармаӣ гуфт Қамар, ба ту нишон медиҳам, ки пули давлат ба чӣ сарф шудааст (ФМ.ПК, 28).*

– *Ба ту ... боз чанд рӯз поён фаромадан мумкин набудааст. Ана бо ин асбоб аз тирезаат кӯчаи калон, аз инаш кӯчаи калон, аз инаш боги истироҳатро тамошо мекунӣ. Гӯё ки “тотой” шуда боӣ.*

– *Раҳмат, ҷӯра. Ал-дарозу аҳмақун вал калтаву-фитнатун мегуфтанд. Дар мисоли ту мебинам, ки қоида, воқеан, беистисно намешудааст.*

– *Ту, азизам, базӯр аз он дунё баргаитӣ. Якта дурбин чист? Ба шодиёна тайёрам аз пушти кӯҳи Қоф бошад ҳам, паризоди дилхоҳатро пайдо карда биоварам (ФМ.ПК, 59).*

– *Аз ин ҷо сиҳат-саломат баромада, ба хона биё, Носирҷон, баҳсу мунозираро дар ҳамон ҷо давом медиҳем.*

– *Ҳа, мугамбир. Хайр биё, гуфти ту шавад, баҳс лозим не... (ФМ.ПК, 72).*

Омили дигаре, ки барои ту гуфта мурочиат намудан имконият медиҳад, омили синнусолӣ аст, яъне аз ҷониби калонсолон нисбат ба хурдсолон:

Камтир ӯро ба курсие нишонид, равшани чароги руймизиро ба сӯяш равона карда гуфт:

–Канӣ, бачем, дандоната як бинам...

*–Ана, бачем. Ҳозир камтар йод мемолем, олам гулистон. Ту ина бурда, ба мушхона **парто**. Мушак ба **ту** дандони нав меорад, – мегуфт ӯ ривояти урфиро, ки одатан ба кӯдакон нақл мекунанд (ФМ. ПК, 272).*

Ҳамин тавр, истифодаи **ту** дар доираи ҳамсолон, аз ҷониби калонсолон нисбат ба хурдсолон мумкин буда, аммо нисбат ба шахси дар синну сол ва мавқеи иҷтимоӣ калонтар ҳаргиз раво нест. Тавассути **ту** мурочиат кардан ба ходимони хизматрасонӣ: фаррош, пешхизмат, ронанда ва ғайра муносибати дағалона буда, тамоман қобили қабул нест.

Аслан, мурочиат тариқи **ту** ва **шумо** аз ҷиҳати таърихӣ ва иҷтимоӣ тағйирёбанда аст.

Мувофиқи тафсири луғатҳо мурочиат ба воситаи ҷонишини шахси дуюми чамъ **шумо** нисбат ба як шахс як навъ мурочиати боэҳтиром аст.

Мурочиати боэҳтиром тариқи ҷонишини **шумо** нисбат ба як шахс дар фарҳанги муоширати мардуми форсу тоҷик таърихи қадима дорад. Назар ба гуфтаи муҳаққиқи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ Б.Сиёев, ҷонишини шахси дуюми чамъ дар забонҳои форсӣ тоҷикӣ таърихан аз **xsmaham**-и авестӣ ба вучуд омадааст [Сиёев: 1982, 22]. Қобили зикр аст, ки Б. Сиёев ҳангоми таҳлили тобишҳои маъноии ҷонишинҳои шахсӣ чунин менависад: «Онҳо мисли забони ҳозира тобишҳои асосии зеринро мефаҳмонанд: а) гурӯҳеро, ки гӯянда иштирокчӣ ва боиси вуқуи амал мешавад, яъне гӯянда, б) адресати амал, яъне шунаванда ва в) шахс ё предмете, ки амал ба он равона карда шудааст, яъне шахси

ғоиб. Пас, ҷонишинҳои шахси дорои се шахс – ғӯянда, шунаванда ва ғоиб мебошанд» [Сиев : 1972, 19]. Адресати амал номида шудани ҷонишини **шумо** аз ҷониби муҳаққиқи мазкур далели он аст, ки $\bar{u}$ табиати коммуникативии воҳиди мазкурро тасдиқ менамояд.

Ҷонишини шахси дуҷуми чамъ аз асрҳои IX-X сар карда, ду мавриди истеъмоли дорад: яқум, барои ифодаи шахси бисёр ва ин маънои аслии ҷонишини мазкур аст; дуҷум, барои ифодаи маънои самимияту эҳтиром нисбат ба шахси дуҷуми танҳо ба қор мерафтааст. Духӯрагии ҷонишини мазкур барои возеҳ баён шудани фикр ҳалал мерасонад. Соҳибзабонон барои ислоҳ шудани ин ноқис роҳҳо ҷустуҷӯ карда, дар натиҷа ба ҷонишини шахси дуҷуми чамъ **шумо** пасвандҳои чамъсози тоҷикии **-хо** ва **-он** васл гардида, шакли чамъи дуқарата (**шумоҳо**, **шумоён**) ҳосил гардидааст.

Забоншинос Б. Шарифов дар бобати чамъ баста шудани ҷонишинҳои шахси яқум ва дуҷуми чамъ мегӯяд, ки яке аз сабабҳои суффикси чамъбандӣ қабул кардани **мо** ва **шумо** ба ниҳоят суфташавии маънӣ, ба зиёдтар истеъмоли онҳо дар муносибат, барои ифодаи маънии хоксорию ғурӯтанӣ ва ҳурмату эҳтиром вобаста аст. Ин гуна ҳолатро, хусусан, нисбат ба ҷонишини шахси дуҷуми чамъ **шумо** мушоҳида қардан мумкин аст [Шарифов: 1985, 45].

Забоншинос Н.Маъсумӣ низ ба ин нуқта диққат дода, қайд менамояд, ки «Ҷараёни инкишофи шаклҳои **шумоҳо**, **шумоён** ягонагии вазиғаи **шуморо** торафт қувват дода истодааст, ки ин дар забони халқ асосан ба маънои танҳо ва ҳурмату эҳтиром қор фармуда шудани ҷонишини **шуморо** мефаҳмонад [Маъсумӣ: 1959, 56].

Дар маънои ҳурмату эҳтиром нисбат ба шахси дуҷуми танҳо ба қор рафтани ин воҳид дар асарҳои лаҳҷашиносони ҷудоғона низ қайд карда шудааст [Успенская: 1956; Тагилова: 1959; Керимова: 1959; Расторгуева: 1964]. Аз ҷумла В.С. Расторгуева дар маънои ҳурмату эҳтиром нисбат ба шахси дуҷуми танҳо қор фармуда шудани ҷонишини

шахси дуюми чамъро дар лаҳҷаҳои Чирчиқи Боло, Чуст, Конибодом, Самарканд, Бухоро вазифаи асосии ин ҷонишин ҳисоб мекунад [Расторгуева: 1964, 35].

Доираи истеъмоли ҷонишини **шуморо** танг кардани шаклҳои **шумоҳо** ва **шумоён** маънои онро надорад, ки ҳангоми эҳтиром танҳо **шумо** кор фармуда мешуда бошад. Тарзи кор фармуда шудани онҳо ба забон ва услуби нависанда вобаста аст. Забоншинос М.Р. Ҷӯраева дар бобати истифодаи ин ҷонишин дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» факти аҷиб овардааст: «Дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ҷонишини **шумо** ба ҳар ду маънӣ ба кор бурда шудааст, вале, агар гӯем, ки 80 фоизи ҷонишини мазкур дар асар ба маънии ҳурмату эҳтиром оварда шудааст, хато нахоҳем кард» [Ҷӯраева: 1998, 30].

Муҳаммад Тақии Баҳор дар асараш «Сабкшиносӣ» ҳодисаҳои воҳидии дучор омадани ин шаклҳои ҷонишинҳоро дар забони адабиёти классикӣ қайд карда менависад: «Чамъ бастани **шумо** ба **шумоён**, ки имрӯз дар Афғонистон мутадовил аст ва шуарои Ғазнин ҳам ин чамъро овардаанд» [Баҳор: 2012, 77].

Б.Сиёев бар он назар аст, ки истеъмоли ҷонишини шахси дуюми чамъ нисбат ба шахси танҳо дар ибтидо фақат дар асоси муносибатҳои расмӣ ба вучуд омада, тадричан ба он маънои ҳурмату эҳтиром илова шудааст, [Сиёев: 1972, 85] ба ибораи дигар, эҳтиромро расмият ба чаҳорчӯбаи муошират даровардааст. Ба фикри мо, ин андеша чандон беасос нест. Назар ба ақидаи В.С.Расторгуева, дар маънои ҳурмату эҳтиром нисбат ба шахси дуюми танҳо зиёд истеъмом шудани **шумо** дар ноҳияҳои қисми шимоли Тоҷикистон сабаби наздик будани мавзеи мазкур ба хонадону маъмурияти аморат аст. Барои исботи ин гуфтаҳо истеъмом нашудани ҷонишини **шумо** нисбат ба шахси дуюми танҳо ва танҳо солҳои охир дар маънои эҳтиром ҷорӣ шудани онро дар ин мавзӯ далел меорад [Расторгуева: 1964, 61-62].

Дар забони тоҷикӣ ҷонишини **шумо** на танҳо аз ҷониби хурдсолон нисбат ба калонсолон, балки аз тарафи калонсолон барои ифодаи самимияту навозиш нисбат ба хурдсолон ҳам кор фармуда мешавад. Ғайр аз ин, баъзе одамон дар мавридҳои ҷудогона фарзандони хурдсоли худро ё бачагони шиносро **шумо** мегӯянд, ки ин як тарзи навозиш асту халос. Дар навбати худ ин муносибат ҷанбаи тарбиявӣ дошта, дар кӯдакон малакаҳои муоширати боэҳтирому расмиро ташаккул медиҳад.

Одамон аз рӯзҳои аввал ба ҳамдигар **шумо** мегӯянд, зеро муҳити расмӣ мусоҳибонро водор мекунад, ки ҳамдигарро «шумо-шумо» гӯянд ва дар ҳолате ба **ту** мегузаранд, ки, агар зарурат ва мавқеъ пайдо шавад:

– *Бо касе шиносӣ шудан осон нест. Ошноро фаромӯш кардан ҳам сахл нест.*

– ***Шумо** худатон барин одамони самимию дар назар доред, Хиромон (ФМ. ПК, 189).*

Аксар муносибати одамон ҳангоми ба **ту** гузаштан боз ҳам наздиктар мешавад. Бинобар ин **ту** гуфтан на ҳамеша нишонаи ҳурмат накардан аст. Дар бисёр ҳолатҳо сухан не, балки оҳанги гуфтор ба одамон таъсир мерасонад.

Қобили қайд аст, ки дар асарҳои Ф. Муҳаммадиев ба кор бурда шудани ҷонишинҳои шахсии **ту** ва **шумо** вобаста ба синну сол, мавқеи иҷтимоӣ, мақому мартабаи адресат риоя гардида, ба мазмун ва мундариҷаи асари муайян иртиботи қавӣ дорад. Аз ҷумла дар порчаи зерин шаклҳои мурочиати **Ту/Шумо** миёни адресант (мухотиб) ва адресат (мухотаб) мувофиқати коммуникативӣ пайдо кардааст:

Дар арафаи тӯйи Зӯҳро аз кор барвақттар омада, ҳанӯз либосамро иваз накарда будам, ки Сайёра ба пешам омада гуфт:

– *Любовь Константиновна, ман шуморо минбаъд «апа» гӯям, майлаш?*

Ин савол чунон ногаҳонӣ ва гайричаимдошт буд, ки ман беихтиёр хандида фиристодам. Дар ҳақиқат, бисёр касон, алалхусус, дӯстони маҳаллиам номи маро ба душворӣ талаффуз мекунанд, гоҳо тамоман гуфта натавониста, хиҷолат мекашанд.

*– Люба **гуфтан гир**, Сайёраҷон, – ҷавоб додам ман ҳамчунон хандида (ФМ. СУ, 69).*

Тавре ки мебинем, иртиботи адресант ва адресат дар матни мазкур дар асоси муносибатҳои самимию дӯстона сурат гирифтааст. Азбаски адресат (Любов Константиновна) шахси аз ҷиҳати синну сол калонтар аст ва мавқеи иҷтимоии ӯ низ аз адресант (Сайёра) фарқ мекунад ва дар миёни онҳо на муносибатҳои расмӣ, балки муносибатҳои дӯстонаю самимӣ мавҷуданд, дар як аснои коммуникативӣ корбасти ҷонишинҳои **ту/шумо** ҷоиз аст.

Истифодаи ҷонишинҳои **ту / шумо** ба адресати нутқ, аниқтараш, ба мавқеи иҷтимоӣ ва синну соли ӯ вобаста аст. Дар муоширати расмӣ истифодаи ҷонишини **шумо** сарфи назар аз синну сол ҳатмист:

*– Гӯш кунед, Носирҷон, – садо баровард Ивон-амак ниҳоят. – Медонам, ки **Шумо** ин саволро маҳз ба ман надодаед. Гайр аз ин маълум мешавад, ки дар ин бобат бисёр андеша кардаед, лекин барои ман ин чиз... ин масъала ҳатто дар гӯшаи хаёл набуд. Бо вуҷуди ин ба **Шумо** як мисол оварам.*

*– Гӯшам ба **Шумо**, Андреич.*

– Масъалаи тарбияи ҷинсии бачаҳо ба ёдам расид...

– Бале, бале, Андреич, давом диҳед.

– ... Чаро мо аз кӯдакӣ ё ақаллан аз давраи ибтидои балогат сар карда, ҳамаи маълумоти дар ин соҳа мавҷударо ба фарзандонамон якбора арз намекунем?

*– Э, **Шумо**, Андреич, аҷиб...*

– Сабр кунед, Носирҷон... Чунки ақида дорем, ки аз ҷиҳати педагогика саҳв мешавад... (ФМ. ПК, 186).

Дар сурати дар матн набудани ҷонишини **шумо** мафхуми он, яъне ба як шахс дахл доштани он ба воситаи мухотаб, шаклҳои феълӣ ва бандакҳои феълию хабарӣ муайян мегардад:

– *Ба хаёл рафтад, рафиқ оператор?*

– *Номи ман Иброҳим. Дар гурӯҳи мо фикре пайдо шуд...*

– *Мебахшед, акаи Иброҳим, вай чӣ гуна гурӯҳе будааст?*

– ... *фикре пайдо шуд, ки порчаеро, ки Шумо акс ёфтаед, ба шумораи навбатии журнали хроника илова кардан ҳайф мешуд. Онро васеътар карда, ба филмаки мустақил табдил додан лозим будааст* (ФМ. ПК, 15).

Баъзе воҳидҳое, ки ба вазифаи мухотаб омадаанд, дорои услуби баланд буда, табиист, ки истеъмоли онҳо, аниқтараш, ҳамнишинии онҳо танҳо бо ҷонишини **шумо** имконпазир аст:

– *Гӯшам ба Шумо, Бузург.*

– *Ҳм, – хаёле табассум кард бобо. Саидбек ҳанӯз дар айёми наврасии аз унвонҳои дар гайби бобо гуфтаи падар иборати «Падари бузургвор»-ро писандида, аз он барои бобо номи шӯхиомезе сохта буд. Рафта-рафта ин ном ихтисор шуд ва як калимаи «Бузург» боқӣ монд...* (ФМ. Вар., 296).

Дар матне, ки **шумо** фурӯгузор мешавад, ин вазифаро бандакҳои феълию хабарӣ иҷро мекунанд:

Саидбек даст ба камари тирамард бурда, пушти боборо молид ва ташвишомез пурсид:

– *Бузург, хунук нахӯрдаед?*

– *Не, Бек, баданам гарм* (ФМ. Вар., 357).

Дар урфу одат ва русуми муоширати оилаҳои тоҷик бузургдошти калонсолон – бобо, бибӣ, падар, модар ҳатмӣ буда, дар мурочиат ба онҳо ҳатман ҷонишини **шумо** кор фармуда мешавад:

Аммо миёни зану шавҳар ин баробарӣ аҳён-аҳён дучор мешавад. Асосан, аз ҷониби зан ба шавҳар **шумо** ва аз ҷониби шавҳар ба зан ҷонишини **ту** истифода мегардад:

*Ба ҳар ҳол, боз як бори дигар бо худаи гуфтугӯ кардан даркор, ба фикри ман, – гуфт Нигор. – Ду ба ду, рӯирост. Суҳбати мардона мегӯянд-ку. Лекин отаиш нашуда. **Шумо** дар ин хел мавридҳо зуд аланга мегиред. Медонам **шумоя**. Ба сухани ширин мор аз хонааш баромадааст, **дадаҷонаш** (ФМ, Вар., 371).*

Дар назми классикӣ дар бобати истеъмоли ҷонишинҳои шахси дуҷуми танҳо ва чамъ **ту//шумо** як падидаи аҷиб ба назар мерасад. Дар баъзе мавридҳо ҳангоми хитоб ба маъшуқа бо **шумо** низ мурочиат карда мешавад, аммо аҷиб он аст, ки дар як банди шеърӣ ҷонишинҳои шахси дуҷуми танҳо **ту** ва чамъ **шумо** ба ҳамдигар омезиш меёбанд. Масалан, дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ чунин мисолҳо ба назар мерасанд.

Боз ой, ки бе руйи **ту**, эй шамъи дилафрӯз,

Дар базми ҳарифон асари нуру сафо нест.

Тимори ғарибон асари зикри чамил аст,

Ҷоно, магар ин коида дар шаҳри **шумо** нест?!²³

Ё ҷойи дигар:

Эй фурӯғи моҳи ҳусн аз руйи рахшони **шумо**,

Обруйи хубӣ аз чохи занаҳдони **шумо**!

Азми дидори **ту** дорад ҷони бар лаб омада,

Бозгардад ё барояд, чист фармони **шумо**?²⁴

Шояд таъсири назми классикӣ бошад, ки дар намунаҳои эҷодиёти даҳанакии халқи қисми ҷануби ҷумҳурӣ низ ҳодисаҳои ба маъшуқа бо **шумо** мурочиат карданро мушоҳида кардан мумкин аст. Чунончи,

---

²³ Ҳофизи Шерозӣ. Куллийт. – Душанбе: Ирфон, 1983. – С. 109

²⁴ Ҳамон ҷо. – С.43

Ман булбуламу баҳора дуст медорам,
Себаргаву лолазор дуст медорам,
Себаргаву лолазор дар боғи **шумо**,
Ҷонона, фақат **шумора** дуст медорам.

Ё чойи дигар:

Ай сарат гардам, туро, эй шӯҳи бепарво, **биё**,
Ман балогардони **ҷонат** мешавам, ҷоно, **биё**,
Ҳарчи хоҳӣ, розиям, дар ишқи **ту** ҷон медиҳам,
Кори ман ҳаст бо **шумо**, пас, яккаю танҳо **биё!**

Албатта, назм қонуниятҳои вижаи офариниш дорад, ки муҳимтарини он ба ҷаҳорҷӯбаи вазну қофия тобеъ будани он аст. Шояд сабаби асосии омезиш ёфтани **ту (-ат)** ва **шумо (-атон)** ҳамин бошад, аз ҷониби дигар, мамдуҳ ки маъшуқа аст, аз **ту** ё **шумо** гуфтан эътибори $\bar{u}$ паст намегардад.

Ҳамин тавр, мурочиат кардан бо **ту** набояд ҳамеша ҳамчун дуршавӣ аз меъёрҳои ахлоқӣ ё зуҳури дағали ҳисобида шавад, баръакс, **ту** рамзи муносибатҳои наздиктар ва самимӣ мебошад. Бо вучуди ин, табиати забони тоҷикӣ, мафҳумҳои миллӣ-фарҳангӣ, ақидаҳои гузаштагон доир ба одоби муошират, ки дар тули таърихи ҷандинасраи забони тоҷикӣ муқаррар шудааст ва маводи ғании осори насрӣ гувоҳӣ медиҳад, ки шаклҳои муошират тавассути шумо дар Шарқ ҳамеша бартарӣ доштаанд.

Ҳамин тавр, дар одоби муҳоварат нақши мурочиати гӯянда ба шунаванда тариқи **ту / шумо** муҳим аст, зеро интиҳоби яке аз шаклҳо, ё **ту**, ё **шумо** муносибати байниҳамдигарии коммуникантҳоро муайян мекунад. Дар ҳамин замина мавқеи гӯянда ниҳоят муҳим аст, ки нисбат ба шунаванда ҷараён мегирад. Ҳангоми истифодаи ҷонишини **шумо** ва воситаи мурочиати мувофиқ эҳтироми адресат ифода меёбад. Агар гӯянда бар замми ин аз воситаҳои ифодакунандаи фурӯтанию

хоксорӣ истифода барад, эҳтироми ҳамсухбат бештар таъкид мегардад. Ба сифати воҳидҳои ифодакунандаи хоксорӣ дар забони тоҷикӣ дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи забон ҷонишини шахси якуми чамъмо ва калимаҷонишинҳои **банда, фақир, камина** ва амсоли инҳо кор фармуда мешаванд. Дар осори Ф. Муҳаммадиев чандон серистеъмол набошад ҳам, воҳидҳои номбурда кор фармуда мешаванд.

Калимаҷонишинҳои ифодакунандаи фурӯтанӣ бошанд ҳам, дорои як навъ обуранги услубии гуфтори маъмулианд:

– *Мо комитети наҷот таъсис кардаем. Раиси комитет **бандаи фақир, каминаи камтарин.***

– *Чандон фақирӯ камтарин нестӣ-куя. Номи туро аз миёни хоксорон ҷӯянд ёфта наметавонанд.*

– *Ту фармой, ки номи маро аз рӯйхати хоксорони соддалавҳ наҷӯянд. Ман аз хоксороне, ки қадри худашона медонанд... Миёни гапама буридӣ, беодоб... (ФМ. ПК, 59).*

Дар радифи ҷонишинҳои **ту / шумо** дар одоби муҳоварати тоҷикӣ барои ишораи боэҳтиром ба кор бурда шудани ҷонишини шахси сеюми чамъ **эшон** ва таркибҳои ҷонишинии **ин кас, он кас**-ро бояд зикр кард. Ҷонишини **эшон**, ки дар таърихи забони адабии тоҷикӣ доираи истеъмоли ниҳоят васеъ доштааст, дар осори Ф.Муҳаммадиев аҳён ба назар мерасад:

– *Муҳаррири муҳтарам гуфтанд, ки дар идораашон ҳафт кас кор мекардааст, – дастонашро ҳаракат дода, суханашро давом мекунонид нотиқ. – ... Эшон боз гуфтанд, ки газета оинаи афкори чамъият аст (ФМ.ОК, 62).*

Дар мисоли дигар **эшон** дар мулоҳизаронии яке аз рафиқон як навъ оҳанги норозигию тамасхуромез, аммо бекинаро пайдо намудааст:

– *Кадрҳои оличаноб мебарояд! – ба ваҷд омада гуфт Қамар ва оҳи сабуке кашид.*

Э, гуфт Иброҳимҷон дар дилаш, ҳамин ҳам касб шуду... Аз дунболи думбаи гӯсфанд гаҳвораҷунбон барин алвонҷхӯрон ба обу арақ гарқ шуда, қариб мурда будӣ. Боз **эшон** ба ҳунарашон дилбозу аз он сарфароз (ФМ. ПК, 29).

Таркибҳои ҷонишинии **ин кас, он кас**, ки бо ҷонишини **эшон** ҳаммаъно мебошанд, то андозае серистеъмомтаранд

– ... **Ин кас**, – Ҳамроҳ-ака ба сардори гурӯҳи кинохроника ишорат намуд, – барои ту, шер, ба курорт варақои эъзомӣ тайёр карда мондаанд (ФМ. ПК, 236).

Э аҷаб, худи духтури муҳтарам Алихон Зардодхон низ аз раҳна гузашта меоянд. Аз раҳнаи побарҷое, ки сардороне, ки **ин кас** кайҳо бз зӯр зада, бастан меҳаҷанду ҳеҷ ба мурод намерасанд (ФМ. ПК, 65).

– **Он кас** аввал пурсиданд, ки ҳамин мурғо ҳам одамон меҳаранд? – аз камоли одоб ҳатто дар бораи шахси гоиб бо лафзи ҷамъ суҳан мекард қассоб... (ФМ. ПК, 50).

Ҷ тарафи Иқбол-холаро зер карда мегуфт, ки **он кас** билетии набеарашонро, дар ҳақиқат, аз сари эҳтиром ва эҳтиёткорӣ ба мағзи Куръон руст кардаанд (ФМ. ОК, 33).

Ҳам ҷонишини **эшон**, ҳам таркибҳои ҷонишинии **ин кас, он кас** дар нутқи персонажҳо барои ишораи боэҳтиром нисбат ба як шахс истифода шуда, урфу одат ва анъанҳои сирф тоҷиконаро таҷассум менамоянд.

Ҳамин тариқ, тавре ки таҳлилҳо нишон медиҳанд, дар забони асарҳои бадеии Ф.Муҳаммадиев ба сифати воҳидҳои мурочиат миқдори зиёди ифодаҳо ба кор бурда шудаанд, ки аксари онҳо дар одоби муоширати замони имрӯза қобили пайравӣ мебошанд.

БОБИ Ш. ХУСУСИЯТҲОИ УСЛУБИИ ВОҲИДҲОИ ОДОБИ МУҲОВАРАТ ДАР ОСОРИ Ф. МУҲАММАДИЕВ

3.1. Меъёри гурӯхбандии воҳидҳои одоби муҳоварат

Солҳои охир таваҷҷуҳи забоншиносони оламро ифодаҳои ҷалб менамоянд, ки ба асноҳои муайяни қолабии одоби муҳоварат алоқамандии устувор доранд, дар онҳо ҳамчун воҳидҳои тайёр такрор мешаванд, сохтори нахвӣ ва ифодаи доимии луғавӣ доранд. Қаблан онҳоро ифодаҳои қолабӣ [Якубинский, 1923], стереотипҳо [Балли, 1955, Третьякова, 1995] меномиданд.

Яке аз гурӯҳҳои чунин формулаҳои устувори муоширатро воҳидҳои ташкил медиҳанд, ки дар асноҳои гуногуни муошират истифода мешаванд.

Истилоҳи нисбатан мувофиқро, ба андешаи мо, В.Г.Костомаров дар мақолаи худ «Одоби муҳоварати русӣ» овардааст: ӯ маҷмуи воҳидҳои стереотипиро, ки дар асноҳои муайяни муошират истифода мешаванд, одоби муҳоварат (речевой этикет) номидааст [Костомаров 1967: 28].

Бояд қайд кард, ки ҳарчанд мавҷудияти воҳидҳои одоби муҳоварат дар забон аз ҷониби бисёре аз пажӯҳишгарон қайд шудааст, таҷдиди алоҳидаи ҳамаҷонибаи назариявии одоби муҳоварат аз асарҳои Н.И.Формановская оғоз шудааст, ки онро ҳамчун объекти таҳқиқоти мустақили забоншиносӣ ҷудо кардааст: «Доираи истеъмоли одоби муҳоварат, доираи истифодаи воҳидҳои он, майдони функционалӣ, майдонҳои маъноӣ маҷмуи аломатҳоеро ба вучуд меоваранд, ки имкони дар бораи махсусияти одоби муҳоварат ҳамчун падидаи забонӣ мулоҳиза ронданро медиҳанд» [Формановская 1982: 15].

Муҳити истифодаи воҳидҳои одоби муҳоваратро ҳамчун маҷмуи асноҳои муаррифӣ кардан мумкин аст, ки барои таълими забони

точикӣ ҳамчун забони хориҷӣ хеле муҳим мебошад. Ба назари мо, таърифи нисбатан мукаммали аснои муошират дар методологияи таълими забон аз ҷониби Е.М.Верешагин ва В.Г.Костомаров пешниҳод шудааст, ки асноро ҳамчун «маҷмуи шароити зохирии муошират ва ақсуламалҳои дохилии шахсе, ки бо тарҳи мувофиқи забонӣ пешниҳод шудааст» (Верешагин, Костомаров: 1976, 139) тазаккур медиҳанд.

Бояд қайд кард, ки мафҳуми «асно» барои одоби муҳоварат ниҳоят муҳим аст: «аз як тараф, воҳидҳои одоби муҳоварат дар асноҳои мувофиқ ба таври хос зоҳир мегарданд, аз тарафи дигар, ҷузъҳои таркибии асно аз сабаби вобастагии устувори воҳидҳои стандартӣ ба асноҳои стандартӣ ба воҳидҳои одоби муҳоварат аломатҳои категориявии қатъӣ мегузоранд» (Формановская 1979: 12).

Имконоти истифодаи воситаи нисбатан бамавқеи одоби муҳоварат дар ин ё он аснои коммуникативӣ аз бисёр ҷиҳат бо хусусиятҳои услубии он алоқаманд мебошад.

Услубшиносӣ, тавре ки маълум аст, воситаҳои махсуси забонро меомӯзад, ки дар ин ё он соҳаи муайяни ҳаёти ҷамъиятӣ аз ҷониби намояндагони як гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ кор фармуда мешаванду дар соҳаҳои дигар ва аз тарафи намояндагони онҳо истифода намешаванд, ҳамчунин дискурс ва матнҳоеро меомӯзад, ки тавассути чунин воситаҳои махсус дар манзари воситаҳои бешумори умумиуслубӣ ба даст меоянд.

Ҳар як кас беғалат муайян карда метавонад, ки ин ё он порча ба кадом услуб мансуб аст. Аммо, агар ба ҳар як порчаи матн тавачҷух кунем, маълум мегардад, ки дар баробари воситаҳои махсус, ки хусусиятҳои иҷтимоӣ-услубии ҳар як матни нутқро муқаррар мекунанд, аксари калимаҳо, шаклҳо, таркибу сохторҳо аз ҷиҳати услубӣ мувозианд, яъне аз ҷониби ҳама, дар дилҳоҳ вазъият ва дар дилҳоҳ

порчаи услуби нутқ истифода мегарданд. Ин маънои онро дорад, ки ҳар як матн / дискурс ҳамчун асари том, пеш аз ҳама, бо ёрии воситаҳои мувозии услубӣ бо иловаи на чандон зиёди воситаҳои дорои нишонаҳои муайяни услубӣ офарида мешавад.

Одоби муҳоварат дар шароити иртиботи ҳамсуҳбатон амалӣ мегардад, ки нутқи шифоҳии бадоҳатан бе омодагӣ гуфташударо дар шакли муколама ба миён меорад.

Мушоҳидаи Н.И.Формановская дар бораи мавҷудияти се намуди аснои одоби муҳоварат муҳим аст: 1. Аснои одоби муҳоварат ҳамчун маҷмӯи гурӯҳҳои мавзӯӣ: «Пазирой», «Шиносой», «Хайрухуш», «Табрикот», «Таманниёт» ва м.и. 2. Аснои гурӯҳи мавзӯӣ (масалан, «Таманниёт»). 3. Аснои ҳар як воҳиди одоби муҳоварат (масалан, «Роҳи сафед») (Формановская: 1982, 17).

Бояд гуфт, ки аснои ҳар як воҳиди мушаххасу алоҳида хосиятҳои асноҳои умумии тамоми гурӯҳҳои мавзӯӣ ва тамоми одоби муҳоваратро дар бар мегирад. Забоншинос Л.П.Крисин дар аснои муошират чузъҳои зеринро фарқ мекунад: а) гӯянда; б) шунаванда; в) муносибати байни гӯянда ва шунаванда; г) воситаҳои забонӣ (забон, лаҳҷа, услуб); д) тарзи алоқа (алоқаи рӯ ба рӯ ё фосилавӣ; шифоҳӣ ё хаттӣ); е) макон; ж) мақсад; з) мавзӯ (Крисин: 1977, 72-73). Воҳидҳое, ки ба як мавзӯи ҳодиса алоқаманданд, як гурӯҳи мавзӯиро ташкил медиҳанд.

Дар мавриди воҳидҳои одоби муҳоварат Н.И.Формановская силсилаи бемахдуди чунин гурӯҳҳои мавзӯиро муайян мекунад: «Мурочиат ва чалби таваҷҷуҳ», «Пазирой», «Шиносой», «Хайрухуш», «Узрхоҳӣ», «Миннатдорӣ», «Табрикот», «Таманниёт», «Хоҳишу дархост», «Таъзия», «Даъват», «Таклиф», «Маслиҳат», «Тасдиқ», «Тавсиф» (Формановская 1982: 10). Бояд зикр кард, ки дар асарҳои баъдӣ Н.И. Формановская истилоҳи «гурӯҳи коммуникативӣ-

семантикӣ»-ро ворид менамояд, ки таҳти он «гурӯҳҳои ба таври муродифӣ (ё мавзӯӣ) ба ҳам алоқаманди ифодаҳои перформативӣ, ки бо як маъноӣ интенционалӣ муттаҳид шудаанд» (Формановская: 1998, 181) ифода мегардад. Мо истилоҳи то имрӯз маъмулгаштаи «гурӯҳи мавзӯӣ»-ро қобили қабул медонем.

Гурӯҳҳои мавзӯии одоби муҳоварат майдонҳои семантикиро ташкил медиҳанд, ки «системаи воҳидҳои муродифии аз ҷиҳати мавзӯӣ муттаҳидшуда»-ро ифода мекунанд (Формановская 1982: 14), ки дар онҳо воҳидҳои марказӣ ва ғайримарказӣ вомехӯранд, ки ҳам аз рӯи тобиши маъно ва ҳам аз рӯи аломати услубӣ фарқ мекунанд. Қобилияти ба гурӯҳҳои мавзӯи ва муродифӣ муттаҳид шудани воҳидҳои одоби муҳоварат имкон медиҳад, ки дар хусуси сохтори ба низом даромадаи онҳо муҳокима ронда шавад.

Меъёри дигаре, ки барои ҷудо кардани одоби муҳоварат ҳамчун системаи махсуси формулаҳои муошират имкон медиҳад, мавҷудияти маҷмуи вазифаҳои махсусгардонидашудае мебошанд, ки воҳидҳои одоби муҳоварат иҷро мекунанд ва асоситарини онҳо вазифаи ба роҳ мондани алоқа (таъсисдиҳанда, фатикӣ) мебошад, яъне «вазифаи воҳидҳои забон барқарор намудан ва нигоҳ доштани робитаи иҷтимоӣ-оммавӣ ва фардиро дорад, ки то андозае рафтори адресатро муайян мекунад» (Киселёва: 1978, 17).

Одоби муҳоварат инчунин вазифаи тавҷеҳ ба адресат – вазифаи хушмуомилагиро адо мекунад, вазифаи танзимкунандаро иҷро мекунад, ки аз интихоби шакли муносиби ифодакунандаи нияти коммуникативии гӯянда вобаста ба параметрҳои асноӣ муошират иборат аст, ҳамчунин, вазифаҳои ҷалбкунӣ ва таъсиррасониро иҷро мекунад.

Ҳамин тариқ, мавҷудияти соҳаи муайяни истифодаи воҳидҳои одоби муҳоварат, асноҳои мушаххаси истифода, вазифаҳои мушаххас

имкон медиҳад, ки воҳидҳои одоби муҳоваратро ҳамчун системаи махсуси функционалӣ-маъноӣ баррасӣ кунем.

Зикр кардан бамаврид аст, ки матнҳои одоби муҳоварат на ҳамеша танҳо воҳидҳои як гурӯҳи мавзуро фаро мегиранд. Масалан, ҳангоми салом кардан қариб дар ҳама мавридҳо муҳотаб ном гирифта мешавад, ҳангоми хоҳишу дархост аз унсурҳои тавсифи адресат истифода мегардад, ё ҳангоми муаррифӣ ҳатман ному насаб, унвону дигар мафҳумҳои ба адресат тааллуқдошта қор фармуда мешаванд.

3.2. Одоби муҳоварат ва мавқеи иҷтимоии шарикони коммуникативӣ

Масъалаи истифодаи воҳидҳои одоби муҳоварат, одатан, дар заминаи маводи асарҳои бадеӣ ҳал карда мешавад, зеро ин имкон медиҳад, ки дар бораи забони давраи мавриди таҳқиқ тасаввурот пайдо карда шавад.

Мавқеи нисбии шахсро дар низоми иҷтимоӣ, ки ҳуқуқи уҳдадорихои ӯро дар бар гирифта, муносибатҳои мутақобилаи онҳо аз ҳамин сарчашма мегирад, В.И. Карасик бо истилоҳи «мақоми иҷтимоии шахс» [Карасик: 2002, 3] ифода намудааст. Дар ин маврид хислатҳои шахсии одам аҳаммияти дуҷумдараҷа пайдо мекунад.

Ба андешаи ӯ: «Ин нақшҳо метавонанд ҳам хусусиятҳои доимӣ ва дарозмуддати шахсро: ҷинс, синну сол, мавқеъ дар оила ва мақоми иҷтимоӣ, касб (масалан, нақшҳои шавҳар, падар, сардор, ҳамкор ва ғайра) ва ҳам хусусиятҳои тағйирёбандаеро, ки ба асноҳои муайяни вазъияту ҳолат вобаста аст (масалан, нақшҳои мусофир, харидор, бемор ва ғайра) ифода намоянд» [Карасик: 2089, 134].

Забоншиноси дигари рус В.Е.Голдин низ фикри ӯро тақвият дода, иброз менамояд, ки «ҷамъияти инсонӣ як коллектив буда, сохтори дохилии худро дорад ва ҳар кадоми мо дар ҷамъият ин ё он нақши иҷтимоиро иҷро мекунем, ки ба мавқеи иҷтимоии мо дар коллектив мувофиқ бошад. Дар ҷомеа ҳамеша тасаввуроти он, ки рафтори инсон

дар ин ё он нақш бояд чӣ гуна бошад, вучуд дорад: калонсолу кӯдак, писару духтар, устоду шогирд, шахрванд ва низомӣ, падар ва писар, сардор ва тобеъ, бародар, дӯст, рафик, ошно» [Голдин: 1983, 32].

Нақшҳои шахс аз кадом хислатҳои ӯ иборатанд? Дар ин ҷо хусусиятҳои доимӣ: чинс, синну сол, ҷои истиқомат, дараҷаи маълумот, касб, мавқеи ӯро дар кор ва оила ба назар гирифтаи муҳим аст [Формановская: 1989, 35].

Ҳамин тарик, дар бораи нақши иҷтимоӣ метавон гуфт, ки он шакли рафтори иҷтимоии шахс аст, ки ба мавқеи ӯ дар аснои муайяни муошират вобаста аст.

Одоби нутқи инсон падидаи мураккаб буда, бо махсусиятҳои тарбия, макони ба дунё омадан ва таҳсили субъект, бо муҳите, ки ӯ, одатан, дар он муошират мекунад, бо тамоми хусусиятҳои, ки ба ӯ ҳамчун шахсият, намояндаи гурӯҳи иҷтимоӣ ва ҷомеаи миллӣ хос аст, алоқаманд мебошад. Одоби нутқи сокинони шахру деҳот, одамони дорои маълумоти оӣ, коргару деҳкон, хурду калон ва амсоли инҳо аз ҳамдигар тафовут дошта метавонанд.

Аз баррасии одоби нутқ ҳамчун навъ ва ҷузъи рафтори иҷтимоии инсон муайян мегардад, ки яке аз аломатҳои барҷастаи мансубият ба коллектив нутқ ва хусусиятҳои он мебошад. Забони модарӣ моро бо ҳар касе, ки барои онҳо низ ин забон модарӣ аст, мепайвандад. Забонҳои ғайримодарӣ (мо онҳоро нисбат ба забони модарии худ дертар махсус аз худ мекунем) метавонад аломати намоёни иҷтимоӣ бошад. Дар асри XX қобилияти озодона бо забони русӣ гуфтугӯ кардан нишонаи зиёи асил ба ҳисоб мерафт, забони русӣ аксар вақт на танҳо ҳамчун воситаи муошират, ки дастрасиро ба фарҳанги ғании дигар халқҳо фароҳам меовард, балки ҳамчун аломати иҷтимоӣ қадр карда мешуд, дар баъзе мавридҳо нақши он ҳамчун рамзи иҷтимоӣ аз ҳама муҳимтар буд.

Воҳидҳои муҳимми одоби муҳоварате, ки дар забони тоҷикии асри XX вучуд доштанд, аз нигоҳи ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва гендерӣ, инчунин бо назардошти омилҳои синнусолии коммуникантҳо баррасӣ гардидаанд. Зикр кардан лозим аст, ки дар баъзе мавридҳо муносибатҳои иҷтимоӣ, гендерӣ ва синнусоӣ ба ҳам алоқамандии зичдоранд, ки муайян кардани омилҳои пешбаранда як андоза мушкилтар аст.

Омилҳои хеле муҳиме, ки ба муошират, аз ҷумла одоби муҳоварат таъсир мерасонад, синну сол аст. Аз рӯйи синну сол ҷомеа ба кӯдакон, ҷавонон, насли миёна ва калонсол тақсим мешавад. Хусусиятҳои нутқи насли миёна нисбатан тағйирёбанда мебошанд, зеро одамони ин синну сол мавқеи асосиро ишғол намуда, пайвандгари байни ҷавонон ва насли калонсол мебошанд. Аз ин рӯ, нутқи онҳо назар ба дигар категорияҳои синнусоӣ гуногунрангтар буда, ба марзҳои синнусоӣ камтар алоқаманд аст. Насли калонсол ба навоарӣ майл надорад, он тарафдори анъанаҳои кӯҳна аст. Наслҳои баъдӣ аз нигоҳи калонсолон забонро махлуту вайрон мекунанд. Ж. Лендел чунин мешуморад, ки таъсири тафовути нисбии синну сол ҳангоми интихоби воситаҳои мурочиат дар байни наслҳои гуногун зоҳир мегардад [ниг. Леонтев: 1977, 193].

Барои узви ҷамъияти мушаххас шудан таҷрибаи андӯхтаи аъзоёни ин ҷамъият, фарҳанги маънавӣ ва моддиро аз худ намуда, истифодаи маводи моддии объективии дар раванди инкишофи инсон бавучудомадаро омӯхтан лозим аст. Ҳангоми баррасии муносибатҳои байни калонсолон ва кӯдакон мо мисолҳои иҷтимоии барҷастаро пайдо карда метавонем.

Аснои «Мурочиат ва ҷалб намудани диққат» дар маводи баррасишаванда тавассути воситаҳои гуногун оварда мешавад. Дар

асри ХХ шаклҳои стандартии мурочиати кӯдакон ба волидони худ семантикаи самимият, муҳаббат ва эҳтиромро дар бар мегирифтанд.

Сарфи назар аз сабабҳои муошират ва мундариҷаи гуфтори баъдӣ махсусияти одоби муоширати ин давраро мурочиати боэҳтиром ташкил медиҳад.

Мурочиат дар шакли деминутивҳо (ифодаҳои навозишомез) барои ифодаи самимият низ истифода мешаванд. Дар ин маврид семантикаи самимиятро ҳатман матн пурра мегардонад. Ҳангоми баррасии муносибатҳо бо назардошти вазъи синну сол барои нишон додани хусусиятҳои одоби муҳоварат мо намунаи асноҳои муоширатро дар муҳити гуногун овардем.

Ба одоби муҳоварати кӯдакон дар муносибат бо волидон риояи қатъии одоби муошират хос аст. Дар ҳолатҳои норозигии қатъӣ бо ақида ё амали волидон, кӯдакон дар ҳолатҳои гуногун, одатан, қолабҳои одоби дар муҳити оила мавҷударо истифода мебаранд. Кӯдакон забонро аз калонсолон ва нутқа, ки дар муҳити зисташон мушоҳида менамоянд, нусхабардорӣ карда, ташаккул медиҳанд.

3.3. Воҳидҳои ифодакунандаи пазирӣ ва шиносӣ

Пазирӣ яке аз муҳимтарин унсурҳои одоби муҳоварат аст. Салом гуфтан зоҳир намудани хушмуомилағӣ, муносибати хайрхоҳона ва боэҳтиром ҳангоми вохӯрӣ нисбат ба одамони шинос ва баъзан нисбат ба бегонагон аст. Салом кардан нишонаи махсуси эътирофи арзиш ва шаъну шарафи шахс мебошад. Гуногунии шаклҳо ва ифодаҳои пазироиро дар фарҳангҳои гуногуни муошират ҳамаҷониба тавсиф ва тасниф кардан душвор аст, зеро мисли ҳамаи воҳидҳои нутқ пазирӣ низ ҷанбаҳои гуногуни забонию иҷтимоӣ дорад.

Зери мафҳуми пазирӣ мурочиат ба касе ҳангоми мулоқот ё вохӯрӣ фаҳмида мешавад. Ин вазифаи фатикӣ ё иртиботии одоби муҳоварат аст, ки ба аснои муайяни нутқ ишора мекунад. Пазирӣ

тариқи вожаҳои гуногун, шаклҳои грамматикӣ, воҳидҳои фразеологӣ хоси ин ё он шахсияти забонӣ амалӣ карда мешавад.

Аз нуқтаи назари наҳв, яъне аз нуқтаи назари грамматика воҳидҳои пазироӣ ҷумла набуда, муносибати предикативӣ (муносибати модалию замонӣ) низ надоранд; аммо онҳо, бешубҳа, воҳидҳои коммуникативӣ мебошанд, зеро дар ҷараёни муошират иштирок менамоянд. Чунин релятивҳо на барои расонидани ягон маълумот ба ҳамсухбат, на ба амал водор кардани касе ва на дархости иттилоот хизмат мекунанд, балки ба вазъият ё суҳанони ҳамсухбат эътино карданро ифода менамоянд.

Забоншинос М.Р.Ҷӯраева шаклҳои пазироиро дар забони тоҷикӣ ҳамчун воҳидҳои фаъоли одоби муҳоварат дар ҷараёни муоширати журналистӣ мавриди баррасӣ қарор дода, дар таърифи А.Г. Балакай [Балакай: 2002, 72] ҳафт гурӯҳи асноӣ-семантикии пазироиро ҷудо намудааст:

1. Пазироӣҳои доминантӣ (умумиистеъмол, бо маҳдудиятҳои камтарини асноӣ: Салом, Салому алайкум, Ассалому алайкум;
2. Пазироӣҳои боэҳтиром бо маҳдудиятҳои асноӣ: Субҳ(-ат,-атон) ба хайр, Рӯз (-атон) ба хайр, Шом(-атон) ба хайр;
3. Пазироӣҳои расмӣ ва боэҳтироми сатҳи баланд (ботантана, боэҳтиром, муаддабона): Дуруд (ба Шумо), дуруду паём, дуруду пайғом, хайра макдам;
4. Пазироӣҳои ғайрирасмӣ (муқаррарӣ, дӯстона, шӯхиомез): Чӣ хелӣ? Созӣ? Нағзӣ?.
5. Пазироӣҳои махсус, ки танҳо дар асноӣ мушаххаси муошират ба қор бурда мешаванд: Ба Шумо саломатӣ мецохам (ин ифода чанде пеш дар муоширати қормандони низомӣ пайдо гардида, бо ифодаи русии «Здравия желаю» ҳаммаъност);

6. Пазирой тавассути шахси миёнарав: Салом маро расонед. Салом гӯед. Ба Шумо салом гуфтанд;

7. Ҷавобҳо ба пазироиҳо: Ваалайкум ассалом (салом), Субҳи Шумо ҳам ба хайр бошад [Ҷӯраева, 2015, 267-272].

Воқеан, шаклҳои мазкури пазирой дар забони ҳозираи тоҷик мавҷуд буда, ҳар кадоми онҳо дар асноҳои муайяни муошират истифода мешаванд. Дар муоширати зинда қолабҳои устувори муошират айнан ба кор бурда мешаванд. Зикр кардан лозим аст, ки муоширати зинда аз асноҳои муоширате, ки дар асари бадеӣ тасвир карда мешаванд, то як андоза фарқ мекунанд. Асарҳои бадеӣ дорои чунин хусусиятанд, ки на ҳамаи унсурҳои одоби муҳоварат дар онҳо ҷой дошта метавонанд, зеро дар онҳо на танҳо асноҳои муқоламавӣ, балки суҳанони муаллиф низ мақоми муайян дорад. Аз ин рӯ, баъзе асноҳои одоби муҳоварат, аз ҷумла, одоби салом низ ба таври нақлӣ, яъне нарративӣ, аз забони нависанда баён мегарданд. Табиист, ки тамоми он шаклҳои пазироие, ки М.Р. Ҷӯраева дар таснифоти худ овардааст, дар асарҳои бадеӣ дар шакли қолабҳои устувор истифода намешаванд. Танҳо баъзе аз асноҳои корбасти ин шаклҳои пазироиро бевосита дар асарҳои Ф.Муҳаммадиев баррасӣ мекунем.

Дар забони тоҷикӣ ифодаҳои нисбатан серистеъмоли пазирой калимаҳои иқтибосии арабии «салом», «ассалом», «ассалому алайкум» ба ҳисоб мераванд. Калимаи «салом» назар ба маълумоти луғатҳо чунин маънидод карда мешавад *1. сулҳ, ошӣ, амну амон; осудахотирӣ; 2. таҳийят, дуруд, таҳният, муборакбодӣ. (ар. Ассалом-ун-алайк – сулҳу амну амон ба ту! (ибораест, ки дар вақти вохӯрӣ ба ҳамдигар гуфта мешавад); салом гуфтан (ё задан) дар вақти вохӯрӣ ба ҳамдигар дуруд гуфтан; салом кардан таҳийят ва дуруд гуфтан, салом додан; таҳийят ва муборакбод гуфтан; ба салом омадан ба ҳузури шахси расмӣ омадан [ФЗТ. Ҷ.2: 1969, 181-182].* Яъне ба забон овардани ифодаҳои

салом, ассалом ассалому алейкум²⁵ маънои орзуи сулҳ, некӣ, осудагӣ ва хайрхоҳиро дорад:

Саргарми кори худ чӣ гуна гузаштани рӯзро нафаҳмида мондаам. Ойшахон аз кораи омад.

– *Ассалом, дадаҷон, – гуфт ӯ аз забони писарчаамон, ки аз яслӣ ҳамроҳаш оварда буд ва гӯё навозиш мекарда бошад, мӯйи сарамро тити пареишон карда, илова намуд: – Дадаҷони меҳнаткашакам ба ҷонам гӯй, Зафарҷон (ФМ. ОК, 16).*

Дар матни зерин оҳанги салом (гӯянда – бо андаке ранчиш, шунаванда – бо қаҳру ғазаб ва истехзо) аз тафсири нависанда маълум мегардад ва хонанда манзараи ин аснои муоширатро ба хубӣ тасаввур карда метавонад.

Пас аз чанд дақиқа Новиков ба арақ гӯтида боло баромад ва аз паҳлуи Саидбек гузашту ба гундошта даста кардани таноб машгул шуд.

– *Алёша, салом!* – *гуфт Саидбек гилаомез чун дид, ки ӯ ҳатто саломалек карданӣ нест.*

– *Салом, қаҳрамон, салом, – гуфт Новиков. Фақат қаҳру итоб ва кинояи талх ҳис мешуд аз оҳанги саломаш. Пас рӯ ба дигар тараф гардонид, бо истехзо илова намуд: – Қаҳрамони даврони мо! (ФМ. Вар., 382).*

Тавре ки дар боло ишора кардем, дар асари бадеӣ дар баробари сахнаҳои муколамавӣ манзараи муоширати персонажҳо аз забони муаллиф тасвир карда мешавад, ки инро тарзи баёни нақлӣ ё нарративӣ меноманд. Яъне адиб аснои муайяни коммуникативиро аз номи худ баён мекунад. Чунончи:

---

²⁵ Қобили қайд аст, ки *ассалому алейкум* дар баъзе асноҳои муошират ба маънои маҷозӣ низ истифода шуда метавонад ва нақши нидои надоматро иҷро намуда бо интонатсияи махсус талаффуз мегардад: *Ассалому алайкум!* маънои *Ман чӣ гуфта будам?! Ман гуфтагӣ будам-ку?! Ман огоҳ карда будам-ку?!*-ро дорад. Маънои ин гуна «Ассалому алайкум» бо нидои «Ана-а» баробар аст. Чунин гузариш ба баъзе воҳидҳои дигари одоби муҳоварат низ хос аст, масалан, воҳиди таҳсини *Қанд занед!*: *Ман имрӯз аз физика ду гирифтам. – Э, қанд занед, Шумо, қанд занед! (ба кӯдак).* Воҳиди мазкур низ вазифаи нидои сарзанишро адо кардааст.

Духтур салом дода, аввал ҳамаро бо табассуми нарми навозишомез аз назар гузаронид, пас назди кати Каримҷон-ака рӯйи курсӣ нишаста, ба муоинаи ӯ пардохт (ФМ. ПК, 20).

Дар муоширати зинда барои тасвири симои духтур ва амали ӯ дар аснои салом кардан зарурате нест, зеро инро адресат бевосита аз вазъи руҳии адресант дида метавонад.

Дар мисоли зерин низ аснои пазироӣ аз забони нависанда ба таври нарративӣ баён мегардад:

Чун салом дода, аз ҷойи нишондодашон нишастам, ҳамсарам ба ман нигоҳ карда, ба шинос кардани мо шуруъ намуд (ФМ. ОК, 9).

Аммо асари бадеӣ ба хонанда имкон медиҳад, ки аснои воқеии муоширатро дар шакли муколама тасаввур намояд. Мисол:

– *Салом, Хиромон.*

– *Салом, Иброҳимҷон. Омадед?*

– *Омадам.*

– *Ягон коратон чала мондааст?*

– *Не. Худам омадам.*

– *Дидам, ки худатон омадед, трактор кашола накардааст.*

– *Ҳоҷат ба такрор набуд.*

– *Ин ҳам бад не.*

– *Лекин дар ин хел мавридҳо, ба хаёлам, «рахгузар будам, сари қадам даромадам» мегӯянд. – Нигоҳи шӯҳи ҷавонзан хиҷолати Иброҳимҷонро дучанд меафзуд.*

– *Росташиро гуфтаму мондам: роҳгузар ҳам набудам, махсус назди шумо омадам.*

– *Илтифот кардаед.*

– *Ташаккур, – банохост аз даҳони Иброҳимҷон баромад ин калимаи берабт.*

– *Ба шумо ташаккур-дия. Пас... Пас чӣ кор мекунем? Агар шинос намебудем, мегуфтем, ки биед, шинос шавем (ФМ.ПК, 25).*

Дар забони тоҷикӣ дар тасвири нақлӣ (нарративӣ)-и аснои пазирӣ, ифодаҳои дигаре низ, амсоли *пурсупос кардан*, *аҳволпурсӣ кардан*, *вохӯрдӣ кардан* истифода мегарданд:

Ҳамон рӯз Аҳрор-амак аз қораи барвақттар баргашта рост ба сӯйи хонаи мо омад ва гарму ҷӯшон аҳволпурсӣ карда гуфт... (ФМ. ПК, 25).

*Чоршанбеи гузашта ба ман аз райисполком хат омад. Рафтам, ки як ҷигитча маро шинонда, **пурсупос карда**, оҳиста-оҳиста аз ину он чақ-чақ карда, мулоимакак ба сари мақсад омад* (ФМ. ОК, 14).

Дар фарҳангу асарҳои илмӣ доир ба одоби муҳоварат ба воҳидҳои пазирӣ диққати махсус дода мешавад, зеро он дар якҷоягӣ бо воҳидҳои хайрухуш қолаби коммуникативии оғозу анҷоми аснои муоширатро ташкил медиҳад. Аммо, тавре ки аз таҳлили маводи асарҳои Ф. Муҳаммадиев бармеояд, дар нутқи персонажҳо ин воҳиди одоби муҳоварат камтар қор фармуда шуда, аснои пазирӣ, вохӯрии қаҳрамонҳо, асосан, аз ҷониби нависанда тасвир карда мешавад, яъне аснои муошират ба таври нарративӣ баён мегардад:

*Хиромон гарм вохӯрӣ карда, дарҳол гуфт, ки агар вақт дошта бошад, ӯро бегоҳӣ ба сайри сахро барад... Дар андом, хусусан дар нигоҳи чашимон, дар муомилаиш дигаргунӣ хуше мушоҳида мешуд. **Суханонаш нарм ва аз назокати ҳалимона рангин буданд*** (ФМ. ПК, 206).

Вижагии воҳидҳои шиносӣ, ки бо воҳидҳои пазирӣ алоқамандии бевосита доранд, махсусан, дар вазъиятҳои расмӣ зоҳир мегардад. Тавре ки маълум аст, муошират дар фазои расмӣ бо як қатор аломатҳо: вазъияти расмӣ, хусусиятҳои хоси муносибатҳои нақшавӣ, қолабӣ ва расмӣ будани ифодаҳои одоби муҳоварати услуби баланд, муруҷиат бо ҷонишини **Шумо** фарқ мекунад. Шиносии расмӣ, одатан, бо ёрии шахси сеюм сурат мегирад. Дар асарҳои мавриди таҳқиқ аснои шиносӣ, асосан, дар нутқи тасвирии Ф.Муҳаммадиев тавассути тасвири нақлӣ (нарративӣ) сурат мегирад:

«Шинос шудан ба роҳ мондани робита, муносибат бо шахсе бо мақсади бо ӯ муошират кардан мебошад. Дар чунин асно, сарфи назар аз сабаби он танҳо муносибати хуб, ҳусни таваҷҷуҳ ва ё мақсадҳои корӣ, омодагӣ барои тамос ҳамеша вучуд дорад» [Формановская: 1989, 62].

Дар аснои «Шиносӣ» Н.И. Формановская ду мавриди онро миёни ҳамсухбатон муайян менамояд: «байни ду ҳамсухбат, вақте ки ҳар кадоми онҳо худро худ муаррифӣ мекунанд (шиносӣ бе миёнарав) ва амали нутқи байни се нафар (шиносӣ ба воситаи миёнарав), вақте ки ҳамсухбатонро ба ҳамдигар шахси сеюм муаррифӣ менамояд» [Формановская: 1989, 62].

Дар кишварҳои гуногун анъанаҳои шиносоии бевосита ё бавосита (тавассути шахси сеюм) дараҷаҳои гуногуни истеъмолдоранд. Ҳамчунин дар ин аснои одоби муҳоварат омилҳои синнусолӣ нақши муайян доранд: масалан, шиносоии ҷавонон миёни ҳамдигар регистри чандон мураккаб надорад ва аксар вақт шиносоии онҳо бе ёрии миёнарав сурат мегирад, одамони ғайризиёӣ назар ба зиёиён зудтар ва осонтар шинос мешаванд.

Аснои шиносӣ, одатан, бо ёрии шахси сеюм бо истифодаи воситаҳои махсуси хушмуомилагӣ сурат мегирад. Тибқи қоидаҳои одоби муошират аввал шахси дар синну сол, рутба ва вазифа ҷавонтарро ба калонсолтар; меҳмонро ба мизбонон, мардро бо зан шинос мекунанд. Қобили зикр аст, ки ин гуна асноҳо на танҳо нутқи муколамавино дар бар мегиранд, балки вазъияти ин аснои муошират аввал аз ҷониби муаллиф ба таври нарративӣ (нақлӣ) тасвир карда мешавад:

Чун салом дода, аз ҷойи таклифкардаашон нишастам, ҳамсарам ба ман нигоҳ карда ба шиносо кардани мо шуруъ намуд. Ӯ ин корро тавре

мекард, ки, одатан, ҷавонон дар кӯча ва боғҳо, дар клуб ва театрҳо мекунанд.

– Соҳиби хонаҳои мо нишаста – ана ин кас, **Зиё-бобом**, – гуфт Ойша ва ба сӯйи мӯйсафед, ки аз ҳама калонсолтар менамуд, ишора кард. – **Аҳрор-амакам** ва **Иқбол-холаам**, ана дар ин хонаҳо истиқомат мекунанд, – суханаширо давом кунонид Ойшахон ва аввал ба сӯйи мард ва зани ҷавонтаре, ки паҳлуи ҳамдигар менишастанд, бо табассум назаре андохт, сипас қатори хонаҳоеро, ки дар паҳлуи дари ҳавлӣ то ба девори ҳамсоя тул мекашид, бо даст нишон дод.

– Заррина, ҳамон духтараке, ки дина ба кӯчфарориш мо кумак мекард, набераи **Аҳрор-амакам** ва **Иқбол-холаам** аст. Вай саҳар хеста, ба хонаи пионерон рафт, – гуфта нутқи муфассали худро ба анҷом расонид ҳамсари ҳамадонам (ФМ.ОК, 9).

Ҷанбаи муҳимми ин гурӯҳи мавзуиро, ки шиносӣ дар муҳити расмист, таъкид кардан зарур аст. Тавре ки маълум аст, муошират дар фазои расмӣ бо як қатор аломатҳо: вазъияти расмӣ, хусусиятҳои хоси муносибатҳои нақшавӣ, қолабӣ ва расмӣ будани ифодаҳои одоби муҳоварати услуби баланд, мурочиат бо ҷонишини Шумо фарқ мекунад. Шиносиҳои расмӣ, одатан, бо ёрии шахси сеюм сурат мегирад.

3.4. Воҳидҳои ифодакунандаи хайрухуш

Хайрухуш – асноӣ қатъи робита ба муддати муайян буда, он тавассути воҳидҳои ифода меёбад, ки мавриди ниҳони иртиботро ифода менамоянд. Аз рӯйи моҳият ва мундариҷаи худ хайрухуш ба пазироӣ муқобил аст. Аз рӯйи ҳамин хусусияти зидмаъноӣ пазироӣ ва хайрухуш формулаҳои зиёди мутаносиб ва дар баъзе мавридҳо қолабҳои муқобилмаъноро дар бар мегиранд. Анҷом ёфтани муошират тариқи воҳидҳои хайрухуш маъноӣ онро дорад, ки то ин дам амалҳои гуногуни нутқ ба вуқӯъ пайваستاанд.

Хайрухуш маъноӣ тарки алоқаро надорад, он маъноӣ қатъи муваққатии иртиботро дорад, ки баъди чанде метавонад барқарор

гардад. Далели ин сохтори ибораҳое мебошад, ки дар таркибашон пешоянди **то-** доранд, ки ба муддати қатъи иртибот ишора мекунад. Ишора ба вақти чудошавӣ аз ҷониби гӯянда дар таркиби ифодаҳои *То дидор! То дидан! То боздид! То вохӯриши навбатӣ! То пагоҳ! То рӯзи якшанбе! То бегоҳ! То баҳор!* ва м.и. чой дорад. Ифодаҳои мазкур муайянкунандаи макон ва замони вохӯрии навбатӣ мебошанд:

То вохӯрӣ	а) дар донишгоҳ, дар театр, дар конференсия, дар китобхона ва м.и. (макон)
То боздид	б) рӯзи якшанбе, ҳафтаи дигар, соати 10 ва м.и. (замон)

Формулаи хайрухуш барои мусоҳиб ғайриҷашмдошт талаффуз намешавад, он ба вазъияти анҷоми суҳбат мувофиқат мекунад. Одатан, пеш аз он ягон аломати анҷоми муошират сурат мегирад, вагарна мусоҳиб метавонад фикр кунад, ки вай боиси малоли хотири ҳамсуҳбаташ гаштааст ва ё ўро ранҷонидааст. Ин формулаҳо чандон қолабӣ нестанд, аммо ба қадри кофӣ устуворанд.

Формулаҳои хайрухуш дар ҳолатҳои гуногун, бо ҳамаи ҳамсуҳбатон (адресатҳо) яқсон кор фармуда намешаванд. Истифодаи онҳо ба баъзе омилҳо вобаста аст, масалан, он аз ҷониби кӣ гуфта мешавад, муошират дар кадом шакл (ту ё Шумо) сурат мегирад, инчунин ба замони кор фармуда шудани он вобаста аст. Чунончи:

Тӯронов қисмҳои соати мизочро, ки ҳамин тавр, барои намуд чапнаю роста карда буд, зуд аз нав гундошта, ба соҳибаш сунурд ва бо овози боз ҳам нармтар гуфт:

–Соати бисту ду дар назди кӯл мунтазирам. Рафтуомад – яксаду шаст километр. Рақами аслии машина шудан мегирад. То дидан! (ФМ. ПО, 50).

Дар таомули мардуми тоҷик, ки меҳмоннавозӣ кардану эҳтиром гузоштан ҳатмист, дар мавриди хайрухуш низ чун дар дигар гурӯҳҳои

асноию маъноӣ дар вақти хайрухуш як қатор ибораҳо ба назар мерасанд, ки аслан, зухуроти хушмуомилагии расмӣ мебошанд: *Ҳоло барвақт, як дами дигар ишнад; Ҳамин ҷо хоб равед; Ҳамин хел омада истед* ва амсоли инҳо, ки иҷрояшон ҳатмӣ нест.

Як қатор воҳидҳои одоби муҳоварати гурӯҳи «Хайрухуш» мавҷуданд, ки хоси табиати забони тоҷикианд. М.Р. Ҷӯраева дар бобати дискурси махсусро ташкил намудани воҳидҳои хайрухуш дар забони тоҷикӣ чунин менависад:

«Ҳамин тавр, ҳангоми муайян кардани чаҳорҷӯбаи воҳидҳои хайрухуш ҳамчун унсури дискурс бояд таъкид кард, ки ба мисли аксари забонҳои ҷаҳон одоби муҳоварати тоҷикӣ низ дорои маҷмуи калони формулаҳои устувори хайрухуш мебошад, ки дар воситаҳои ахбори омма ба таври фаъол истифода шуда, шаклҳои нав пайдо мекунад» [Джураева: 2017, 165].

Қайд кардан зарур аст, дар асарҳои мавриди таҳқиқи Ф.Муҳаммадиев воҳидҳои ифодакунандаи хайрухуш дар муқоиса бо воҳидҳои пазирой нисбатан камтар ба қор бурда мешаванд. Воҳиди серистеъмол ва маъмултарин дар забони тоҷикӣ калимаи **хайр** мебошад. Маънии луғавии калимаи **хайр** далели он аст, ки воҳиди мазкур аз ҷониби соҳибони забон беасос ба сифати воҳиди хайрухуш интихоб нагардидааст: «**Хайр** а. خير 1. некӣ, хубӣ, нағзӣ; муқоб. шар, бадӣ. 2. эҳсон, қори неке, ки нафъаш ба мардум мерасида бошад; амри (қори) хайр а) қори нек, некӣ ба мардум; б) маҷ. тӯй. 3. хуб, нағз (ифодаи ризоӣ); **хайр гуфтан** розӣ шудан, розигӣ додан, розигӣ баён намудан; **хайра мақдам гуфтан**, хуш омадед гуфтан, омадан ва ташрифи касеро табрик кардан; **хайру хуш (маъзур) кардан** видоъ намудан» [ФТЗТ: 2008,430]. Дар таркиби ибораҳои гуногуни муштаракмаъно истифода шудани калимаи мазкур ба он ишора мекунад, ки дар байни ҳамаи онҳо як умумияте мавҷуд аст.

Вижагии асосии калимаи **хайр** дар он аст, ки ин воҳид қариб дар хамаи асноҳо дар якҷоягӣ бо ифодаҳои дигар, ки шарҳдиҳанда номидани онҳо дуруст мебуд, истифода мешавад.

– **Хайр**, хуш бошед, – гуфт *ӯ* ба ҳама ва ба *Ивон-амак* алоҳида рӯй оварда, илова намуд: **Хайр**, амак (ФМ. ПК, 166).

Носир Аббос ва *ҷӯрааш* муддате соқит буданд. Баъд *ҷӯрааш* аз ҷой бархост, парешонҳолона ба тиреза нигоҳ афканду гуфт:

Аммо Зардодхон бо фаросат аз асли воқеа пай бурд магар, ки ба *Носир Аббос* таскиномез гуфт:

– *Андрешчу* мо дӯстони қарин, ҳаводори ҳамдигарем. **Хайр**, беғоҳӣ меоям (ФМ. ПК, 104).

– **Хайр**, рафтам. Ҳоло ба пеши ту касеро намонанд. Лекин илоҷ ҳаст, – *ӯ* ба либоси касалхона шиора намуда айёрони чашмак зад (ФМ. ПК, 220).

Барои мусоҳиб формулаҳои хайрухуш ғайриҷашмдошт садо намедиҳад. Ин ифодаҳоро, одатан, меҳмон пеш аз хайрухуш кардан бо мизбон меғӯяд. Истифодаи формулаи «*Вақт шуд*» аснои рафтанро аз сабаби набудани вақт, хоҳиши хотима додани суҳбат ё риояи меъёрҳои одоби муошират нишон медиҳад.

Воҳидҳои аз обуранги эҳсосӣ орӣ барои нишон додани анҷоми вохӯрӣ ифодаҳои *Вақт шуд*; *Вақти рафтан шуд*; *Меравам* мебошанд. Формулаҳои хайрухуш такрор шуда, гӯё оғозу анҷоми расмияти хайрухушро нишон медиҳанд. Агар баъд аз воҳиди хайрухуш боз ягон маълумоти дигар дода шавад, пас, он дар мавқеи қавӣ ҷойгир карда карда шуда, дар вазъияти мушаххас махсусан муҳим шуморида мешавад:

– **Меравам**. Лекин пасфардо омада, туро оромтар бубинам. **Хуш бош** (ФМ. ПК, 74).

Дар матни зерин ифодаи маъмулии *вақт шуд*-ро нависанда бо ифодаи *танаффус тамоm шудааст* иваз намудааст, ки ҳар ду ифода ҳам ҳаммаъност:

– *Танаффус тамоm шудааст. Шод бошед*, – *гуфт Хиромон ва чолокона ба пайкари оҳанини маноракран часпида аз зина боло рафт* (ФМ. ПК, 26).

Тавре ки зикр гардид, иртиботи мусоҳибон ҳангоми хайрухуш, аксаран, тавассути имову ишора поён меёбад. Дар умум онҳо ба имову ишорae, ки дар аснои пазирой истифода мешаванд, монанд мебошанд.

Аз воситаҳои имову ишора, ки фақат хоси хайрухуш аст, дастафшонии махсус мебошад, ки, одатан, бо дасти рост аз паси шахси рафтаистода амалӣ мегардад. Ин навъи ишора ҳам аз ҷониби шахси рафтаистода ва ҳам аз ҷониби шахси гуселкунанда, масалан, аз тирезаи вагон ё мошин сурат гирифта метавонад.

Ҳамсуҳбатон вақти чудошавӣ метавонанд танҳо ҳамчун аломати хайрухуш дасти ҳамдигарро фишоранд, аммо ин танҳо дар сурати мавҷуд будани муносибати озод ҷоиз аст.

Ба ҳамин тариқ, қоидаҳои хушмуомилагю эҳтиром талаб мекунанд, ки барои анҷоми иртибот замина омода карда шавад, вале, одатан, ҳатто пас аз ба забон овардани воҳидҳои хайрухуш чараёни муошират ҳамон замон қатъ карда намешавад. Ба воҳидҳои хайрухуш ҳар гуна хоҳишу таклифҳои дигар, ба монанди: *Хуш омадед! Боз биёед! Занг зада истед! Камнамо нашавед! Бедарак нашавед! Тез-тез омада истед! Гум шуда наравед!* ҳамроҳ мешаванд. Ба аснои хайрухуш таманниёт низ хос аст: *Ба Шумо барори кор! Сарбаланд бошед! Муваффақ бошед! Ба шумо роҳи сафед! Дар паноҳи Худо бошед! Худо нигаҳбонатон!* ва м.и.

Н.И. Формановскаяро қайд менамояд, ки «худи бисъёр формулаҳои хайрухуш аз хоҳиш ва изҳори нияти боз вохӯрдан ташкил

ёфтаанд» [Формановская, 1987: 67]. Барои ҳамин ҳам пеш аз хайр гуфтан ҳатман ибора ва ё ҷумлае, ки шунавандаро ба хайрухуш омода мекунад, баён мегардад:

Аммо Зардодхон бо фаросат ва аз асли воқеа пай бурд магар, ки ба Носир Аббос таскиномез гуфт:

– *Андреишу мо дӯстони қарин, ҳаводори ҳамдигарем. Хайр, бегоҳӣ меоям* (ФМ. ПК, 104)

Дар одоби муоширати хоси тоҷикӣ ҳангоми хайрухуш дуои нек кардан аз ҷониби кӯҳансолон хеле маъмул аст. Дар повести «Одамони кӯҳна» дар сахна аз хонаи иҷора ба хонаи нав кӯчидани иҷорашинҳое, ки бо соҳибони хона ниҳоят унс гирифта буданд, аснои хайрухуш бо воҳиди гурӯҳи асноӣ-мавзуии таманниёт сурат гирифтааст:

Зиё-бобо дар ҳамон ҷо, дар сари кӯча даст бардошта дуо кард, ки «илоҳо пири бадавлат шавед, ҳузуру ҳаловати бачаҳотонро бинед» (ФМ. ОК, 68).

Дар одоби муҳоварат аксар вақт воҳидҳои гурӯҳи мавзуии хайрухуш бо воҳидҳои баёни миннатдорӣ, таманниёт дар якҷоягӣ кор фармуда мешаванд. Дар осори Ф. Муҳаммадиев низ чунин асноҳо ба таври фаровон истеъмол меёбанд.

Иброҳимҷон аз фаросати худ болида, бори дигар такрор кард:

– *Гап якта. То худатон изн надихед, аз он хусус гап кушода намешавад.*

– *Раҳмат, акаи Иброҳимҷон. Шумо одами нағз.*

– *Туф, туф! Чаши нарасад.*

– *Хайр, рафтем. Не, сабр кунед. Одамони қадима пеш аз сафар фотиҳа меоданд. Мо чӣ кор мекунем?*

– *Мо? Ман шуморо дуо мекунам, ки сафаратон бехатар шавад, дар анҷуман нағз баромад кунед, сиҳат-саломат ба хона баргардед.*

– *Чӣ некӣ кардам, ки ин қадар дуои хайр мешунавам?*

– *Ба ҳамсафарии ман не нагуфтед...* (ФМ. ПК, 194).

3.5. Воҳидҳои ифодакунандаи хоҳишу дархост

Дар забони тоҷикӣ дар байни ҳамаи гурӯҳҳои асноӣ-семантикии одоби муҳоварат мавқеи махсусро гурӯҳи қолабҳои ишғол мекунад, ки барои ифодаи амр, хоҳишу дархост, пурсишу илтимос ба кор бурда мешаванд. Қобили зикр аст, ки маҳз тавассути ин қолабҳо хусусиятҳои асосии услуби муоширати тоҷикӣ зоҳир мегарданд.

Хоҳишу дархост номи асноӣ водоркунандаи муошират аст: гӯянда адресатро ба иҷрои амале маҷбур мекунад, ки натиҷаи он ба дархосткунанда лозим аст; он инчунин маҷмуи ифодаҳои мебошад, ки гурӯҳи семантикӣ-мавзуии дархостро ташкил медиҳанд; ҳамчунин, ҳар як иборае, ки бо ёрии онҳо амали нутқ ба миён меояд.

Гурӯҳи коммуникативӣ-семантикии хоҳишу дархост, махсусан, риояи одоби муошират ва хушмуомилагиро тақозо мекунад, зеро натиҷаи самарабахши кӯшиши адресат дар навбати аввал ба гӯянда (адресант) лозим аст. Хоҳишу дархост амали водоркунандаи нутқ аст. Адресатро водор кардан – тариқи нутқи худ ёро ба иҷрои амале «маҷбур кардан», ки натиҷаи он ё ба гӯянда (дар сурати хоҳиш) ва ё ба шунаванда (масалан, дар сурати маслиҳату тавсия) даркор аст.

Муқоиса:

Хоҳиш	Тавсия
Хоҳиш мекунам / хоҳишмандам, хамин китобро ба ман диҳед.	Ба шумо харидани ин китобро тавсия / маслиҳат медиҳам.
Хулоса: он ба ман лозим аст	Хулоса: он барои шумо муфид хоҳад буд

Водоркунӣ, назар ба ақидаи Н.И. Формановская, яке аз мақсадҳои пешгузоштаи гӯянда буда, аз як тараф, изҳори хоҳиши ёро инъикос намояд, аз тарафи дигар, водоркунии адресатро ба амал ифода мекунад. Инҳо фармон, талаб, амр, дастур, фармоиш, манъкунӣ,

ичозатдихӣ, панду насихат мебошанд, ки дар афзалияти гӯянда, мақоми баланд ва қудрати ӯ асос ёфтаанд [Формановская: 1994, 34].

Дар одоби муҳоварати забони тоҷикӣ семантикаи хоҳишу дархост тариқи воситаҳои грамматикӣ зерин сурат мегирад:

Воситаи маъмули грамматикӣ ифодаи хоҳишу дархост шаклҳои феълии сифаи амрӣ мебошад.

Дех (дихед)

Биёр (-ед)

Навис (-ед)

– *Фаҳмо, духтур, давом дихед, – боз сухани ӯро тақвият кард Носир Аббос (ФМ. ПК, 33).*

Шакли амрии феъл бо иловаи шаклҳои лутфомези хоҳишу дархост **Лутфан, Илтимос, Барака ёбед**:

Лутфан, + феъли фармоиш

Илтимос, + феъли фармоиш

Барака ёбед, + феъли фармоиш

Носир Аббос рӯи кат нишастани шуда, сар аз болин бардошт, вале духтур ӯро ба бистараи хобонид.

– *Баҳузур, муаллим. Кадом ҳолат ба Шумо маъқул бошад, ҳамон тавр хобед. Фақат ҳамин қадар илтимос, ки батафсил нақл кунед (ФМ. ПК, 46).*

– *Илтимос, аз ман бигиред, – гуфт Иброҳимҷон – ҳар кас охир ҳақ дорад, ки ба шахси дилхоҳаш ҳадае бидиҳад.*

– *Рост, аммо ҳар каси ҳадагир низ ҳаққи интиҳоб дорад (ФМ. ПК, 14).*

– *Елизавета Ивановна, барака ёбед, азоб надихед, ба акаам Шумо нагӯед, кӣ мегӯяд (ФМ. ПК, 17).*

Дар ин асно **Иқбол-хола** сар аз даҳлез ба хонаи мо дароварда, бо изтироб гуфт:

– Муаллимҷон, **илоҳо хока гиред, зар гардад, писарам, мана дастгирӣ кунед**, ки ҳолам табаҳ.

– *Наход? Чаро, хола? – гуфтаам мани хоболуд бемаврид.*

– *Намедонам, муаллимҷон, ин чӣ дидани буд маро. Сари калобаамро гум кардам. Барака ёбед, як ёрмандӣ кунед. Илоҳо ҳузури писаракатонро бинед* (ФМ. ОК, 34)

Хусусияти хоси одоби муҳоварати тоҷикӣ маҳз дар ифодаи хоҳишу дархост зоҳир мегардад. Ифодаи хоҳиш дар сохтори таркибии худӣ феъли *хоҳиш кардан* чой дорад:

Аз Шумо (ту) хоҳиш мекунам, + феъли фармоиш

Аз Шумо (ту) хоҳишмандам, + феъли фармоиш

Хоҳиш мекунам, + феъли фармоиш

Мехостам, + феъли фармоиш

Чунончи:

Майор аз авзои муовинонаш пай бурда, шӯхиомез гуфт:

– *Инҳо ба мехи одӣ холабачча ҳам намешаванд. Ҳафт-ҳаштौ онро ба шакли сихмолаи дарозрӯя бо тахта ё сим пайваст намуда, ба роҳи мошинагард номаълум гӯр карда мемонанд. Он тарафаи равшан... – Хоҳишмандам, мулоҳизаҳоятонро баён кунед* (ФМ. ПО, 28).

– *Хоҳишмандам, аз як сар нақл кунед* (ФМ. ПО, 37).

– *Хоҳиш мекунам, хомӯш бошед. Сихат ёбед, ҳар қадар имконият бошад, суҳбат мекунем* (ФМ. ПК, 131).

– *...Мехостам, аз худатон камтар нақл кунед* (ФМ. ПК, 215).

Хоҳишу дархост чунин маъно дорад, ки амалро адресат иҷро мекунад, натиҷаро бошад, дархосткунанда ба даст меорад. Аз ин рӯ, ӯ бояд амалҳои адресатро бо нишон додани муносибати боэҳтиром нисбат ба ӯ ҷуброн кунад. Дар асноҳи муоширати корӣ, муоширати расмӣ изҳори хушмуомилагӣ боз ҳам муҳимтар мегардад ва истифодаи қолабҳои муайян, аз қабили *Агар зид набошед...; Лутф мекардед;*

Лутфан, бигӯед...; Лутфан, мегуфтед, ки...; Бемалол бошад, мегуфтед, ки... ва амсоли инҳо зарур доништа мешавад:

– Носирҷон, андак сабр кунед, – хоҳиш намуд Ивон-амак. – Ман ҳам гӯш кунам, охир аз аввалаи гӯш мекардам. Бемалол бошад агар, а, духтур? (ФМ. ПК, 252).

– Бемалол бошад, об гӯям, об диҳед, нон гӯям, нон гӯям, нон (ФМ. ПК, 196).

Баъзан хоҳиш дар шакли императив баён намегардад, аммо дар қолабе изҳор мегардад, ки оҳанги қатъитар дорад. Чунончи, дар мисоли зерин:

Хиромон гуфт:

– Момои ман фармуд, ки барои намак кардан аз бозор карам биорем. Мошинатонро кор фармоем мешавад? – Ў соҳиби ҳавлӣ ва ҳамсои худро ҳазломез момо меномид (ФМ. ПК, 180).

Ифодаи *Мошинатонро кор фармоем мешавад?* дар мавқеи хоҳишу дархост чандон қобили қабул нест, зеро ин ҷо гӯянда гӯё ба фазои озоди шунаванда даҳолат мекунад ва адресат метавонад чунин хоҳишро рад намояд.

Дар мисоли зерин дархости духтур ба бемор дар шакли аорист (сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ) баён гардида, амри бевоситаро иваз намудааст.

– ...Бегоҳӣ, пас аз соати истироҳат меоям. Зид нестед, ки суҳбатро имрӯз бегоҳӣ сар кунем? (ФМ. ПК, 37).

Матни мазкурро, аслан, чунин маънидод кардан мумкин аст: *Ман бегоҳӣ меоям ва мо суҳбатро аз ҳамин сар мекунем.* Қайд кардан лозим аст, ки ин ҷо гӯянда *стратегияи хушмуомилагии манфиро* [Карасик: 2002, 80-82] интиҳоб намудааст, ки ба ҳамсуҳбат имконияти озодии рафторро медиҳад. Аз тарафи дигар, гӯянда тавассути чунин тарзи ифода имконияти бештари дар дили шунаванда бедор кардани майли суҳбатро пайдо мекунад.

Дар адабиёти илмии забоншиносӣ намунаи амали нутқ ҳангоми хоҳишу дархост мавриди баррасӣ қарор дода мешавад, ки якчанд ҳаракатҳои коммуникативиро дар бар мегирад, масалан: 1) оғози суҳбат; 2) мурочиат; 3) дархост дар бораи дархост; 4) асосноккунии дархост; 5) дархости воқеӣ.

Зикр кардан бамаврид аст, ки дар чунин асноҳои нутқ, ба монанди амр ва талабу фармон низ натиҷаи иҷроиши он ба гӯянда дар доираи салоҳияти корӣ ё расмӣ муҳим буда, ин ҷо қонуни аз боло ба поён амал мекунад. Илова бар ин шахси фармондиҳанда дар иҷрои амал на ҳамчун шахси алоҳида, балки ҳамчун роҳбар, ки нақши иҷтимоии ӯ ба ҳисоб меравад, манфиатдор аст ва дар ин гуна мавридҳо хушмуомилагӣ ҳамчун василаи ба мақсад ноил гардидан ба инобат гирифта намешавад.

– *Ҷобиров, – ниҳоят сардор хомӯширо вайрон кард, – шумо бо порчаи остин машгул шавед. Шумо, Алиҷон, ба банк, управленияи разведкаи геологӣ ва дигар идораҳое, ки кассир пеш аз сафараш ба он ҷоҳо даромада буд, биравед* (ФМ. ПО, 31).

Дар қиссаи «Варта» дар муносибати сардор ва зердасте, ки дар гузашта шарикдарсу рафиқ буданд, манзараи номуносиби фармонфармоӣ тасвир мегардад:

Дар ҷамъомади сардорони бригадаҳо фармуд, ки Саидбек симкаширо дар қитъаи ҳудаш зудтар ба анҷом бирасонад. Саидбек барои иззаташ аз ҷой бархоста, арз намуд, ки кори бригадааш аз нақша, яъне ки аз график ҳам пеш рафтааст... Фақат як равоқи калони ҳашидсадметра мондааст. Ҳамин ки обу ҳаво беҳтар шуд, сими онро дар ним рӯз мекашанд...

– *Ман гуфтам, ки сим кашида шавад, – сахт карда гуфт сардор. – Ба муҳокимаю мунозира одат накунед, оқибаташ хуб нест...*

– *Пасфардо равоқи калон ҳам тайёр бошад. Комиссия меояд, – гапро тамома кард Давид Салимич...* (ФМ. Вар., 336).

Қобили зикр аст, ки сарфи назар аз мавқеи иҷтимоӣ дар муносибати сардор ва зердастон бояд стратегияи таҳаммулпазирӣ пеш гирифта шавад ва дар сурати фурӯгузор шудани воҳидҳои ифодакунандаи хушмуомилағӣ ақаллан ба дағалӣ ва ба иззати нафси зердастон расидан роҳ дода нашавад.

– *Сардухтурро зуд ба назди ман биёред!* – дағдаға мекард бемори нозуктабиат ва дар он сӯйи долон такудави ходимони табобатхона авҷ гирифт (ФМ. ПК, 82).

Хоҳиш бештар характери хусусӣ дорад. Дар доираи одамони наздик, дӯстон ифодаи мухусси эҳтиром шарт нест, зеро ин ҷо самимияту муҳаббат (дар доираи муоширати кооперативӣ, ҳамдигарфаҳмӣ) афзалият дорад.

– *Саиқа, сар кун, азизам!* (ФМ. ПК, 29).

Ҳар қадар адресат ношинос, ҳар қадар нақшу мақоми ӯ болотар бошад, ҳамон андоза хушмуомилағӣ заруртар аст.

Шакли императивӣ (*imperativus* – аз лот. *impero* – фармон, фармон медиҳам – талабот, фармон, қонун) шакли нисбатан маъмули аснои дархост буда, аз воситаҳои хушмуомилағӣ ори мебошад, аз ин рӯ аз ҷониби шунаванда метавонад ҳамчун талаби қатъӣ баррасӣ карда шавад ва агар гӯянда ҳуқуқи талаб кардан надошта бошад, пас, талаби ӯ ба нақши ӯ мувофиқат намекунад, яъне ӯ аз доираи ҳуқуқи худ берун мебарояд, пас, иҷро кардани он шарт нест, гузашта аз ин, ӯ ҳатто муқобилият кардан меҳаҳад [Формановская: 1989, 64].

Шакли императивии хоҳишро дар «Палатаи кунҷакӣ» ҳангоми тасвири аснои муоширати табибу бемор мебинем:

– *Бемор, ба шумо гап задан мумкин нест.*

– *Пештар мешунидам, ки духтарони кӯҳистон ҷамила мешаванд. Чаҳор рӯз инҷониб ба ростии ин гап бисёр далелҳо дидам. Ҳоло қавитарини онҳоро мебинам.*

– **Ба шумо, бемор, гап заданро манъ кардаанд.**

– **Дар олам бераҳмон бисёранд.**

– **Хоҳиш мекунам, хомӯш бошед. Сихат ёбед, ҳар қадар имконият бошад, суҳбат мекунем** (ФМ. ПК, 131).

Аслан, мисолҳое, ки дар асарҳои Ф.Мухаммадиев дар мавриди хоҳишу дархост вомехӯранд, бештар дар шакли императив баён мегарданд. Барои нарм шудани оҳанги амрии чунин воҳидҳо аз мухотабҳои матлуб истифода карда мешаванд:

– **Зафарҷонро зудтар ба яслиаи бурда монед, мураббияи боз бевақт оварданд, гуфта ба сари ман гур-гур накунад. Тез бошед, азизам, зудтар чунбед!** – **гуфта Ойшахон ҳам фармоиш дода, ҳам навозиш карда ба дорухонаи рафт** (ФМ. ОК, 13).

Дарвозаро кушоед, писарам, мошинатонро дароред, – **таклиф намуд тиразан.** – **Баҳузур, бежавотир чақ-чақ карда мешинед** (ФМ. ПК, 209).

Роҳи нармтари хоҳиш кардан нисбат ба шахси дуҷум истифодаи шакли феъли шахси сеюми ҷамъ ва ифодаҳои лутфомез аст:

– **Як задани оҳангару сад задани сӯзангар! Бобоҷон, ҳозир дадаи Зафарҷон ҳар қадар ариза бошад, то як пиёла чой нӯшидани мову шумо навишта медиҳанд. Ҳамин тавр не, ҷонакам?** (ФМ. ОК, 28).

Дар матни боло бамаврид кор фармуда шудани зарбулмасали **Як задани оҳангару сад задани сӯзангар**, тавсифи шахсе, ки дархост ба ӯ нигаронида мешавад, яъне таъкиди маҳорату устодии ӯ, ҳамчунин мухотаби **ҷонакам** оҳанги дархостро нармтар мегардонад.

Дархост дар шакли савол бештар ба услуби гуфтугӯӣ тааллуқ дорад. Дар асноҳи хоҳишу дархост, асосан, саволи риторикӣ ба кор бурда мешавад.

Андешаи забоншинос М.Р. Ҷӯраева ҷолиби диққат аст, ки “Дар забони тоҷикӣ мисли аксар забонҳои дунё тобеияти гӯянда ба шунаванда зарурати аз воситаҳои нармгуфторию хушмуомилагӣ

истифода бурданро ба миён меорад (яъне, барои он ки дар замири ту/Шумо майли хошишу дархости маро иҷро намудан пайдо шавад, ман барои ту/Шумо шароити мувофиқро, аз он ҷумла тавассути оҳанги нутки худ фароҳам меорам)» [Ҷӯраева: 2019, 99]. Азбаски аз касе хошиш кардан ҳамеша манфиати шахси гӯяндаро ифода мекунад, ӯ нутки худро бояд тарзе баён намояд, яъне тарзе хошиш кунад, ки адресат – шунаванда хошиши ӯро ҳатман иҷро намояд. Ҳангоми хошишу дархост, махсусан, дар шаклҳои муошират бо Шумо нисбат ба адресат хушмуомилағӣ зоҳир намуда, хошиши худро дар қолаби эҳтиром баён кардан зарур аст.

– *Чони гапа гуфтед, муаллим!* – сухани ӯро тақвият кард Каримҷон-ака, лекин ин гапро бо оҳанге мегуфт, ки гӯё илтимос мекард: «*Аз барои савоб, муаллимҷон, ором шавед...*» (ФМ. ПК, 75).

Дар мисоли мазкур дар ифодаи фразеологии *чони гапро гуфтед* эҳтироми гӯянда (Каримҷон-ака) нисбат ба шахси зиёии аз ӯ дар синну сол ва мавқеи иҷтимоӣ калонтар ифода ёфтааст, аслан, барои ором намудани ҳамсухбат равона карда шудааст. Дар матни зерин низ айни ҳамин ифодаро дидан мумкин аст:

Каримҷон-ака, аз шумо як илтимос.

– *Ба ҷону дил, додар – дарҳол ҳалимона ҷавоб дод ӯ.*

– *Шумо одами нағз. Ба Худо, бе руйбинӣ мегӯям, ба ман бисёр маъкул...*

– *Хӯш, хӯш. Ҷудо болобардор кардед-ку.*

– *Ҳушёр шав, Каримҷон, – луқма партофт Ивон-амак. – Ҳозир аз осмон гирифта, ба замин мезанад ин писар.*

– *Не, Ивон-амак, ман аз Каримҷон-ака як чиза хошиш карданӣ ҳастам.*

– *Хӯш, хӯш. Ҷудо болобардор кардед-ку.*

– *Илтимос ҳамин, ки асли ин китоба хонед. Яъне худи «Шоҳнома», достони манзуми шоира (ФМ. ПК, 143).*

Ифодаҳои ифодакунандаи эҳтироми мусоҳиб имконият фароҳам меоранд, ки оҳанги хоҳиш ба адресат, яъне шунаванда мисли оҳанги амр саҳт нарасад. Хушбахтона, дар ифодаи изҳори илтифот доманаи имконоти забони тоҷикӣ фарох буда, воҳидҳои фаровони нармкунандаи оҳанги хоҳишу дархостро дар бар мегирад. Дар матни зерин хоҳишу илтимос дар қолабе баён мегардад, ки адресат имкони рад кардани онро надорад. Дар забони тоҷикӣ барои баёни нарми хоҳиш ба ҷойи феъли фармоиш ба кор бурдани шакли *феъли шахси сеюми ҷамъи замони гузаштаи ҳикоягӣ* маъмул буд ва то ҳол нигоҳ дошта мешавад :

– *Елизавета Ивановна, якта карточкаро ёфта медидед...* (ФМ. ПК, 17).

Андрейч, аз саргузаштҳо чорта нақл мекардед... – бо илтиҷо гуфт *Каримҷон-ака* (ФМ. ПК, 229).

Дар романи «Палатаи кунҷакӣ» як воситаи хеле матлуби ифодаи амр, хоҳишу дархостро мушоҳида кардем, ки назар ба дигар воҳидҳои ин гурӯҳи мавзуи мавқеи адресатро махсус таъкид менамояд. Аз ҷониби адресант (гӯянда) ба адресат (шунаванда) бо феъли шахси якуми ҷамъи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ муроҷиат намуда, ба иҷрои амал даъват намудани ӯ камоли эҳтирому илтифоти гӯяндаро ба шунаванда ифода менамояд.

– *Биёед, Олимӣ, дигар эуфилин истеъмол накунем. Папаверин ва даукаринро озмуда бинем. Чӣ гуфтед?* (ФМ. ПК, 22).

– *Ба ин савол ҷавоби ҷавоби мухтасари «ҳа» ё «не» дода намешавад. Ин қисса дароз аст, духтур.*

– *Марҳамат, муаллим, ана аз ҳамин қисса сар кунем* (ФМ. ПК, 47).

– *Сухбатро сар кунем, – ҳалимона илтимос кард Зардодхон* [ФМ. ПК, 46].

Силсилаи муродифоти ин гуна ифодаҳоро ба таври зайл сохтан мумкин аст:

<i>Биёед, Олимӣ, дигар эуфилин истеъмол накунем. Папаверин ва даукаринро озмуда бинем. Чӣ гуфтед?</i>	<i>Олимӣ, дигар эуфилин истеъмол накунед. Папаверин ва даукаринро озмуда бинед.</i>	<i>Дигар эуфилин нахӯред. Папаверин ва даукарин хӯред.</i>
<i>Марҳамат, муаллим, ана аз ҳамин қисса сар кунем</i>	<i>Марҳамат, муаллим, ана аз ҳамин қисса сар кунед</i>	<i>Ана ҳамин қиссаро гӯед.</i>

Дар мавриди хоҳишу дархост аз шакли императивӣ худдорӣ кардани гӯянда оҳанги хоҳишро нармтар мекунад

– *Акнун як кор кунед, ки гӯсфандҳо аз домани кӯҳ ба фарозӣ бароянд*, – талаб мекард ӯ.

Талабаширо ба ҷо меоварданд.

– *Хӯш, акнун боз як намуди галатӣ месозем: рама бояд ба тарафи офтоббаро ҳаракат кунад*, – мегуфт Қамар, – *рост ба офтоббаро* (ФМ. ПК, 27).

– *Хайр, духтур, худатон гӯед, аз чӣ сар кунам?*

– *Набошад, муаллим, ман савол диҳам, Шумо ҷавоб гӯед ...*(ФМ. ПК, 47).

– *Канӣ кардиограф? Қабати поёнро бинед, илтимос, зудтар биёед.*

– *Духтур аз ҷой бархост ва пушт ба бемор гардонида, ба санитарзан наздиктар омада, тақрор намуд: – Зудтар!* (ФМ. Пк, 130).

Шаклҳои феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ оҳанги хоҳишро нармтар ифода мекунанд: Мехостам(-ем), ки... Маслиҳат медодам(-ем), ки... Айнан ҳамин гуна шакли феълӣ ба шунаванда нигаронида шавад, оҳанги хоҳиш боз ҳам нармтар мегардад ва табиист, ки имкони рад намудани чунин хоҳиш аз ҷониби адресат камтар мегардад. Ин гуна

мисолҳо дар забони осори Ф.Муҳаммадиев, одатан, дар гуфтори шахсони бомаърифат, зиёӣ хеле маъмуланд:

Мактуби оид ба савдои сайёри карасин дар газета чоп шуд. Ҳамон рӯз Аҳрор-амак аз қораиш барвақттар баргаишта рост ба хонаи мо омад ва гарму ҷӯшон аҳволтурсӣ карда гуфт:

– Писарам, агар ним соатк вақт дошта бошед, ҳамроҳи ман як гардиш мекардед. Чон писар, чон муаллим! (ФМ. ОК, 25).

Дар матни боло хоҳишу дархост ба адресат аз ҷониби шахсе сурат гирифтааст, ки аз рӯйи синну сол ва мавқеи иҷтимоӣ аз ӯ баландтар мебошад. Маҳз дар истифодаи чунин воситаҳои хушмуомилағӣ услуби хоси тоҷиконаи муошират зоҳир мегардад. Гӯянда барои нарма кардани оҳанги хоҳиш аввалан, матлаби худро дар қолаби ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави шарт баён кардааст, сониян, воҳидҳои мурочиати *писарам, чон писар, чон муаллим* ин оҳангро тақвият бахшидаанд. Тафсири худи муаллиф дар давоми матни мазкур далели гуфтаҳои болост. Дар қолаби ҷумлаи пайрави шарт баён намудани хоҳишу дархост низ яке аз усулҳои услуби хоси одоби муоширати тоҷикӣ ба шумор меравад.

Дар асарҳои Ф.Муҳаммадиев мисли дигар асноҳои одоби муҳоварат барои тасвири асноӣ хоҳишу дархост низ усули нарративӣ низ қор фармуда шудааст:

... Хиромон хоҳиш намуд, ки дар назди магазини «Олами бачаҳо» қарор бигиранд (ФМ. ПК, 208).

Ин воқеа ба ҷонаш алам карду аз бародараш илтимос карда, ҳамроҳи ходимони милитсия дар курси самбо таълим гирифт (ФМ.ПК, 213).

Дар одоби муҳоварати тоҷикӣ қонуниятҳои муайяне вучуд доштанд, ки ба хоҳиши илтифотомез, ҷавоби боилтифот дода мешавад.

– **Ягон шеър хонед**, – хоҳиш намуд *Хиромон* вақте ки зери яке аз дарахтони кастонаи хиёбони назди театри опера ва балет даме таваққуф карданд...

– **Ба чашим**, – гуфт *Иброҳимҷон* ва дарҳол «*Гуфтам: ба чашим*» ном шеъри *Камоли Хуҷандӣ* ба ёдаш расиду хонд (ФМ. ПК, 214).

Тавассути ҷумлаи яктаркибаи умумишахс ифода намудани амру хоҳиш яке аз хусусиятҳои хоси услуби баёни тоҷикӣ буда, оҳанги қатъии амрро чандин маротиба нарм мекунад. Масалан, дар матни зерин гуфтугӯи духтур *Алихон Зардодхон* бо бемор аз рӯи ҳамин қолаб сурат мегирад:

Дина пагоҳӣ Алихон Зардодхон ҳанӯз ба кор шуруъ накарда, рост ба назди Иброҳимҷон омад ва ба дигарон нашунавонида гуфт:

– *Хиромон Аҳадоваро то пешин аз гаҷ озод мекунад. Ба аёдат имрӯз нараванд, беҳтар.*

Муомилаи нарм чизи хуб-куя, аз дил гузаронид Иброҳимҷон. Қамар барин кас мешуд, дабар-дӯққӣ карда мегуфт: «Имрӯз рафтан қатъиян манъ! Мачнуни сонӣ бошӣ ҳам, тоқат мекунӣ, наемурӣ...

Муомилаи ҳалимона забони касро мебандад. Маҳмаддонои ду олам бошад, ки чизе гуфта наметавонад. «Нонат гандумӣ набошад ҳам, суханат гандумӣ бошад», мегӯянд дар урфият (ФМ. ПК, 264-265).

Дар матни мазкур ифодаи **Ба аёдат имрӯз нараванд, беҳтар**, аслан, амри духтурро ба бемор ифода намудааст. Аммо камоли маърифат ва дипломатияи пизишкӣ имкон надодааст, ки духтур ба бемори нозуктабиаташ, ки гирифтори бемории дил аст, қатъӣ амр намояд. Барои тақвияти ин фикр нависанда дар сархати минбаъда айнан ҳамин ҷумларо тафсир дода, аз забони персонажи худ мазмуни аслии ифодаи мазкурро дар шакли ҷумлаи яктаркибаи бешахс овардааст: *Имрӯз рафтан қатъиян манъ!*

Силсилаи синонимии мундариҷаи матни мазкурро ба таври зерин ифода кардан мумкин аст:

Дар одоби муҳоварати тоҷикӣ мисли аксар забонҳои дунё воситаи мақбултарини хоҳишу дархост саволи риторикӣ ба шумор меравад. Дар ин қолаб баён гардидани хоҳиш + шакли инкории феъли шахси якуми шумораи ҷамъи замони ҳозира-оянда на танҳо оҳанги хоҳишро нарм мекунад, балки ҳамчунин фурутанӣ гӯяндаро нишон медиҳад:

– ...*Хиромон, чӣ ҳодиса шуд? Нақл карда метавонед? // нақл кунед* (ФМ. ПК, 242).

– *Чароғро дарнамегиронем? – ба аҳли палата савол дод Носир Аббос ва дар рӯйи каташ нимхез шуд* (ФМ. ПК, 229).

Аслан, гӯянда натиҷаи хоҳиши худро – даргиронидани чароғро дидан мехоҳад, аммо бо мақсади он ки одоби таҳаммулпазиронаи муҳоваратро вайрон накунад, аз қолабҳои нисбатан қатъӣ парҳез намуда, дар баробари изҳори хоҳиши худ андешаи атрофиёни худро ба назар мегирад. Силсилаи муродифии саволи риторикӣ мазкурро ба таври зерин ифода намудан мумкин аст: *Чароғро дарнамегиронем? –*

Чароғро дармегиروнам – Чароғро даргирондан лозим/даркор – Чароғро даргиронед – Чароғро даргирон.

Дар забони гуфтугӯии омиёна низ баъзе воситаҳои забоние мавҷуданд, ки оҳанги хоҳишро тақвият бахшида, шунавандаро барои иҷрои ногузири он водор менамоянд. Асари бадеӣ, бешубҳа, барои кор фармудани воситаҳои мазкур имконоти зиёд дорад:

– Хоҳаракам, – зорӣ мекард лейтенант, – ҳамин ки ба ёд овардӣ, кадом соати шабу рӯз ки бошад – бошад, албатта, маро ёфта хабар деҳ. Албатта, хайр, Фотимаҷон? Агар дар ин кор мадад расонӣ, ду қуттӣ шоколади аъло аз ман (ФМ. ПО, 36).

Тавре ки маводи таҳқиқ нишон медиҳад, дар асарҳои Ф.Мухаммадиев тамоми усулҳои забонии ифодаи хоҳишу дархост кор фармуда шудаанд, ки далели имконоти бемаҳдуди забони тоҷикӣ дар ифодаи маъноҳои гуногуни одоби муҳоварат намоиш медиҳад.

3.6. Воҳидҳои ифодакунандаи миннатдорӣ

Миннатдорӣ воҳиди одоби муҳоварат, инчунин, аснои нутқи мебошад, ки эҳсоси сипосгузорию ба касе ифода менамояд. «Дар аснои нутқи миннатдорӣ муносибати хайрхоҳона ва боэҳтиром нисбат ба адресат, сипосгузорӣ барои кумак ё хидмати расонидашуда зоҳир гардида, одоби нутқи гӯянда ҳамчун хушмуомилағӣ ва боэҳтиромӣ арзёбӣ мешавад» [Формановская: 2002, 118].

Ҳангоми пешниҳоди хидмати ночиз баёни миннатдорӣ ба таври автоматӣ баён гардида ва ба таври автоматӣ қабул карда мешавад. Аммо дар сурати изҳор нагардидани миннатдорӣ, автоматизми муоширати муқаррарӣ вайрон шуда, мавҷуд набудани амали конвенсиалӣ (муқаррарӣ) маънои бевоситаи онро таъкид мекунад ва шахсе, ки хизмат расонидааст, ранҷида метавонад, ба чунин хулоса ояд, ки хидматаш қадр карда нашуд. Гӯянда сарфи назар аз он ки худ

шахси хизматрасонида ба амали худ чӣ гуна муносибат дорад, меҳнати худро бо ифодаи миннатдорӣ қадр намояд [Гловинская: 1993, 208-209].

Арзи миннатдориро ҳам тавассути маҷмуи воситаҳои лексикӣ, грамматикӣ ва ҳам бо ёрии воситаҳои ғайривербалӣ ифода кардан мумкин аст. Аз як тараф, миннатдорӣ метавонад бо як ишора (сарчунбонӣ – ишораи тасдиқ) ифода ёбад, аз тарафи дигар, барои ифодаи он дар айни замон ҳам воситаҳои забонӣ (вербалӣ) ва ҳам ғайризабонӣ (ғайривербалӣ) кор фармуда мешаванд: *Раҳмат, ташаккур, хеле миннатдорам! + дастфишорӣ.*

Воҳидҳои миннатдорӣ, одатан, ба ду навъ чудо карда мешавад:

1. Воҳидҳои муқаррарӣ (конвенсиалӣ), ки ҷавоби дифференсиалии муроҷиаткунандаро талаб намекунанд (онҳо тариқи формулаҳои қолабӣ ифода карда мешаванд):

Духтур, ташаккур, ба фазилати мо ин қадар эътимод доштаед [ФМ. ПК, 32].

– *Вазир гуфт, ки шуморо ба беҳтарин санаторияи мамлакат, – духтур калимаи «мамлакат»-ро махсус таъкид кард, – мефиристанд, чанд моҳ ки лозим бошад.*

– *Ташаккур, – миннатдорӣ баён кард Носир Аббос. – Лекин, духтур, о, ин галатӣ шуд-ку. Худатон гуфта будед, ки аз касалхона мисли пештара бардаму бақувват шуда мебароям* (ФМ. ПК, 227).

2. Воҳидҳои миннатдорие, ки ифодаи махсуси иловагиро талаб мекунанд ва шунаванда (адресат)-ро маҷбур мекунанд, ки ба миннатдорӣ муаллиф ба таври муайян ҷавоб диҳад:

– *Илтифот кардаед.*

– *Ташаккур, – банохост аз даҳони Иброҳимҷон баромад ин калимаи берабт.*

– *Ба шумо ташаккур-дия. Пас... Пас, чӣ кор мекунем? Агар шинос намебудем, мегуфтем, ки биед, шинос шавем* [ФМ. ПК, 25].

Дар забони тоҷикӣ калимаи *ташақкур* серистеъмол буда, нишонаи дараҷаи баланди изҳори миннатдорӣ мебошад. Ин формулаи маъмултаринест, ки барои ифодаи миннатдорӣ дар бисёр ҳолатҳо истифода мешавад. Маънии луғавии он – *шукргузорӣ, сипосгузорӣ, изҳори миннатдорӣ* [ФТЗТ. Ҷ.2: 2008, 340] далели он аст, ки ҳамчун воҳиди миннатдорӣ аз замони қадим бори семантикии назаррасе дорад.

Воҳиди дигаре, ки маъмулан дар услуби гуфтугӯӣ кор фармуда мешавад, «рахмат» аст. Назар ба маълумоти Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ, «**рахмат** а. رحمت 1. меҳрубонӣ, шафқат, бахшоиш, афв. 2. ташаккур, таҳсин (дар мавриди изҳори миннатдорӣ гуфта мешавад); раҳмат ба шумо ташаккур ба шумо, миннатдорам аз шумо, аҳсан ба шумо (дар мавриди изҳори миннатдорӣ гуфта мешавад); раҳмат гуфтан миннатдорӣ баён кардан; Худо раҳмат кунад! Худо бахшояд! (дар мавриди ба хайр ёд кардани мурдагон гуфта мешавад); ба раҳмати эзидӣ пайвастан вафот кардан» [ФТЗТ: 2008,153].

Азбаски ҳар як адиб дар асари бадеӣ халқияти забони персонажҳоро инъикос карданӣ мешавад, кӯшиш менамояд, ки бештар воҳидҳои забонии дар забони гуфтугӯ маъмулбударо инъикос кунад. Дар асарҳои Ф.Муҳаммадиев низ ин воҳиди миннатдорӣ нисбат ба воҳидҳои дигари ин гурӯҳ зиёдтар истеъмол меёбад:

*... Носир Аббос ҳикояташро тамома карда, ба рӯи кат ёзид.
Зардодхон аз обгина ним истакон об рехта ба ӯ дароз кард.*

*– **Раҳмат**, духтур, лозим нест. Чӣ тавре ки худатон гуфта будед,
оҳиста-оҳиста обутоб меёбем.*

Зардодхон табассум кард.

*– Ба шумо ҳамин хел нақлҳо лозим. Аз суҳбати онрӯза ҳамин қадар
фаҳмидам.*

– **Раҳмат**, муаллим. *Лекин ба ман ҳама хелаи лозим* (ФМ. ПК, 103-104).

– *Бигир, Сӯҳробҷон, мева бихӯр. Ҳамаи тоза шустагӣ, – руйпӯши табақро гирифта, мурут намуд Ивон-амак.*

– **Раҳмат**. *Якта нок мехӯрам, – гуфт писарак бо тамкин...* (ФМ. ПК, 97).

Калимаи мазкур дар забони муосири тоҷикӣ дар аснои баёни миннатдорӣ хеле серистеъмол буда, ин маъниро муътадил ифода мекунад ва доираи истеъмолаш низ дар услубҳои забон васеъ аст.

– **Раҳмат, падар**, – *гуфт Хиромон. – Ба ҳамаатон раҳмат*, – *тақрор намуд ӯ ва ба Иброҳимҷон сипосгузорона нигоҳ кард* (ФМ. ПК, 247).

– ...Пагоҳ меҳезӣ, гуфтанд, духтурам. Боз ба шумо газета меорам.

– Раҳмат, писарам. Зудтар сихат шав (ФМ. ПК, 247).

– **Раҳмат. Раҳмат**, *Андреич. Боз гӯед, лекин аз корҳои худатон нақл кунед* (ФМ. ПК, 232).

Дар мисоли мазкур калимаи **раҳмат** барои наранҷонидани ҳамсуҳбат истифода шуда, тақлифи мавзӯро дигар кардани мусоҳиб хоҳиш карда мешавад.

Воҳидҳои миннатдорӣ, инчунин, метавонанд ба самимӣ, расмӣ ва бардурӯғ тақсим карда шаванд.

Баъзан воҳидҳои «Миннатдорӣ» бо дигар гурӯҳҳои асноӣ-мавзӯӣ: «Хоҳиш», «Хайрухуш», «Маъзаратхоҳӣ» ва ғайра алоқаманд мегарданд. Ин ҳолат як шакли ба иҷро расонидани амали одоби муоширатест, ки онро қоидаҳои рафтори иҷтимоӣ муайян мекунад. Чунончи:

Ду мард мубоҳисакунон ба кабинет дармаданд.

–... *Анҷоми тадқиқот аз ибтидои маълум. Ин аксиома аст, – мегуфт яке.*

– **Мебахшед**, муаллим, ин аксиома нест, – эътироз мекард дигаре. Иброҳимҷон дар овози шахси дуҷум садои духтури худро шинохта, хурсанд шуд, гӯё дар хилваткадае дер боз нишаста, ногоҳ оҳанги дӯстери шунида бошад. – Тадқиқоте ҳаст, ки борҳо оғоз меёбаду анҷом не. Ҳамин хелаи ҳам ҳаст, ки оғоз якесту анҷомиш – тамоман дигар.

– Ман дар гами он, ки вақтатон беҳуда наравад, – мегуфт соҳиби овози ношинос.

– **Барои хайрхоҳӣ ташаккур**. Лекин, муаллим, ман, ростӣ, ҳанӯз нафаҳмидам, ки аз ин гуфтугӯ мақсад чист? (ФМ. ПК, 149).

Дар матни боло ҳамчунин одоби баҳс тариқи воҳидҳои ишорагардида оҳанги хушмуомилагии махсус пайдо кардааст. Мусоҳибон худро ҳамчун шахсони хушмуомилаву боадаб зоҳир менамоянд.

Конструкцияҳои баёни миннатдорӣ метавонанд бо ҳазлу шӯҳии самимии персонажҳо ифода ёбанд. Ин гуна ифодаҳо, махсусан, дар «Палатаи кунҷакӣ» миёни қаҳрамони асосии роман Иброҳимҷон ва дӯсти ӯ – Қамар дар асноҳои гуногуни нутқ, ҳатто миннатдорӣ баён кардан истифода мешаванд:

– *Агар медонистӣ, ки онро барои наҷоти ту чӣ сохтаем, ҷон-ҷон гуфта гӯш медодӣ.*

– **Ҷон! Ҷон! Тасаддуқ! Ҳазор раҳмат, лаки дар лак ташаккур** (ФМ. ПК, 60).

Қамар дурбини калону гарони афсарӣ оварда буд...

– *Ба ту, М.С., боз чанд рӯз поён фурумадан мумкин набудааст. Ана бо ин асбоб аз тирезаат кӯчаи калон, аз инаш боги истироҳатро тамошо мекунӣ. Гӯё, ки «тотой» шуда бошӣ.*

– **Раҳмат**, ҷӯра. Ал-дарозу-аҳмақун вал калтаву-фитнатун, мегуфтанд. Дар мисоли ту мебинам, ки қоида воқеан беистисно намешудааст.

– *Ту, азизам, базӯр аз он дунё баргаитӣ. Якта дурбин чист? Ба шодиёна тайёрам аз пушти кӯҳи Қоф бошад ҳам, паризоди дилхоҳатро пайдо карда биоварам* (ФМ. ПК, 59).

Дар забони персонажҳои асарҳои Ф. Муҳаммадиев шаклҳои баёни дукаратаи миннатдорӣ низ дучор мешаванд:

– *Хайр, Алиҷон, ихтиёр доред. Мавриди тадқиқот ба салоҳдиди тадқиқгар вобаста. Ман огоҳ кардам, ки ҳангоми муҳокима, эҳтимол, ҳамин гуна эродҳо ба миён оянд.*

– *Ташаккур, муаллим. Аз меҳрубониатон миннатдорам* (ФМ. ПК, 152)

Семантикаи нармгуфторӣ дар аснои баёни миннатдорӣ бо истифодаи воситаҳои дигари муассир, аз ҷумла фразеологизмҳои ифодакунандаи маънии сипосу миннатдорӣ тақвият дода мешаванд:

– *Раҳмат, Елизавета Ивановна. Елизавета Ивановна, илоҳо саратон дигар дарда набинад* (ФМ. ПК, 17).

– *Ана ин машият! Илоҳо дастатон дард набинад, хоҳарам!* – дуо мекард Ивон-амак. Вай аксари калимоти тоҷикиро дуруст, беҳато талаффуз мекард, ба истиснои... якта-нимта истилоҳоти душворталаффуз. «Машият»-ро масалан, «машият» мегуфт... (ФМ. ПК, 160).

Мисли дигар гурӯҳҳои мавзуии одоби муҳоварат баёни миннатдорӣ низ дар асари бадеӣ ба таври нақлӣ (нарративӣ) аз ҷониби муаллиф тасвир карда мешавад. Ҳамчунин тавассути шахси сеюм ба касе баён намудани миннатдорӣ маъмул аст. Дар осори Ф. Муҳаммадиев низ чунин мисолҳо кам нестанд. Чунончи:

Хайр, модоме ки мурут фармуданд, ба ҷон қабул бояд намуд. Либоси тоза эътибори касро дар чашими худаш набардорад ҳам, ба назари дигарон боло мекунад, табъи соҳибаширо равшан месозад.

Ба кадбону миннатдорӣ изҳор кард. Ӯ гуфт, ки ба Зевархон ташиаккур гӯяд. Зевар кайҳо боло баромада, дар сари мизи таги девори долон гузошташудаи худ ба дафтари протокура қайдҳо мегузошт.

– Зеварчон, раҳмат (ФМ. ПК, 269).

Дар баёни нарративӣ ё нақлии муаллиф тавассути воситаҳои ғайризабонӣ, аз ҷумла имову ишора ифода намудани миннатдорӣ низ тасвир мегардад:

Марди навҷаю камгӯшти тахминан сиюҳашт-чилсола аз камераи чизнигоҳдори вокзал чамадони сиёҳи миёнаҳаҷмеро гирифт ба навбатчи камера бо ишораи сар миннатдорӣ баён намуда, чамадонро дар пештаҳтаи тирезаи дуҷуми камера, ки ҳоло маҳкам буд, гузошт (ФМ. ПО, 30).

Дар боби аввал зикр карда будем, ки мувофиқи асноҳои муайяни одоби муошират истифода шудани воҳидҳои одоби муҳоварат ҳодисаи маъмулӣ аст ва аз ин сабаб истифодаи онҳо як чизи муқаррарӣ буда, ба назари аъзоёни ҷамъият наменамояд. Аммо дар сурати ба ҷо наовардани онҳо нофаҳмӣ ё нобарорӣ коммуникативӣ ба амал меояд. Чунончи:

О, ту тирончак, шукр намекунӣ, раҳмат, бибиҷон, намегӯӣ, ки ман ун дафтарчаи нақшината ба ҳамин хел як ҷойи азизу киромӣ эҳтиёт кардам? А? О, ин кучоя гапаш, мусулмонҳо, ба хизмат тухмат-ку! (ФМ. ОК, 33).

3.7. Воҳидҳои ифодакунандаи узрҳои

Моҳияти асноӣ маъзарат хоستان тавассути нутқ барои ягон рафтор ё гуфтори ғайри қобили қабул узр пурсидан аст. Аслан, ин хоҳиши ба адресат нигаронидашудаи авфи гуноҳ аст. Ин амали коммуникативӣ дар ҳолати норозигӣ, ихтилоф, нофаҳмӣ, таҳқир, мунозира, содир кардани гуноҳ, гунаҳкорӣ амали ҷубронкунанда дар назди адресат мебошад. Акси садои адресат дар ҷавоби маъзарат

хостан (Аз гуноҳат(он) гузаштам) воҳиди дуюми ягонагии муколамавиरो ташкил медиҳад.

Муҳаққиқи гурӯҳи асноӣ-мавзуии маъзаратхоҳӣ дар забонҳои русӣ ва эронӣ Шафақӣ Марям чунин мешуморад, ки «Амали коммуникативии узрхоҳӣ ба категорияи хушмуомилағӣ алоқамандии бевосита дошта, эҳтироми мухотаб (адресат)-ро нишон медиҳад ва дар муошират дар се шакл зухур мекунад: ҳамчун хушмуомилағӣ-самимият, хушмуомилағӣ-расмият, хушмуомилағӣ-ниқоб» [Шафақи: 2011, 6].

Узрхоҳӣ дар асноҳои гуноҳи чузъии гӯянда бо мақсади пешгири намудани баҳои манфӣ ба шахсияти ӯ бинобар рафтори ғайри қобили қабулш анҷом дода мешавад. Пажӯҳишгари австриягӣ Р.Ратмайр менависад, ки яке аз қутбҳо дар маҷмуи вачҳу сабабҳои узрхоҳӣ вайрон кардани қоидаҳои одоби муошират аст, ки риояи он дар ҳолатҳои муайян бо рафтори чашмдошти шахс дар ҷома алоқаманд аст. Воҳидҳои ба ин категория шомилбудаи узрхоҳӣ баёнгари хушмуомилағианд ва аз ин рӯ, аз лиҳози фарҳангӣ, таърихӣ ва иҷтимоӣ шартӣ мебошанд. «Дар одоби муошират хато карда, бо ёрии узрхоҳӣ мо кӯшиш мекунем, ки худро ҳамчун одамони боодабе, ки ба рафтори худ баҳогузори карда метавонанд, нишон диҳем» [Ратмайр: 2003, 14].

Баръакси амрҳои, ки танҳо дар сурати мавҷуд будани тафовути муайян дар мақоми иҷтимоии гӯянда ва шунаванда бомуваффақият иҷро мешаванд, воҳидҳои узрхоҳӣ ҳам байни шарикони баробарҳуқуқ ва ҳам аз боло ба поён ва баръакс истифода шуда метавонанд.

Андешаи муҳаққиқи дигари асноӣ «Узрхоҳӣ» Э.Гофман ҷолиб аст, ки амали нутқи узрхоҳиро ҷолиб мешуморад, зеро шахсе, ки гуноҳ кардааст ва ба гуноҳаш иқрор шудааст, дар як вақт ду нақшо иҷро

мекунад: ҳам шахси гунаҳкорро ва ҳам шахсеро, ки худро маҳкум мекунад. Олими номбурда панҷ ҷузъи маъмулиро дар амали нутқи узрхоҳӣ муайян мекунад:

1) изҳори таассуф; 2) эътирофи гуноҳ; 3) худмаҳкумкунӣ; 4) ваъдаи ислоҳ; 5) пешниҳоди ҷуброни зарар [Goffman: 1972, 144].

Дар забони тоҷикӣ барои ифодаи таассуф аз гуноҳи содир кардашуда, эътирофи гуноҳ ва узр хоستان ифодаҳои *маъзарат мехоҳам, маро маъзур доред, маъзурам доранд, узр мехоҳам, узр мепурсам, узри зиёд, узри маро қабул намоед, аз гуноҳи ман гузаред, аз гуноҳам гузаранд, гуноҳамро бубахшед, бубахшедам, бахшиши зиёд, бахшиши мавҷуданд*, ки дар сатҳи услубҳои гуногун ба кор бурда мешаванд.

Воҳиди узрхоҳии нисбатан серистеъмол *Бахшиши, Бубахи (-ед)*, + *барои + исм*. Узрхоҳӣ барои гуноҳи на чандон зиёд: *узр мехоҳам, узр мепурсам, узри зиёд*. Аз ҷониби одамони нисбатан калонсол истифода мешавад: *узри маро қабул намоед, аз гуноҳи ман гузаред*. Бо тобиши расмӣ: *Ман бояд аз шумо узр пурсам; Мехостам, аз шумо узр пурсам*. Бо хушмуомилагӣ, бо тобиши нобоварӣ: *Агар тавонӣ(-ед) + шакли феълии сигаи амрӣ*. Аксар вақт дар гуфтори мардумӣ: Аз ман хафа нашав(-ед), Ман ту (Шумо)-ро хафа кардан намехостам. Ман дар назди ту (Шумо) гунаҳгорам. Узрхоҳии бавосита, узрхоҳӣ кардан ба воситаи касе: Аз номи ман узр (бахшиш) пурсед...

Зикр кардан лозим аст, ки дар осори Ф. Муҳаммадиев воҳидҳои ин гурӯҳи асноӣ-мавзӯӣ гуногунҷанба буда, истифодаи онҳо ба омилҳои синнусолӣ ва иҷтимоӣ вобастаанд.

– *Маъзур доред, миёни суханатонро шикастам. Як варақ когаз надоред?*

– *Дорам, марҳамат* (ФМ. ПК, 159).

Ба ғайр аз қисми расмӣ, узрхоҳии мазкур як ҷанбаи ҷиддиро дар бар мегирад: эътирофи гуноҳ – вайрон кардани меъёр (гапро буридан) ва инчунин, ишора ба ислоҳи он.

Ин гуна ибрази матлаб, тавре ки аз мисоли боло мушоҳида мешавад, одатан, дар шакли ҷумлаҳои мураккаби тобеъ сурат мегиранд. Дар мисоли боло он дар шакли ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави сабаб ифода ёфтааст. Дар мисолҳои зерин низ матлаб айнан бо чунин ҷумла баён гардидааст.

Хиромон андоми тараҳҳумовари ӯро дида, аз афташ, дилаш сӯхт, ки гуфт:

– *Хайр, бубахшед, ки заҳмат додам. Раҳмат. Лекин ҳукми шумо дар хусуси он ки ҳар инсон ҳақ дорад ба дилхоҳаи ҳада барад, барои онҳое, ки ба қоидаю қонунҳои ҷамъият чандон меҳрубон нестанд, сипари балогардоне мешуд. Як мулоҳиза кунед...* (ФМ. ПК, 15).

Иброҳимҷон саҳарӣ роҳи Хиромонро поида, ӯро бо мошин ба кораи бурда монд.

– *Дина шуморо ранҷонида бошам, бубахшед, – гуфт ӯ дар роҳ. – Дигар чизе намегӯям. Фақат як илтимос: як изн диҳед, ки ҳар рӯз ба пешвозатон биоям* (ФМ. ПК, 252).

Ифодаи мазкур дар асноҳое дучор мегардад, ки дар баробари бахшиш пурсидан онро шарҳ додан лозим аст. Узрхоҳӣ хушмуомилағӣ ва эътирофи вайронкунии меъёрро дар бар мегирад. Дар матни зерин ифодаи узрхоҳии услуби баланд аз ҷониби духтур нисбат ба беморе, ки андак густохтар аст, кор фармуда мешавад, ки маърифати комили муносибати табибу беморро намоиш медиҳад:

Духтур чун дид, ки дар андоми Иброҳимҷон аз заҳрханда дигар осоре намондааст, барои баргардондани суҳбат ба маҷрои асли, маҷрои оромӣ ҳамвор илова намуд:

– *Аз як қатра хун дар бораи тарзи зиндагонӣ, сатҳи маишат ва боз бисёр чизҳои дигар хулоса баровардан мумкин. Маъзур медоред, ки аз*

мавзуъ андак ба канор рафтем. Ман мехостам илова кунам, ки чӣ қадар давом кардани суҳбати мо ба ҳар дуи шумо вобаста аст. Ба он вобаста аст, ки дар ин кори нав ба мо то чӣ андоза кӯмак карда метавонед (ФМ. ПК, 37).

Дар матни мазкур ахлоқи пизишкӣ дар таҳаммул ва муносибати босаброна хеле равшан тасвир мешавад, зеро болотар аз ин бемор Иброҳимҷон воҳиди узрхоҳиро барои эътироз кардан ба табиби худ бо оҳанги як андоза густохона истифода мебарад:

– Лекин... – гуфт Иброҳимҷон бо оҳанги як қадар норозиёна ва даме мулоҳиза карда, боз такрор намуд: – Лекин, духтур, мебахшиед-куя, шумо хеле боэътимод ҳукм мебаровардаед (ФМ. ПК, 36).

Дар «Палатаи кунҷакӣ» аснои узрхоҳӣ дар шакли муколамаи гӯянда ва шунаванда оварда шудааст, ки ин навъи узрхоҳӣ дар забони гуфтугӯӣ хеле маъмул аст:

Ба ҳоли ин сагираи калонгап дили аҳли палата месӯхт. Меваи бармаҳал пухтаро мемонд ӯ, ки руҳияи мардум ба қабули он ҳанӯз омода нашудааст. Дар кӯдакӣ аз модар ҷудо шуда, гӯё айёми бачагиро аз сар нагузаронида, якбора ба остонаи балогат, балогати яктарафаи маънавӣ расидааст. Ба сифати ягона ҳамдами падар ба калонвор муоина ва мулоҳиза кардани ҳодисоти рӯзгор, калонсон муҳокима намудани масъалаҳои зиндагонӣ одат кардааст.

– Шумо, ака, аз гапи ман наранҷед, – гуфт ӯ ба Иброҳимҷон.

– Аз кадом гап?

– Аз ҷавобам. Дагалнамо баромад, сабил... (ФМ. ПК, 165).

Ин навъи ифодаҳоро, одатан, одамони дар синну сол калонтар ва ё шахсоне, ки ғурурашон барои самимона узр пурсидан роҳ намедихад, яъне истифодаи воҳидҳои маъмулии ин гурӯҳи мавзуиро зарур намедонанд, қор мефармоянд.

Дар миёни дӯстон узрхоҳӣ тобиши самимитар дорад:

– ...*Мебахшӣ*, ман худро устои ту эълон карданӣ нестам.
Гуфтани ҳастам, ки таҷрибаи ман аз ту калонтар (ФМ. ПК, 190).

Дар «Палатаи кунҷакӣ» дар муколамаи ҳамшираи шафқат ва бемор ифодаҳои коҳиш ва узрҳои ба қор бурда шудаанд, ки андак саҳтгуфтори ифода ва порсоии дигарро ифода менамоянд:

– *Шумо галатӣ-а, амак, – коҳиши мекард ӯро Зевар, – ба тағи ҳафтод рафтеду кирдоратон кӯдак барин.*

– *Зеварҷон, – авфталабона мегуфт мӯйсафеди порсо, – одализод шири хомхӯрда. Наранҷед, пагоҳӣ ду истакон наботҷой хӯрдам.*
Мемонад (ФМ. ПК, 252).

Дар матни зерин ду воҳиди гурӯҳи мавзуии узрҳои ду мундариҷаи гуногун ва ҳатто ба ҳам муқобилро ифода кардаанд:

Вақте ки аз як гӯшаи майдон мегузаист, касе ба ӯ «Домулло» гӯён хитоб намуд. Марди тоқипӯши чорпахлӯе ба ӯ наздик меомад.

– *Мебахшед, домулло, – гуфт ӯ баъди саломуалейк. – Ин ҳодаҳоя беҳуда заҳмат кашида бурдаетон. О ин кори мо буд. Устоҳо... мегӯянд, ки баъди ранг молидан боз як бори дигар тақсим карда набаранд...*

Дар сухани ӯ оҳанги таъна баръало шунида мешуд.

– *Ин кори бачаҳо будагист, – дигар чӣ гуфтанаширо надонист Носир Аббос. – Маъзур медоред, шуморо беҳуда заҳмат додаанд.*

– *Ҳа, бояд кори бачаҳо бошад, чунки халтаҳои сементи тақсим накардаанд. Вазнин-дия, ҳар кадомаш панҷоҳ кило.*

Носир Аббос нимтаъзими карда, ба роҳаш равон шуд (ФМ. ПК, 258).

Дар матни мазкур на танҳо воситаи забонӣ (вербалӣ), балки ҳамчунин воситаи ғайризабонӣ (ғайривербалӣ) – *нимтаъзими кард* низ истифода гардидааст.

Дар баъзе мавридҳо ба ҷойи шахси гунаҳгор шахси сеюм хоҳиш менамояд, ки аз гуноҳи шахси гунаҳгор даргузаранд, ки, маъмулан, ин як навъ ифодаи эҳтиром аст:

Тартиби маҷлис вайрон шуда буд. Боз як маҳмадонои дигар аз ҷойи нишастаи луқма партофт:

– Халқи тоҷик аз чӣ бой? Аз шеър! Понздаҳ рӯз чӣ мекофтӣ?

Директор ба ҷонишинаи мурочиат кард:

– Хайр, ин дафъа аз гуноҳаи гузаред... (ФМ. ПК, 268).

Як хусусияти ҷолиби диққати воҳидҳои узрҳои он аст, ки онҳо ба ғайр аз мундариҷаи асосии худ ба вазифаи ҷалб намудани диққати касе (дар сурати набудани муҳотаби мувофиқ), ё дар сурати кинояомез баён кардани фикр қор фармуда мешаванд:

*Саидбек гаранг шуд. Вай шартакигӯйиҳои рафиқаи ро медонист. Медонист, ки Султон риояи расми қадиму одоби кӯҳнаи миллиро зарур намедонад, ба ҳамаи ин шарту шароит тамасхуромез менигарад. «Одоби шарқиятонро шӯрбо карда хӯред. Ош шавад! **Мана лекин маъзур медоред**, – борҳо гуфтааст вай. – Мардони хирад гуфтаанд: «Одоб зиндони ихтиёрест. **Боз мегӯям, маъзурам доред**, ман озодӣ мехоҳам...» (ФМ. Варта, 351).*

Ифодаи нақлӣ ё нарративии ин гурӯҳи асноӣ-мавзӯӣ низ дар асрҳои Ф.Муҳаммадиев вомехӯранд:

*Фақат ҳангоме ки Комилов **барои онҳоро таъшиш доданиш узр хоста**, ба баромадгоҳ наздик шуд, ҷавонзан пурсид, ки аҳволи Собиров чӣ гуна аст (ФМ. ПО, 34).*

Ҳамин тариқ, дар асноӣ узрҳои ҷузъҳои зеринро метавон ошкор кард: мурочиате, ки моҳияти маъзарат хоستانро қувват медиҳанд; изҳори таассуф дар вазъияти руҳдода; воситаҳои забонӣ ё ғайризабонӣ барои узр хоستان. Дар аксари мавридҳои баёни узрҳои хушмуомилағӣ сабаби он ба забон оварда намешавад, зеро он аз матн бармеояд: Бубахшед (барои ҳалал расонидан, даҳлат кардан ва ғ.); ҳамроҳи узрҳои бо ифодаи чехра ва рафтори ғайришифоҳӣ: узрҳои

тавассути даст дароз кардан, ҳам кардани сар, узрхоҳӣ бо оҳанги хоксорӣ ва ғ.

3.8. Воҳидҳои ифодакунандаи таърифу тавсиф

Тавсиф номгӯи яке аз асноҳои одоби муошират аст, ки арзёбии баланд ё аз ҳад зиёди адресат (мухотаб), сифатҳо ва амалҳои ӯ, инчунин ифодаҳои стереотипиеро, ки ин мафҳум бо ёрии онҳо амалӣ карда мешавад, ифода менамояд. Формулаҳои одоби муҳоварат адресат (мухотаб)-ро дар шаклҳои гуногуни «ту», «шумо» номбар мекунад. Моҳияти ғайримустақими ифода ҳангоми мувофиқи мавқеъ ва мақоми шунаванда таъриф намудани ӯ мушоҳида мегардад. Тавсиф таърифест, ки бар хилофи хушомадгӯӣ беғаразона ифода мегардад [Петелина:1985, 150].

Вазифаи асосии тавсифи самимӣ ба роҳ мондани робита ва нигоҳ доштани муносибатҳои хайрхоҳона аст. Вазифаи стратегии гӯянда бедор кардани ҳусни тавачҷуҳи ҳамсуҳбат ва пайдо кунонидани рағбати ӯ мебошад. Аз ин лиҳоз, хусусияти фарқкунандаи тавсифро бояд далели равшани нияти суҳангӯ – хоҳиши ӯ барои гуфтани чизе ба ҳамсуҳбати худ донист.

– *Гӯш кун, ҷӯра, ту роҳбари ман ҳастӣ. Одами ҷаҳонгашта, соҳибтаҷриба. Росташа гӯям, фахр мекунам, ки ту барин як марди хирадманду баобруи кишварам дӯсти ман аст, – овози Носир Аббос қадаре ларзиши хӯрд, вале ӯ як сурфа карда изтиробӣ худро фурӯ нишонид.*
– *Бигӯ, чаро гоҳо дар идора, дар сари кор як хел гап мезанию берун аз идора – дигар хел?* (ФМ. ПК, 73).

Аз рӯи мақсади коммуникативӣ тактикаи тавсиф ба тактикаи таъриф наздикӣ дорад: дар ҳар ду маврид ҳам мақсад ба олами баҳодихӣ ва, албатта, баҳои мусбат алоқаманд аст. Сарфи назар аз норавшани сарҳадҳо ва «ҳолатҳои гузаранда», ки дар одоби муошират комилан табиист, дар байни тавсиф ва таъриф тафовути

назаррас вучуд дорад. Агар барои таъриф арзёбии мусбат ҳадафи асосӣ бошад, барои тавсиф он як роҳи изҳор кардани эҳсосоти нек ва муносибати хайрхоҳона аст. Таъриф арзёбии дастовардҳост. Тавсиф дар ин бобат маҳдудият надорад. Чунончи:

Зевар шпритси майдаи дору дар як даст ва поре пахтаи спиртолуд дар дасти дигар ворид гардид.

– *Духтари зебо, – чавон боз ба гап даромад, – номатон чист?*

– *Зевар.*

– *Зевар. Ин чӣ маъно дорад ба тоҷикӣ?*

– *Ҳамту, асбоби ороши.*

– *Шуморо зеби дунё, орошии рӯзгор гӯянд, меарзад* (ФМ. ПК, 111).

Дар матни мазкур таърифе, ки ҳадафи он ба роҳ мондани робитаи бемор бо ҳамшираи шафқат аст, мушоҳида мегардад.

Дар ду ҷумлаи минбаъда бошад, ҳодисаи тавсиф дида мешавад, ки дар шакли нақлӣ (нарративӣ) сураат гирифтааст

Воқеан, дина духтур аҳли палатаро ба муаллими роҳбараи, ба профессори институт, марди солхӯрдаи гармчехрае нишон дода, дар бораи ҳар кас алоҳида маълумот дод (ФМ. ПК, 111).

Иброҳимҷон як-ду маротиба аз ӯ пурсидани шуд, ки Каримҷон-акаи хушсаводро чӣ ҳоҷатест, нусхаи асли ин китобро – ин шоҳасари безаволи ҷаҳониро монда, ривояти берангубӯӣи онро мехонад? (ФМ. ПК, 92)

Намудҳои чунин амалҳои нутқ вобаста ба фосолаи байни иштирокчиёни муошират ба таври кулӣ фарқ мекунанд. Аломатҳои расмӣ қабули тавсиф, одатан, аз табассум, миннатдорӣ ва сарчунбонӣ иборат аст [Карасик: 2002, 123].

Олимони рус А.А. Акишина ва Н. Формановская як қатор воҳидҳои нутқро дар аснои «Тавсиф» муайян мекунанд, ки хоси забон ва нутқи муосири рус мебошанд [Акишина, Формановская: 1978, 133].

Дар забони тоҷикӣ низ як қатор воҳидҳои одоби муҳоварат мавҷуданд, ки дар аснои тавсифи кор фармуда мешаванд: Шумо (Ту) + зебо // аҷоиб // дилрабо // доно+ед. Шумо (Ту) мутахассиси // навозандаи // математики // шахси + хуб+ед (ҳастед). Шумо (Ту) одами + доно // оқил // меҳрубон // мушфиқ // ҳассос + ҳастед. Шумо (Ту) + тағйир наёфтаед (тағйир намеёбед) // пир намешавед // ҳоло ҳам ҳамонед! Шумо (шумо) таъбу завқи нозук доред. Ин курта // гӯшвора ба Шумо (Ту) мезебад. Бо шумо (Ту) муошират кардан, сӯҳбат кардан гуворо аст... Офарин! ва ғ.

Ифодаи таърифу тавсиф, одатан, ба таври қатъӣ танзимшуда ҳисобида намешавад. Чунончи:

*Филми ту ба ҳамин муаммо ҷавоб медиҳад. Мегӯяд, ки гап дар сари истеъдод аст. **Офарин, Олимӣ** (ФМ. ПК, 45).*

*– **Боракалло, шер**, – мегӯяд акаши дар анҷоми кор. – Ба мо зӯр ёрмандӣ кардӣ... **Офарин, шер**, акнун ба студияат бирав (ФМ. ПК, 40).
Офарин, шер! (ПК, 40).*

Нигор дастони сероҷанги боборо гирифта навозиши кард, ба рӯяш, ба пешониаш молид.

*– **Ҳа, бале, офарин, нозанини бобо, марҳами ҷони бобо**, – гуфт Сангинбек ва осудаҳолона нафаси тулоние кашиду ба рӯи болинҳо ёзид... (ФМ. Варта, 298).*

Дар мисолҳои боло таърифу тавсиф бо нидо сурат гирифтааст, ки ҳиссиёту ҳаяҷони мусбати гӯяндаро ифода менамояд.

Чун дигар воҳидҳои асноӣ- мавзуии одоби муҳоварат ифодаҳои таърифу тавсифи шахс тариқи тасвири нақлӣ (нарративӣ)-и нависанда низ сурат мегирад. Чунончи:

Зани бад нест янғааш. Ҳатто метавон гуфт, зани олиҷаноб. Оқила, хушсаризабон, раҳмдил. Ёро ба ҷойи модар, хоҳари калон мӯнису

мехрубон гаштааст. Лекин ҳамроҳаш ба бозор ё ба магазин биравӣ, зиқ карда, сил карда мекушаду тамом.

Дар муоширати одамони наздик, хешу акрабо, ёру дӯстон воҳидҳои таърифу таҳсин дар матни ба онҳо нигаронидашуда маънии самимияту муҳаббатро доро мебошанд.

Ин дафъа ҳам аввалин шуда, Камар аз ҷой бархост.

– Нағз, Иброҳим, – гуфт ӯ, – **ёд дорӣ, филми «Чӯпон»-ро ҳамроҳ гирифта будем. «Чӯпон» дар фестивал мукофот гирифт». Турфа шогирде, ки дар ҳайрат кунад устодро». Мебахшӣ, ман худро устои ту эълон карданӣ нестам. Гуфтанӣ ҳастам, ки таҷрибаи ман аз ту калонтар. Ту аз «Чӯпон» даҳ лой гузарондӣ. Қойил. Офарин!** – бо ҳаяҷон гап мезад, сигар бароварда, дуд кунонид. – **Ту ба мо шахсеро нишон додӣ, ки бинанда ба ӯ ҳатман дил мебандад... Офарин, Олимӣ!** (ФМ. ПК, 190-191).

Саидбек аввалҳо аз вучуди қанди ширину бомазаи какавдор дар кӯлбор хабаре надошт. Худи Райҳон рӯзе пурсид, ки чаро дадаҷонаш канфети вай додари намехӯрад?

– *Кадам канфет, духтарам?*

– *«Калидаки заррин»-чӣ? Ба кисаи кӯлборатон мондам-ку!*

– *Ҳа, ҳа, мехӯрам, духтарам. Ба хаёлам, як-дуташиро хӯрдм. Боракалло, Райҳонакам, – шояд ба райи фарзанд рафта, аз дилаш бофта гуфт падар.*

– *Не, не, нахӯрдаед. Бистта буд, дина шумурдам, ҳозир ҳам бистта.*

– *Ту канфета мешуморӣ, духтарам? Барои чӣ?*

– *Барои ки очам мегӯд. Аз панҷта мӯл нагир, мегӯд. Мӯл хӯрӣ, дандонат лиққонак мешавад, сонӣ вая муш мебарад...*

– *Ҳм, пас ту аз ҳаққи худат, аз ҳамон панҷтагӣ ирис ба ман ҷудо мекардӣ*

– *Ҳа-а-а! Аз ҳаққи худам! Ҳар рӯз яктағӣ! Э, шумо чӣ хел, дадаҷон, нафаҳмидед-а? – мад кашида, бо оҳанги дилтангона ва шодиву таънаомезе гуфт Райҳон, ки чунин оҳанг дар гуфтори кас баъди галабаи душворе дар кори мушкил... пайдо мешавад. – Ҳо-о рӯзи ба сирк рафтанамон сета канфет мондам, боз нафаҳмидед.*

– *Э, офарин, ҷони ширини дадои, офарин, Райҳонаки ман, булбулаки ман* (ФМ. Варта, 292).

Аз таҳлили мисолҳо бармеояд, ки нидо ва мухотаб бо муайянкунанда оҳанги тавсифро қувват мебахшад. Инро мо ҳам дар мисоли боло, ҳам дар мисолҳои зерин дида метавонем.

– *Не, ба виҷдонам, каллаи ту баҳо надорад, Саид!.. Қоил, дӯстам, қоил, ҷӯраи ҷони ман, сад ҳазор бор қоил!* (ФМ. Варта, 307).

Поҳои ӯро аз панҷа то пошна бо диққат аз назар гузаронид ва ризомандона сар ҷунбонида гуфт: «Нағз, Бек, офарин, ту писари худам» (ФМ. Варта, 317).

Шабона Барот-ака омад. Воқеаро фаҳмида хело хандид.

– *Ҷӯх пахтакоре, ӯ балочае, оё нагуфта будам, ки ин духтараки дамдӯзд рӯзе коре карда, ҳамаро ҳайрон хоҳад кард! Ана тамошо кунед,* – гуфт ӯ (ФМ. СУ, 74).

Таҳқиқот нишон дод, ки на ҳамаи гурӯҳҳои асноӣ-мавзуии воҳидҳои одоби муҳоварат дар асарҳои мавриди таҳқиқ қароргирифтаи Ф. Муҳаммадиев истифода шудаанд. Қисмати зиёди воҳидҳои одоби муҳоварати аз асарҳои Ф.Муҳаммадиев фароҳамомадаро аз ҷиҳати миқдор воҳидҳои мурочиату дархост, маслиҳату пешниҳодҳо ташкил медиҳанд. Истифодаи воҳидҳои муҳоваратро дар робита бо вижагиҳои нутқи коммуникантҳо ва хислату характери персонажҳо шарҳ додан мумкин аст.

ХУЛОСА

Аз чараёни таҳқиқу баррасии воҳидҳои одоби муҳоварат дар осори Ф. Муҳаммадиев чунин натиҷагирӣ кардем:

1. Муошират падидаи бисёрҷанба ва раванди мураккаби ба роҳ мондан ва густариш додани алоқаи байни одамон ва гурӯҳҳо мебошад, ки аз эҳтиёҷоти ғаъолияти якҷоя бармеояд. Одоби муошират ба системаи муқарраршудаи арзишҳои фарҳангӣ тобеъ буда, онҳоро инъикос мекунад ва тақвият медиҳад.

2. Яке аз намудҳои муошират муколама мебошад. Дар муколама имконоти шаклҳои калимасозӣ, корбурди калимаҳо, ихтисороти фонетикии ғайриҷашмдошт васеъ буда, ба он тавачҷух (тамаркуз) ба адресат, ивазшавии доимии нақшҳои гӯянда ва шунаванда хос аст. Дар асари бадеӣ муколама аз ҷониби адиб амиқ андешида мешавад. Он як қисми таркибии асари бадеӣ буда, ба вазифаҳои асар тобеъ аст. Асноҳое, ки муаллиф намунаи онро таҳия менамояд, саҳнаҳои ҳаётиро иваз мекунад.

3. Ҷанбаи ниҳоят муҳимми одоби муошират одоби муҳоварат аст, ки рафтори инсонро ҳангоми гуфтор, дар нутқи ӯ меомӯзад. Одоби муҳоварат, ки бо урфу одат, табиату завқи эстетикӣ мардумон алоқаманд аст, бо махсусиятҳои миллӣ ва фарҳангӣ фарқ мекунад. Ҳар як ҷомеа меёрҳо ва қоидаҳои рафтори иҷтимоӣ ё одоби муқарраршударо таҳия менамояд, ки рафтори шахсро мувофиқи талаботи иҷтимоӣ танзим мекунад ва дар одоби муҳоварат ифодаҳои заруриро ба вуҷуд меорад.

4. Одоби муҳоварат як соҳаи васеи қолабҳои устувори муошират мебошад, ки аз ҷониби ҷомеа бо мақсади ба роҳ мондани алоқаи шифоҳӣ байни шарикони коммуникативӣ таъйин шудаанд. Дар байни одоби муҳоварат ва категорияи хушмуомилагӣ робитаи зич мавҷуд аст. Хушмуомилагӣ ва изҳори он нисбат ба ҳамсухбат асоси меёрҳои

одоби муоширатро ташкил медиҳад. Риояи ин меъёрҳо зухуроти чунин хислатҳоро, ба монанди эҳтиром, таҳаммулпазирӣ, илтифот, хайрхоҳӣ, худдорӣ, фурутанӣ дар бар мегирад. Ифодаи онҳо тавассути амалҳои мушаххаси нутқ сурат мегирад. Одоби нутқ қузъи таркибии фарҳанги муошират аст.

5. Вижагии одоби муҳоварат аз он иборат аст, ки он дар фаъолияти ҳаррӯза тавассути меъёрҳои забон муайян карда мешавад. Унсурҳои одоби муҳоварат то андозае ҳазм мегарданд, ки ҳамчун қузъи рафтори маъмулӣ ва табиӣ одамон қабул карда мешаванд. Надонистани талаботи одоби муҳоварат ва риоя накардани онҳо метавонад, ҳамчун беодобӣ ё хоҳиши ранҷонидан қабул карда шавад.

6. Дар адабиёти бадеӣ нависандагон забони намоёндагони як давраи муайян, табақаҳои гуногуни ҷомеаро инъикос намуда, дар нутқи персонажҳо ақидаҳои ҷамъиятӣ, дараҷаи маърифатнокӣ, хусусиятҳои фардии забони онҳоро инъикос карда, инчунин муносибатҳои иҷтимоиро тавассути воҳидҳои одоби муҳоварат тасвир менамоёнд. Дар асри XX қолабҳои одоби муошират ба авҷи инкишофи худ расида, дар адабиёти тоҷик пурра инъикос ёфтаанд.

7. Асарҳои Фазлиддин Муҳаммадиев дар эҳёи манзараи одоби муошират ва ҳусни муносибатҳои байниҳамдигарӣ нақши ниҳоят муҳим доранд, зеро дар осори ӯ намунаи беҳтарини одоби муоширати одамони касбу кор ва табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ тавассути истифодаи фаровони воҳидҳои одоби муҳоварат сурат гирифтааст. Дар осори Ф.Муҳаммадиев эҳтироми ҳамсуҳбат ҳатто дар асноҳое риоя мегардад, ки эҳтимоли тезутунд шудани мувоҳишаи миёни гӯянда ва шунаванда имконпазир аст. Нависанда дар тасвири чунин асноҳо низ дар одоби муҳоварати персонажҳо воситаҳоеро ба кор бурдааст, ки дорои семантикаи хушмуомилағӣ мебошанд.

8. Ба ҳар як гурӯҳи асноӣ-мавзӯӣ воҳидҳои муайяни одоби муҳоварат хос мебошанд. Аз рӯйи хусусиятҳои онҳо ба дараҷаи шиносоии иштирокчиёни муошират, муносибатҳои хешутаборӣ, мавқеи иҷтимоӣ, синнусолӣ ва омилҳои гендерӣ вобастаанд. Қолабҳои хушмуомилағӣ аломатҳои доимии чунин амалҳои нутқ ба монанди саломалейк, хайрухуш, шиносӣ, миннатдорӣ, таҳсину офарин, даъват, маъзарат хоستان, хоҳишу дархост ва амсоли инҳо мебошанд. Забони асарҳои Ф.Муҳаммадиев аз он ҷиҳат низ ҷолиби диққат аст, ки дар нутқи персонажҳо ин амалҳо дар аксар мавридҳо ба таври муназзам ба ҳам омезиш ёфта, ҳам мурочиати самимиву боэҳтиром, ҳам хоҳиши нарм, ҳам таҳсину навозиш бо қолабҳои маъмули одоби муҳоварати давраи мавриди таҳқиқ ифода гардидаанд.

9. Таҳлили мавод нишон медиҳад, ки ҷанбаи гендерии муносибатҳо бо воҳидҳои, ки дар асноӣ мурочиат ва ҷалби тавачҷуҳ ба кор бурда мешаванд, равшантар ифода меёбад. Одоби муҳоварат дар ҷанбаи гендерӣ ба таври якнавоخت амалӣ карда намешавад. Дар он ҷое, ки муҳаббат ва эҳтиром мавҷуд аст, воҳидҳои мурочиат асосан дорои семантикаи хушмуомилағӣ, меҳрубонӣ самимият буда, хоҳишу дархостҳо нармтаранд. Ҳангоми баррасии ҷанбаи синнусолии воҳидҳои одоби муҳоварат бояд қайд кард, ки ба интиҳоби воҳидҳои одоби муҳоварат урфу одатҳои муқарраршудаи оилавӣ ва тарбия таъсири амиқ мерасонанд.

10. Асноӣ «Хайрухуш» ба ғайр аз корбурди вожаҳои воқеии хайрухуш ҳангоми ҷудошавӣ: Хайр, То пагоҳ, То дидор, инчунин воҳидҳои маъзаратҳои, хоҳишу дархост, таманниёт ва дигар маълумоти иловагиро дар бар мегирад.

11. Таҳқиқ нишон дод, ки дар интиҳоби формулаҳои муайян маҳз мавқеи иҷтимоии коммуникантҳо нақши ҳалкунанда дорад. Инро формулаҳои одоби муҳоварате, ки ба асноҳои «Мурочиат»,

«Пазирой», «Шиносой», «Хоҳишу дархост», «Узрхоҳӣ», «Миннатдорӣ» мансубанд, равшантар ифода мекунанд. Дар асноҳои дигари одоби муҳоварат ба мисли «Табрикоту таманниёт», «Шикоят», «Даъват», «Хайрухуш» ва амсоли инҳо воҳидҳои одоби муҳоварати ифодакунандаи онҳоянд, ба табақабандии иҷтимоӣ чандон тобеъ нестанд.

12. Дар аснои «Тавсиф» ҷанбаи гендерӣ ба ҷойи аввал мебарояд ва аксар вақт ба зан нигаронида мешавад. Он дар муоширати байни табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ дида мешавад. Аммо дар доираи одамони бомаърифат тавсиф лутфу назокати дигар дорад. Аксар вақт он ба намуди зоҳирӣ ва сифатҳои ботинии ҳамсуҳбат дахл дорад.

13. Хусусиятҳои баррасишудаи одоби муҳоварат дар адабиёти тоҷики асри XX дар асоси маводи асарҳои Фазлиддин Муҳаммадиев имкон медиҳанд, ки формулаҳо ва татбиқи онҳо бо маводи муосир муқоиса карда шаванд, то тағйирот дар одоби муҳоварати тоҷикӣ дар робита бо тағйирот дар ҷомеа ва фарҳанг равшан карда шаванд.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

1. Дастовардҳои диссертатсия дар рушду такомули яке аз самтҳои камтаҳқиқшудаи илми забоншиносии тоҷик – лингвистикаи коммуникативӣ ва ҷанбаҳои муҳими он – одоби муошират, одоби муҳоварат, хушмуомилагии лингвистӣ мусоидат карда метавонанд.
2. Натиҷаҳои таҳқиқи мазкур дар самти омӯзиши забони тоҷикӣ ҳамчун забони модарӣ ва ҳамчун забони хориҷӣ, дар ҷараёни таълими маҳорати суҳанварӣ, тарҷумаи бадеӣ, таҳияи дастуру воситаҳои таълимии соҳаи забоншиносӣ ва тарҷумашиносӣ мавриди истифода қарор гирифта метавонад.
3. Маводи рисола дар таҳияи фарҳангу луғатҳои одоби муҳоварати тоҷикӣ заминаи мусоид фароҳам меорад.
4. Натиҷаҳои таҳқиқи мазкур дар баланд бардоштани фарҳанги муошират ва тарбияи муносибатҳои байниҳамдигарии одамон дар тамоми соҳаҳои иҷтимоӣ, ҷамъиятӣ, истеҳсоли, маърифатӣ ва оилавӣ хизмат карда метавонад.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

1. Агаркова, О.А. Прагматические аспекты комплимента как формы речевого этикета. Дисс. канд.филол.наук. / О.А. Агаркова. – Челябинск, 2004. – 133 с.
2. Айнӣ, С. Таҳсиб-ус-сибён / С.Айнӣ – Душанбе: Маориф, 1996 – 45с.
3. Акишина, А.А., Формановская Н.И. Этикет русского письма / А.А. Акишина, Н.И. Формановская. – М.: Просвещение, 1981. – 174 с.
4. Акишина А.А., Формановская Н.И. Русский речевой этикет. Практикум вежливого речевого общения / А.А. Акишина. – М.: URSS, 2019. – 184 с.
5. Алпатов, В.М. Категория вежливости в современном японском языке / В.М. Алпатов. – М.: Наука, 1973. – 109 с.
6. Амлоев А.Я. Словообразование имён существительных в художественной прозе Фазлиддина Мухаммадиева. Дисс. канд. филол. наук / А.Я. Амлоев. – Душанбе, 2014. – 229 с.
7. Андреева, В.А. Текст – нарратив: опыт структурно-семантической интерпретации / В.А. Андреева. – Тюмень, 1993. – 111 с.
8. Бахтин, Н. Б, Головки Е. В. Социоллингвистика и социология языка: Учебное пособие / Н.Б. Бахтин. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2004. – 336 с.
9. Бакаева, М.Т. Художественные функции реалий в произведениях Фазлиддина Мухаммадиева и особенности воспроизведения их национального колорита в русских переводах. Дисс. доктора филол. наук / М.Т. Бакаева. – Душанбе, 2021. – 164 с.

10. Балакай, А.Г. Русский речевой этикет и принципы его лексикографического описания / А.Г. Балакай. – Новокузнецк, 2002. – 345с.
11. Бердникова, А. Г. Речевой жанр благодарности: когнитивный и семантико-прагматический аспекты. Автореф. дисс. канд. филол. наук / А.Г. Бердникова. – Новосибирск, 2005. – 24 с.
12. Бодалев, А.А. Психология общения: избранные психологические труды / А.А. Бодалев. – Воронеж: Институт практической психологии, 2011. – 256 с.
13. Бободжонова, Б.Ш. Категория вежливости в таджикском языке. Дисс. канд. фил.наук / Б.Ш. Бободжонова. – Душанбе, 2001. – 150 с.
14. Бухоризода, А. Функции местоименных суффиксов в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол.наук / А. Бухоризода. – Сталинабад, 1957 – 19 с.
15. Васильева, О.А. Реализация максим вежливости в английских и русских диалогах: Автореф. дис. канд. филол. наук / О.А. Васильева. – Уфа: БашГУ, 2000. – 24 с.
16. Введенская, Л.А., Павлова Л.Г. Культура и искусство речи / Л.А. Введенская. – Ростов-на-Дону, 1995.– 250 с.
17. Вдовина, Е. В. Поздравление и пожелание в речевом этикете: концептуальный и коммуникативный анализ. Дисс. канд. филол. наук / Е.В. Вдовина. – М., 2007. – 199 с.
18. Верещагин, Е.М., Костомаров В.Г. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция речеповеденческих тактик / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М., 1999. – 84 с.

19. Виноградов, В.В. О языке художественной прозы // Избранные труды / В.В. Виноградов. – М.: Наука, 1980. – 362с.
20. Винокур, Т.Г. Говорящий и слушающий: варианты речевого поведения / Т.Г. Винокур. – М.: Наука, 1993. – 171 с.
21. Гаджиева, К.Э. Лингвистический аспект речевого этикета носителей русского и азербайджанского языков. Автореф. дисс. канд. филол. наук / К.Э. Гаджиева. – Баку, 1988. – 22 с.
22. Газисов, Р.А. Коммуникативное поведение немецкой и русской лингвокультурных общностей [на материале речевого этикета]. Автореф. дисс. канд. филол. наук / Р.А. Газисов. – Уфа, 2001. – 25 с.
23. Гвазава, В.И. Русский речевой этикет [социокультурный аспект]. Автореф. дисс.канд. филол. наук / В.И. Гвазава. – Краснодар, 2000. – 24 с.
24. Гловинская, М.Я. Семантика глаголов речи с точки зрения теории речевых актов, [в:] Е.А. Земская (ред.). Русский язык и его функционирование. Коммуникативно-прагматический аспект – М., 1993. – С. 208-209
25. Головин, Б.Н. Основы культуры речи. 2-е изд. / Б.Н. Головин – М.: Высшая школа, 1988. – 335 с.
26. Гольдин, В.Е. Этикет и речь / В.Е. Гольдин. – Саратов 1978. – 178 с.
27. Гольдин, В.Е. Речь и этикет / В.Е. Гольдин. – Москва 1983. – 173 с.
28. Гольдин, В.Е. Обращение: теоретические проблемы / В.Е. Гольдин. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 127 с.
29. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш: 1986. – 371с.

30. Гребенщикова, Н.С. История русского приветствия (на восточнославянском фоне). Монография / Н.С. Гребенщикова. – Гродно: Гродненский государственный университет им. Янки Купалы (ГрГУ), 2004. – 306 с.
31. Гусаренко, М.К. Дискурсивные разновидности, перлокутивная прагматика и пропозициональные характеристики речевого акта пожелание в современном русском языке. Дисс. канд. фил. наук / М.К. Гусаренко. – Ставрополь, СГУ, 2005. – 196 с.
32. Дементьев, В.В. Жанровая структура фатической коммуникации.: Автореф. дисс. канд. филол. наук / В.В. Дементьев. – Саратов: Саратов. Гос. Ун-т им. Н.Г. Чернышевского, 1995. – 19 с.
33. Джураева, М.Р. Языковые способы и средства выражения значения уважительности и вежливости в таджикском языке XVI века: на материале "Бадоеъ-ул-вақоеъ" Зайниддина Восифи / М. Р. Джураева. – Автореф. дисс. канд. филол. наук – Душанбе, 1998. – 25 с.
34. Джураева, М. Р. Коммуникативно-прагматический анализ устойчивых формул общения в СМИ Таджикистана. Дисс. докт. филол. наук / М.Р. Джураева. — Душанбе, 2017 – 320 с.
35. Доценко, Е.Л. Семантика межличностного взаимодействия. Автореф. дис. докт. психол. наук / Е.Л. Доценко. – Тюмень, 2000. – 42 с.
36. Ерзинкян, Е.Л. Лингвистическая категория вежливости: семантика и прагматика / Е.Л. Ерзинкян. – Ереван 2018. – 320 с.
37. Земская, Е. А. Язык как деятельность: морфема, слово, речь: монография / Е. А. Земская. – М.: Флинта, 2020. – 896 с.

38. Зверева, Е.В. Коммуникативно речевая ситуация «Комплимент». – Дис. канд. филолог, наук / Е.В. Зверева. – М., 1995. – 330 с.
39. Золотова, Г.А. Коммуникативные аспекты русского нахва / Г.А. Золотова. – М., 1982. – 366 с.
40. Зубарева, А.А. Формулы русского речевого этикета: социолингвистическое исследование / А.А.Зубарева. – Автореф. дис. канд. филол. наук. – Пермь 2007. – 27 с.
41. Камолиддинов, Б. Ҳусни баён / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1989. – 118 с.
42. Камолиддинов, Б. Наҳви забони тоҷикӣ / Б.Камолиддинов. – Душанбе, 2010. – 279 с.
43. Камолиддинов, Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 2012. – 287 с.
44. Карасик, В.И. Статус лица в значении слова / В.И. Карасик. – Волгоград: Изд-во ВГГГИ, 1989. – 112 с.
45. Карасик, В.И. Язык социального статуса / В.И. Карасик. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
46. Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – М., 1987. – 298 с.
47. Каштанова, Е.С. Лингвокультурологические основания русского концепта «любовь». Дисс. канд. филолог. наук / Е.С. Каштанова. – Екатеринбург, 1997. – 215 с.
48. Керимова, А.А. Говор таджиков Бухары / А.А. Керимова. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1959. – 163 с.
49. Клубков, П.А. Говорите, пожалуйста, правильно / П.А. Клубков. – СПб, 2000. – 192 с.
50. Колесов, В.В. Как наше слово отзовется / В.В. Колесов. – Спб, 2001. – 347 с.

51. Колесова, А.В. Нравственная ценность этикета. Автореф. дисс. канд. филол. наук / А.В. Колесова. – М., 1995. – 21 с.
52. Колокольцева, Т.Н. Специфические коммуникативные единицы диалогической речи / Т.Н. Колокольцева. – Волгоград 2001. – 195 с.
53. Колтунова, М.В. Язык и деловое общение. Нормы. Риторика. Этикет / М.В. Колтунова. – М., 2000. – 271 с.
54. Коморова, Д.Ф. Прагмалингвистические особенности пожелания в немецком и русском языках. Дисс. канд. фил. наук / Д.Ф. Коморова. – Томск, 2005 – 167 с.
55. Конецкая, В.П. Социология коммуникации / В.П. Конецкая. – М., 1997. – 158 с.
56. Костомаров, В.Г. Русский речевой этикет. Обращения, формулы приветствия, прощания, благодарности. / В.Г. Костомаров. – М., 1972. – 360 с.
57. Костомаров, В.Г. Статьи старых лет / В.Г. Костомаров.– М.: Икар, 2010. – 828 с.
58. Кременцова, О.В. Одоби муошират / О.В. Кременцова. – Душанбе: Маориф, 1985. – 92 с.
59. Крысин, Л.П. Язык в современном обществе / Л.П. Крысин. – М.: Просвещение, 1977. – 191 с.
60. Кузьменкова, Ю.Б. Азы вежливого общения / Ю.Б. Кузьменкова.– М.: Титул, 2001. – 201с.
61. Қосимова, М.Н. Сухан бояд ба дониш дарч кардан / М.Н. Қосимова.– Душанбе: Интернюс Тоҷикистон, 2005. – 136 с.
62. Ларина, Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации: Сопоставление английских и русских лингво-культурных традиций / Т.В. Ларина. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 516 с.

63. Леонтьев, А.А. Путешествие по карте языков мира / А.А. Леонтьев. – М.: Просвещение, 1990. – 143 с.
64. Ли Сичан. Русский речевой этикет в прагматическом и лингвострановедческом аспектах с точки зрения носителя китайского языка. Автореф. канд. филол. наук / Сичан Ли. – М., 2001. – 19 с.
65. Ли Сюэянь. Концепты «благодарность» и «извинение» в языковой картине мира русских [с точки зрения носителя китайского языка и культуры]. Дисс.канд.филолог.наук / Сюэянь Ли. – М.: 2006 –186 с.
66. Лихачева, Л.С. Этикет в социальном взаимодействии: полипарадигмальный подход / Л.С. Лихачева. – Екатеринбург: Урал.кн. изд-во, 2000. – 157 с.
67. Луцева, О.А. Речевой этикет [категория вежливости] и его изменение на стыке двух эпох [конец XIX первая четверть XX века]. – Дисс. канд. филол. наук / О.А. Луцева. – Таганрог, 1999. – 151 с.
68. Мавлоно Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Футувватномаи султонӣ / Кошифӣ. – Душанбе: Дониш, 2010. – 271 с.
69. Маликушшуаро Баҳор. Сабкшиносӣ / Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 569 с.
70. Михальская, А.К. Основы риторики: Мысль и слово / А.К. Михальская.– М.: Просвещение, 1996. – 310 с.
71. Мурашкина, Э.В. Комплимент как регулятивный речевой акт [на материале английского языка]. Дисс. канд. филол. наук / Э.В. Мурашкина. – Тверь, 2004. – 152 с.
72. Нестерова, Т.В. Прагматика обращений антропонимов в семейной сфере. Дисс. канд. филолог. наук / Т.В. Нестерова. – М.: ГИРЯП, 1999. – 395 с.

73. Пахомова, И.Н. Новые явления в русском речевом этикете: на материале средств массовой информации. Дисс. канд. фил. наук / И.Н. Пахомова. – М., 2008. – 170 с.
74. Плутницкая, И.В. Социопрагматический и лингвистический аспекты анализа единиц речевого этикета. Автореф. дисс. канд. филол. наук / И.В. Плутницкая. – М., 1993. – 23 с.
75. Полонский, А.В. Категориальная и функциональная сущность адресатности / А.В. Полонский. – М.: Рус. Двор, 1999. – 253 с.
76. Проничев, В.П. Синтаксис обращения / В.П. Проничев. – Ленинград, 1971. – 88 с.
77. Прохоров, Ю.Е., Стернин, И.А. Русское коммуникативное поведение / Ю.Е. Прохоров, И.А. Стернин. – М.: Ин-т рус. яз. им. А.С. Пушкина, 2002. – 277 с.
78. Ранних, Н.А. Речевой акт пожелания и способы его выражения в русском языке. Дисс. канд. филол. наук / Н.А. Ранних. – М., 1994. – 159 с.
79. Ратмайр, Ренате. Прагматика извинения: Сравнительное исследование на материале русского языка и русской культуры / пер. с нем. Е. Араловой. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 272 с.
80. Расторгуева, В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров / В.С. Расторгуева. М.: Наука, 1964. – 188 с.
81. Романов, А.А. Системный анализ регулятивных средств диалогического общения. – М.: Ин-т Языкознания АН СССР, 1988. – 183 с.
82. Рыжова, Л.П. Обращение как компонент коммуникативного акта. Автореф. дисс. канд. филол. наук / Л.П. Рыжова. – М., 1982. – 15 с.

83. Саркар Митали. Обращение как элемент русского речевого этикета в сравнении с бенгальским. Дисс. канд. филол. наук / Митали Саркар. – М., 2001. – 26 с.
84. Сафьянов, В.И. Этика общения / В.И. Сафьянов. – М., 1991. – 63 с.
85. Сиёев, Б. Таърихи қонишинҳои забони тоҷикӣ / Б.Сиёев. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 235с.
86. Соколова, В.В. Культура речи и культура общения / В.В. Соколова. – М., 1995. – 190 с.
87. Стернин, И.А, Шилихина, К.М. Коммуникативные аспекты толерантности / И.А. Стернин, К.М. Шилихина. – Воронеж, 2001. – 156 с.
88. Тагирова, К.Г. Таджикские говоры Бостандыкского района Узбекской ССР / К.Г. Тагирова. – Сталинабад: Изд-во АН Тадж. ССР, 1959. – 151 с.
89. Тарасова, И. П. Речевое общение, толкуемое с юмором, но всерьёз / И. П. Тарасова. – М., 1992. – 85 с.
90. Тарасенко, Т.В. Этикетные жанры русской речи: благодарность, извинение, поздравление, соболезнование. Дисс. канд. филолог. наук / Т.В. Тарасенко. – Красноярск, 1999. – 169 с.
91. Турсунов, Ф.М. Лексико-семантический анализ пословиц и поговорок в таджикском и русском языках: на материале произведений Фазлиддина Мухаммадиева. Дисс. канд. филол. наук / Ф.М. Турсунов. – Душанбе, 1999 – 158с.
92. Улиссова, Н.И. Свободное и несвободное обращение. Лингвистика и проблемы стиля / Н.И. Улиссова. – Л., 1973.– 230 с.
93. Усмонов, И.К. Культура речи: монография / И.К. Усмонов. – Душанбе, 2004. – 120 с.

94. Усмонов, И.К. Одоби сухан / И.К. Усмонов. – Душанбе: Сино, 2005. – 82 с.
95. Успенская, Л.В. Каратагский говор таджикского языка / Л.В. Успенская. – Сталинабад: Изд-во АН Таджикской ССР, 1956. – 126 с.
96. Федорова, Т.В. Семантика вежливости и средства ее выражения в современном русском языке [на материале произведений современной драматургии]. Дисс. канд. филолог, наук / Т.В. Федорова. – Брянск: БГУ, 2004. – 199 с.
97. Формановская, Н.И. Вы сказали: «Здравствуй!» [речевой этикет в нашем общении]. Изд. 2-е / Н.И. Формановская. – М.: Знание, 1987. – 160 с.
98. Формановская, Н.И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения / Н.И. Формановская. – М.: Издательство ИКАР, 1998. – 292 с.
99. Формановская, Н.И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. – М.: Русский язык, 2002. – 216 с.
100. Формановская, Н.И. Культура общения и речевой этикет / Н.И. Формановская. – М.: ИКАР, 2005. – 250 с.
101. Формановская, Н.И. Речевой этикет в русском общении. / Н.И. Формановская. – М.: ВК, 2009. – 333 с.
102. Хомидова, М.И. Особенности изображения и эволюция восприятия в произведениях Фазлиддина Мухаммадиева: дис. канд. фил. наук / М.И. Хомидова. – Душанбе. 2019. – 165 с.
103. Храковский, В.С., Володин, А.П. Семантика и типология императива. Русский императив / В.С. Храковский, А.П. Володин. – М.: Наука, 1986. – 270 с.
104. Храковский, В.С. Типология императивных конструкций / В.С. Храковский. – СПб.: Наука, 1992. – 315 с.

105. Қумъаев М.О. Роҳу воситаҳои ифодаи эҳтиром ва хоксорию фурӯтанӣ дар «Таҳсиб-ус-сибён»-и Садриддин Айнӣ // Устод айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ. Барориши 8. – Душанбе, 2017. – С.26-33
106. Қӯраев, Р. Этимологияи сад калима. – Душанбе, 1985. – 28 с.
107. Қӯраева, М.Р. Воситаҳои забонии ифодаи эҳтиром ва фурӯтанӣ дар забони тоҷикии асри XVI (дар заминаи маводи асари Зайниддин Маҳмуди Восифӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ»). Дисс. номз. илм. фил. / М.Р. Қӯраева. – Душанбе, 1998. – 160 с.
108. Якубинский, Л.П. Избранные работы. Язык и его функционирование / Л.П. Якубинский. – М., 1986. – 206 с.
109. Шафаги, Марьям. Извинение в русском речевом поведении (с позиции носителя персидского языка). Автореф. дисс. канд. филолог. наук. – М., 2011. – 20 с.
110. Шоев, М.Э. Жанрово-тематические особенности очерков Фазлиддина Мухаммадиева. Дисс. канд. наук / М.Э. Шоев. – Душанбе, 2003. – 165 с.
111. Шокиров, Т.С. Адиб, забон ва услуб / Т.С. Шокиров – Душанбе: Адиб, 2001. – 174 с.
112. Brown, P. Politeness: Some Universals in Language Usage / P. Brown, S. Levinson. – Cambridge : Cambridge University Press, 1987. – 345p.
113. Goffman, E. Interactional Ritual: Essay on Face-to-Face Behaviour / E. Goffman. – Garden City, New York : Anchor Books, 1967. – 270 p.
114. Leech G. N. Principles of Pragmatics / G. N. Leech. – N. Y. : Longman, 1983. – 250 p.
115. شمس الدين محمد ابن آمولى، نفائس الفنون في عرائس العيون، تهران، ۱۳۳۷

116. Азимов, Э.Г., Щукин, А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. – М., 2009. – 304 с.
117. Акишина, А.А., Кахно, Х., Акишина, Т.Е. Жест и мимика в русской речи. Лингвострановедческий словарь / А.А. Акишина, Х. Кахно, Т.Е. Акишина – М.: Русский язык, 1991. – 176 с.
118. Балакай, А.Г. Словарь русского речевого этикета. 2-е изд., испр. и доп / А.Г. Балакай. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2001. – 672 с.
119. Фиёс-ул-луғот: Иборат аз се чилд. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
120. Фиёс-ул-луғот: Иборат аз се чилд. Ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
121. Карпенко, Л.А. Краткий психологический словарь / Л.А. Карпенко – М.: Издательство политической литературы, 1985. – 432 с.
122. Кон И.С. Словарь по этике / Под ред. И.С.Кона. 5-е изд. – М.: Политиздат, 1983. – 445 с.
123. Краткий психологический словарь. Сост. Л.А. Карпенко, А.В. Петровский и М.Г. Ярошевский. – Москва, 1985. – 213 с.
124. Кубрякова, Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова. Филологический факультет, 1996. – 245 с.
125. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990 – 685 с.
126. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотей. Ҷ.1 / Бурҳон Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.

127. Фарҳанги забони тоҷикӣ [аз асри X то ибтидои асри XX] .
Дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р.
Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. – Ҷ. 1. – М., 1969. – 951 с.
128. Фарҳанги забони тоҷикӣ [аз асри X то ибтидои асри XX] .
Дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р.
Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. – Ҷ. 2. – М., 1969. – 949 с.

Мақолаҳо

129. Абдусатторов, А. Аввал андеша, в-он гаҳ гуфтор. / А.
Абдусатторов // Оинаи забон. – Душанбе: Деваштич, 2003. –
С. 46-48.
130. Апресян, Ю.Д. Прагматическая информация для толкового
словаря / Ю.Д. Апресян // Прагматика и проблемы
интенциональности. – М., 1988. – С. 15-23
131. Арутюнова, Н.Д. Фактор адресата / Н.Д. Арутюнова // Изв.
АН СССР. Серия литературы и языка 1981. Т. 40. № 4. – С. 6-
17
132. Асатрян, Г.С., Геворгян, Н.Х. Некоторые материалы по
этикету у персов / Г.С. Асатрян, Н.Х. Геворгян // Этикет у
народов передней Азии, сб.статей. – М.: Наука, 1988 – С.148-
163.
133. Байбурин, А.К. Об этнографическом изучении этикета / А.К.
Байбурин // Этикет у народов Передней Азии. – М.: Наука,
1988. – С. 12-37
134. Болдырев, Н.И. Концепт и значение слова / Н.И. Болдырев //
Методологические проблемы когнитивной лингвистики. –
Воронеж, 2001. – С. 25-36
135. Виноградов, В.В. Русская речь, её изучение и вопросы
речевой культуры / В.В. Виноградов // Основы культуры
речи. Хрестоматия. – Москва, 1984. – С. 273-275

136. Гак, В.Г. Высказывание и ситуация / В.Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. Москва, 1973. – С. 349-372
137. Гордон, Д., Лакофф, Дж. Постулаты речевого общения / Д. Гордон, Дж.Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – Москва, 1985. – С. 189-201
138. Грайс, Г.П. Логика и речевое общение. Пер. В.В. Туrowsкого / Грайс Г.П. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – Москва, 1985. – С. 217-237.
139. Земская, Е.А. Категория вежливости в контексте речевых действий / Е.А. Земская // Логический анализ языка. Язык речевых действий. М.: Наука, 1994. – С.130-137.
140. Кабиров, Ш. Роҳҳои ифодаи эҳтиромӣ ба фӯрутанӣ дар забони тоҷикӣ / Кабиров Ш. // Сухан аз арши барин омадааст. Душанбе, 2014. – С. 50-55
141. Карпова, Е.В. Речевой жанр поздравления на границе культуры и масс-культуры / Карпова Е.В. // Русская словесность. – М.: Школа-Пресс, 2002. № 3. – С. 62-65.
142. Кларк, Г.Г., Карлсон, Т.Б. Слушающие и речевой акт / Г.Г. Кларк, Т.Б. Карлсон // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.: 17. Теория речевых актов. – М: Прогресс, 1986. – С. 270-321
143. Кожина, М.Н. Речевой жанр и речевой акт [некоторые аспекты проблемы] / М.Н. Кожина // Жанры речи. Вып. 2. Саратов, 1999. – С. 52 – 61.
144. Копыленко, М.М. Об этикете обращения / М.М. Копыленко // Страноведение и преподавание русского языка иностранцам. – М., 1972. – С. 91-97.

145. Крейдлин, Г.Е., Чувилина, Е.А. Улыбка как жест и слово / Г.Е. Крейдлин, Е.А. Чувилина // Вопросы языкознания. 2001. №4. – С. 66-93.
146. Крысин, Л.П. Речевое общение и социальные роли говорящих / Л.П. Крысин // Социально-лингвистические исследования. – М., 1976. – С. 42-52.
147. Лендел, Ж. Обращения, приветствия и прощания в речевом этикете современных венгров, [в:] А.А. Леонтьев и др. (ред.), Национально-культурная специфика речевого поведения, Москва 1977. – С. 193.
148. Маринин, Ю.Н. Поздравление в системе речевого этикета / Ю.Н. Маринин // Функционирование языковых единиц в разных речевых сферах: факторы, тенденции, модели. – Волгоград, 1995. – С. 29-30.
149. Москвин, В.П. К соотношению понятий «речевой жанр», «текст», и «речевой акт» / В.П. Москвин // Жанры речи. Вып. 4. – Саратов: изд-во ГосУНЦ «Колледж», 2005. – С. 63-76 .
150. Наумова, Т.Н. Речевой этикет студентов [обращения, приветствия, прощания] / Т.Н. Наумова // Проблемы организации речевого общения. – М., 1981 – С. 15-17.
151. Петелина, Е.С. Некоторые особенности речевых актов похвалы и лести // Синтагматический аспект коммуникативной семантики, Сб. науч. трудов, Нальчик, 1985. – С. 150-155.
152. Пономарёва, Т.В. К вопросу о семантическом анализе единиц речевого этикета [на материале тематической группы «приветствие»] / Т.В. Пономарёва // Вестник ЛГУ, Серия история, язык, литература. №4. – Л., 1982.– С. 45-52

153. Почепцов, Г.Г. О коммуникативной типологии адресата / Г.Г. Почепцов // Речевые акты в лингвистике и методике: Сб. науч. Тр. – Пятигорск: Изд-во ПГПИИЯ, 1986. – С. 10-17.
154. Почепцов, Г.Г. Слушатель и его роль в актах речевого общения / Г.Г. Почепцов // Языковое общение: единицы и регулятивы. – Калинин, 1987. – С. 26- 43.
155. Рыжова, Л.П. Коммуникативные функции обращения / Л.П. Рыжова // Семантика и прагматика синтаксических единиц. – Калинин, 1981. – С. 76-86.
156. Сиёев, Б. Пайдоиш ва яке аз вазифаҳои ҷонишини «шумо» / Б. Сиёев // Маориф ва маданият, 1975, 24 март.
157. Сиротинина, О.Б. Некоторые размышления по поводу терминов «речевой жанр» и «риторический жанр» / О.Б. Сиротинина // Жанры речи. Вып. 2. – Саратов: изд-во ГосУНЦ «Колледж», 1999. – С. 26-31.
158. Формановская, Н.И. Прагматика побуждения и логика языка / Н.И. Формановская // Русский язык за рубежом, 1994, № 5–6. – С. 34–40.
159. Ҷӯраева, М.Р. Усулҳои таълими шаклҳои пазири дар муоширати публицистӣ / М.Р. Ҷӯраева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2015, № 4/5(174). – С. 267-272
160. Goffman E. Relations in Public: Microstudies of the Public Order, Harmondsworth 1972. – 240 p.

Манбаъҳо

161. Дурдонаҳои наср. – Душанбе, 1991. – 178с.
162. Муҳаммадиев, Ф. Куллиёт. Ҷилди 1. Ҳикояҳо. – Душанбе: Адиб, 1990. – 382 с.
163. Муҳаммадиев, Ф. Куллиёт. Ҷилди 2. Повестҳо. – Душанбе: Адиб, 1990. – 444 с.

164. Муҳаммадиев Ф. Куллиёт. Ҷилди 3. Роман ва қисса. – Душанбе: Адиб, 1990. – 382 с.
165. Панду ҳикматҳо. – Сталинобод, 1961. – 347с.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳои муаллиф дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

- [1-М]. Файзова Т.И. Махсусиятҳои қорбасти воҳидҳои одоби муҳоварат дар «Палатаи кунҷакӣ»-и Ф.Муҳаммадиев / Т.И. Файзова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2021. – №3. – С.70-77
- [2-М]. Файзова Т. И. Семантикаи хушмуомилағӣ ва эҳтиром дар асарҳои Ф.Муҳаммадиев / Т.И. Файзова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2021. – №4. – С.87-95
- [3-М]. Ҷӯраева М.Р., Файзова Т.И. Хусусиятҳои воҳидҳои одоби муҳоварат дар муросилоти расмӣ / М.Р. Ҷӯраева, Т.И. Файзова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2021. – №4. – С.5-12
- [4-М]. Файзова Т.И. Хушмуомилагии лингвистӣ ва одоби муҳоварат дар асари бадеӣ / Т.И. Файзова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2022. – №5. – С.52-60

II. Мақолаҳои муаллиф дар нашрияҳои дигари илмӣ

- [5-М]. Файзова Т.И. Махсусиятҳои қорбасти муҳотаб дар асарҳои Ф. Муҳаммадиев / Т.И. Файзова // Забон ҳастии миллат (Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи байналмилалӣ «Рушди забони адабии тоҷик дар замони Истиқлол: мушкилот ва дурнамо», 15 июни соли 2022. Қ.1. – Душанбе, 2022. – С. 258-262
- [6-М]. Файзова Т.И. Нақши қолабҳои устувори муошират дар асари бадеӣ / Т.И. Файзова // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи байналмилалӣ «Масъалаҳои мубрами луғатшиносии тоҷик: мушкилот ва дурнамо». – 22 декабри соли 2023. – С. 289-295

НОМГҶҲИ ИҲТИСОРАҶО ВА АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ

ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозират тоҷик

ФМ – Фазлиддин Муҳаммадиев

ПК – Палатаи кунҷакӣ

ОК – Одамони кӯҳна

ШҶ – Шоҳии япон

Вар. – Варта

ПО – Пораи остин

СУ – Савдои умр

СР – Суди рафиқона

СМ – Сози мунаввар

ИН – Иди нав

МД – Мактуби дӯст

ШС – Шаби саввум

Ҳоч. – Ҳочанавпараст

Муб. – Муболиға

Арз. – Арзамас

ДН – Дурдонаҳои наср

ПК – Панду ҳикматҳо